

ANADOLU SEYAHATNAMELERİNDE MADENCİLİK

Nadir
AVŞAROĞLU

ANADOLU
SEYAHATNAMELERİNDE
MADENCİLİK

Nadir AVŞAROĞLU
Maden Mühendisi

**Dostum, Ağabeyim ve Meslektaşım
Tuncer Demiröz'ün anısına**

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
Sunuş	3
Giriş	4
Herodot Tarihi	7
Strabon – Geographika	8
Şerif İdrisi Kitap Rucār	13
Ali Bin Ebu Bekir El-Herevi Seyahatnamesi	14
Marco Polo Seyahatnamesi	14
İbn-İ Battuta Seyahatnamesi	14
Cenevizli Tüccar Seyahatnameleri	17
Ruy Gonzale De Clavio Seyahatnamesi	17
Pierre Belon Seyahatnamesi	18
Polonyalı Simeon Seyahatnamesi	19
Eremya Çelebi Kömürçiyen Seyahatnamesi	20
Evliya Çelebi Seyahatnamesi	20
Jean Thevenot Seyahatnamesi	43
Joseph Pitton De Tournefort Seyahatnamesi	43
Aubry De La Motraye Seyahatnamesi	45
Peder J. Monier Seyahatnamesi	45
Charles De Peyssonel Seyahatnamesi	46
Guillaume Antoine Olivier Seyahatnamesi	46
Kolordu Komutanı Selahattin Bey'in Gezi Notları	46
Konstantinos Fotiadis Seyahatnamesi	47
Pierre Amedee Jaubert Seyahatnamesi	47
William John Hamilton Seyahatnamesi	48
Charles Texier Seyahatnamesi	51
Xavier Hommaire De Hell Seyahatnamesi	62
Murray Seyahatnamesi	64
Henry C. Barkley Seyahatnamesi	66
Humphrey Sandwith Seyahatnamesi	67
Marius Outrey Seyahatnamesi	70
Georges Perrot Seyahatnamesi	71
Charles Thomas Newton Seyahatnamesi	72
Abdullah Kazım Efendi Gezi Notları	72
M. Theophile Deyrolle Seyahatnamesi	73
William Gifford Palgrave Seyahatnamesi	74
Osman Hamdi Bey Gezi Notları	74
Edwin John Davis Seyahatnamesi	75
Fred Burnaby Seyahatnamesi	76
Charles S. Ryan Seyahatnamesi	76
Vitale Cuinet Seyahatnamesi	77
Dr. Edmund Naumann Seyahatnamesi	87
Georgina Max Muller Seyahatnamesi	88
Gertrude Bell Seyahatnamesi	89
Anadolu Gezi Notları	90
Gümüşhane Gezi Notları	92
Sonuç	94

SUNUŞ

Uzun zamandır madencilik tarihi ile ilgili doküman toplamakta, araştırmalar yapmaktayım. Bu araştırmalarım sırasında, yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda yaşamış çeşitli toplulukların madencilige çok farklı yaklaştığını gözlemledim. İlerleyen süreçte, madencilik tarihi ile ilgili dokümanter bir çalışmanın ne kadar güç ve toparlanamaz olduğuna kanaat getirdim. Bu nedenlerle madencilik tarihi ile ilgili çalışmalarımı parça parça değerlendirmek istedim.

Bu parçalardan birisi de; “Anadolu Seyahatnamelerinde Madencilik”.

Yüzyıllar boyu, medeniyetin, ticaretin merkezi olmuş, önemli bir geçiş noktası olan Anadolu’da birçok topluluk yaşamış, devletler kurmuş ve hüküm sürmüş. Bu medeniyetleri de ayakta tutabilmek için madencilige ihtiyaç duyulmuş. Uluslararası birçok kaynağa göre kullanım amaçlı madenciliğin başlangıcının Anadolu olduğu ifade edilmektedir. Anadolu’daki maden kaynaklarının bolluğu ve çeşitliliği de bu coğrafyada yaşayan uygarlıkların gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır.

Ancak bu gelişmeler Anadolu uygarlıklarını inceleyen seyyahlara çok da yansımamış. Genellikle kent merkezlerinde, ahalinin yaşayışı, etnik yapısı, gelenekleri ve yönetim biçimleri ile ilgilenen seyyahların eserlerinde, dağ başlarında yapılan ve merkezlerden uzak olan madencilik faaliyetleri çok fazla yer almamakta. Bu nedenle birçok seyahatnameyi incelemiş olsam da bunların birçoğunda seyyahların bölgedeki ticari faaliyetlere yer vermiş olmalarına rağmen madencilikten çok da söz etmediklerini gözlemledim.

Bu durum 1800’lerin başlarında değişiyor. Sanayi devriminin hemen ardından hammadde ve enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan Avrupa ülkeleri, Anadolu’yu dolaşarak bilgi toplayan birçok diplomat görevlendirmiştir. Bu seyyahların raporları ve gezi notları, Anadolu’da yapılan madencilik, maden kaynakları ve metalürji faaliyetleri açasından oldukça önemlidir. Bu seyahatnamelerde adı geçen yerler ve maden ocaklarının birçoğu günümüzde işletilse de, önemli bir kısımda artık ömrünü tamamlamıştır.

Bu çalışmada yüzlerce seyahatname, gezi notları, raporlar ve makaleleri inceleme fırsatım oldu. Türkçeye çevrilmemiş birçok yayından madencilikle ilgili bölümleri araştırarak bu çalışmada aktarmaya çalıştım. Sonuç olarak bu çalışma vücut buldu. İlginizi çekeceğini ümit ediyorum.

Nadir AVŞAROĞLU
Maden Mühendisi
2018 - Ankara

ANADOLU SEYAHATNAMELERİNDE MADENCİLİK

Geçmişin gözleri seyyahlar ve seyahatnameler bir kişi veya kurulun bir ülkenin içinde ve dışında yaptıkları gezinin sonucunda izlenimlerini günümüze aktarmaktadır. Genel olarak, ziyaret edilen ülke ya da bölgenin toplumunun yaşayış, gelenek, göreneklerinin okuyucuya cazip gelecek şekilde kaleme alınması günümüz araştırmalarına ışık tutmaktadır. Doğrudan yazarın gözlemleriyle şekillenen metin, gezilen yörenin, sosyal, politik, ekonomik, kültürel, mimari, sanat yapıtları, fiziki özellikleri, iklimi gibi konularda bilgi vermektedir.

Seyahatnamelerde, okuyucu yazılı ve görsel malzemelerle bilgilendirilir. Metin kısmı, harita, gravür, resim, fotoğraf olarak başlıklar altında incelenebilmektedir. Eserlerde incelenen konular; Anadolu'nun tarihi coğrafyası, askeri yapılar, dinsel gruplar, tören, âdet ve binalar, antik kitabeler, fiziki coğrafya ile ilgili olanlar, botanik, madenler, azınlıkların ibadethaneleri, arkeolojik eserler, iklim, kırsal yerleşme, sosyal, ekonomik, dini, kültürel yaşamının incelenmesi olarak özetlenebilir.

Anadolu ve Ortadoğu, insanlığın ortaya çıktığı ilk bölgelerden biridir. Bu topraklarda yüzyıllar boyunca çeşitli medeniyetler kurulmuş. Daha sonra bu medeniyetler yıkılmış yerine başkaları ortaya çıkmış. Bu yüzden bilim adamları Anadolu'yu "Medeniyetler Mezarlığı" olarak adlandırmışlardır. Anadolu'da ortaya çıkan bu medeniyetler yıkılmış fakat insanlığa çok şeyler kazandırmıştır. Anadolu, Hindistan, Mezopotamya ve Eski Mısır dünyanın en eski medeniyetlerinin kurulduğu topraklardır.

Bu topraklar ve özellikle de Anadolu, tarih boyunca seyyahların, diğer adıyla gezginlerin uğrağı olmuştur. Seyyahlar, zaman zaman gezip gördükleri yerleri ve duyup işittiklerini anlatmışlar ve bunların bir kısmını da yazıya geçirmişlerdir. Yazıya geçirilebilenler, eğer kaybolmamışsa, bize kadar gelmiş, geçirilemeyenler ise unutulup gitmiştir. Buna rağmen, bu topraklarla ilgili yazılan seyahatnamelerin sayısı binlerle ifade edilebilir.

Anadolu ve Türkiye seyahatnamelerinin en eskisi olarak bu gün "Herodot Tarihi" ile Ksenefon'un "OnBinlerin Ricadı" adlı eserleri biliniyor. Belki bu iki seyahatnameden önce yazılmış olan seyahatnameler vardır, ama bu eserler hakkında bir bilgimiz bulunmuyor. Bu iki kitaptan sonra, yüzyıllarca çok önemli sayılabilecek seyahatname yayımlanmamıştır. Yani yüzyıllar süren büyük bir boşluk vardır. Wilhelm Von Rubruk'un Moğolların Büyük Hanına Seyahat adında 1253-1255 yılları arasını anlatan seyahatnamesinin son bölümlerinde Doğu Anadolu'dan kısaca söz edilir.

Aradan yüzyıllar geçer. Venedikli Marco Polo ve kardeşleri yirmi yıl sürececek bir doğu gezisine çıkarlar. Onlardan hiçbir haber alınamaz. Bütün Venedik halkı onlara öldü gözüyle bakar. Marco Polo ve kardeşleri 1251 yılında ülkelerine dönerler. Bütün Anadolu, Asya ve Uzak Doğu'yu gezen Marco'nun anlattıklarını gülerken ilgiyle dinlerler. Marco'nun aklını yitirdiğine inanırlar. Hapiste, birlikte yattıkları bir yazar arkadaşı anlattıklarını yazar. Marco eserinde Asya'nın zenginliklerinden başka, petrol ve maden kömüründen de söz eder. Marco Polo'nun seyahatnamesi yüzyıllar sonra layık olduğu değere kavuşur. Petrol ve maden kömür için şunları söyler:

"Gürcistan sınırı yakınlarında çok büyük bir kuyudan bir taşımada yüz gemi dolduracak kadar koyu bir sıvı fişkirir. Bu sıvı içmede kullanılamaz. Yanar ve belli bir ısı verir. Katay bölgesinde topraktan koyu siyah parlak bir ağaç çıkıyor. Daha doğrusu ağaca benzer bir şey çıkarıyorlar. Artık siyah taş mı desem, ne

desem bilmiyorum. Bu parlak ve siyah taşı ateşe atın öyle parlak yanıyor ki, göz kamaştırıyor. Sonra odundan da, çok fazla sıcaklık veriyor. Bu taştan burada çok.”

İkinci milenyumun başlarında Anadolu’da yazılmış seyahatnamelere çok rastlanılmıyor. İlk olarak Anadolu’yu ve ardından doğuyu gezen İbni Batuta adlı seyyah, 1300 yıllarının Anadolu’sundan ilginç kesitler sunmaktadır. İbni Batuta o tarihlerin şehir hayatı ve esnafını çok renkli bir biçimde anlatır. Batuta’nın seyahatnamesi bu günde; kaynak özelliğini korumaktadır. Batuta, Anadolu’dan sonra uzak doğuya ve Rusya steplerine kadar gitmiştir. Batı’da Batuta’nın seyahatnamesi üzerine çok sayıda doktora tezi yapılmıştır. Batuta bugün dünyanın en önemli seyyahlarından sayılmaktadır. 2004 yılında İbni Batuta üzerine; Rosse Dunn’un yazdığı İbni Batuta’nın Dünyası adında çok önemli bir çalışma yayımlanmıştır. Batuta’nın seyahatleri 27 yıl sürmüştür.

1432-1433 yılları arasında Bertrandon Del La Broquire seyahatnamesi çok önemlidir. Denizaşırı Seyahat adıyla dilimize çevrilen seyahatnameye, 97 sayfalık giriş yazan Semavi Eyice’nin yazısı, seyahatname kadar önemlidir. Benedict Curipeschitz’ın 1530 yılında Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan üzerinden İstanbul’a yapılan seyahatin günlüğü çok ilginçtir. Polonyalı Simeon; Polonya’dan Anadolu’yu gezip görmek için gelmiş, ünlü seyyahın Doğu ve Kuzey Anadolu’yla ilgili yazdıkları halen günümüze ışık tutmaktadır.

1600’lü yıllarda Hans Dernschwam adlı bir seyyah İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü adlı eseriyle türünün klasikleri arasına girmiştir. Eserde, Balkanlar, İstanbul ve Amasya’ya kadar yapılan bir seyahat geniş olarak anlatılır. Eserde sadece gezilen görülen yerler anlatılmamış, Osmanlı Devleti’nin sosyal, ekonomik, askeri, idari ve kültürel yönlerine de çok geniş yer verilmiştir. Julia Pardoe, erkeklerin giremediği birçok yeri görüp inceleyebilmiş; ayrıca seyahatnamesindeki gravürlerle eseri çok daha değerli kılmaktadır. Pardoe’nin eserinin orijinali bu gün bile kitap müzayedelerinde, astronomik fiyatlarla alıcılar buluyor. Eser, üslup olarak da türünün bir harikası olarak niteleniyor.

On yedinci yüzyıldan başlayarak yeni keşiflerle birlikte seyyahların sayısı daha da artar. Seyahatnameler, Latince, Fransızca ve İtalyanca olarak basılır. Bu dönemden sonra, Batılıların Türkiye hakkında yazdıkları seyahatnameler amaç ve türlerine göre çeşitlenmeye başlar. Jean Baptiste Tavernier 1605 yılında Paris’te doğmuş. Bütün Anadolu’yu karış karış gezen Tavernier, Irak ve İran’a da gitmiştir. Anadolu’ya defalarca gelen Tavernier’in seyahatnamesi bugünde önemini korumaktadır. Bu dönemin bir başka önemli seyahatnamesi Jean Thevenot tarafından yazılmış. Thevenot bir şarkiyatçı olduğu için seyahatname zaman zaman, seyahatname olmaktan çıkıp ders kitabı şekline dönüşüyor. Thevenot Ege bölgesi ve Ege adalarını seyahatini çok renkli bir biçimde anlatır.

G. A. Oliver, bir Fransız devlet adamı olarak 1790 yılında Türkiye’yi anlatması için yollanmış bir görevlidir. Türkiye’nin ekonomik özelliklerini devletine aktaran Oliver’den o dönemin Osmanlı Devleti ve toplum yapısı konusunda çok şeyler öğreniyoruz. Sir Henry Woods, kırk yıldan fazla Türk donanmasında görev yapmış bir İngiliz deniz subayı. Wood’un çok ilginç tespitleri var. Moltke, Türkiye’ye yollanan Alman generallerinden. Türkiye Mektupları adlı eseri yazıldığı tarihten beri dünya seyahatname edebiyatının klasiklerinden sayılıyor. Ünlü Rus yazarı Puşkin, bir seyyah olarak değil, daha çok şiirleri hikâyeleri ve roanlarıyla tanınıyor. Erzurum Seyahatnamesi, son yıllarda Türk okuyucusunun dikkatini çekmiştir.

Anadolu üzerine yazılan seyahatnamelerin binleri geçtiğini belirtmiştik. Bunların önemlilerinden birkaç örnek verelim;

Clavijo; Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat, Giovanni Maria Angiolello Seyahatnamesi 1471, Petrus Gyllius Seyahatnamesi 1544, Pedro de Urdemalas Seyahatnamesi 1552, Salamon Schweigger; Sultanlar Kentine Seyahat 1578, Friederich Seidel Seyahatnamesi 1591, Thomas Dallam Seyahatnamesi 1599, Lady Elizabeth Craven Seyahatnamesi, General Miranda Seyahatnamesi, Yüzbaşı Frederick Burnaby; Küçük Asya Seyahatnamesi 1876, Frances Kinsley Hunchicson; Otomobile Balkanlar 1908, William M. Pickthall; Harpte Türklerle Birlikte, Lui Ramber; Gizli Notlar, P. A. Dethier; Boğaziçi ve İstanbul, C. C. Carbonnano; XVIII. Yüzyıl Sonunda İstanbul, Baron W. Wratislaw; Anılar, Lady Montagu; Türkiye Mektupları, Mrs. Max Müller; İstanbul'dan Mektuplar, Jules Laurens'in Türkiye yolculuğu, Charles Ryan; Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da, Josephus Grelot; İstanbul Seyahatnamesi, James Barton; Türkiye'de Gündoğumu, Dorina Neave; Eski İstanbul'da Hayat, George William Howard; Türk Sularında Seyahat, James Ellsworth De Kay; 1831-32 Türkiye'den Görünümler, Henry Blount; Doğuya Yolculuk, Jerard Maclean; Doğuya Bakış, Dr. William Wittman Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1801, Reinhold Seyahatnamesi, Stephan Gerlock; Türkiye Günlüğü, Tokmassa Berlete; Venedik ve Konstantiniye, Henry Christmast; İstanbul ve Ege Yolları, Fresne Canaye Seyahatnamesi 1573, J. M. Mordhort; İstanbul'da Gezerken, Mauel Serrano'un yayımladığı el yazmasından; Türkiye'de Dört yıl 1552, Tephile Gautier; İstanbul, Willy Sperco, Yüzyılın Başında İstanbul, Jean Thevenot, Thevenot Seyahatnamesi, Joseph de Tournefort; Tournefort Seyahatnamesi, Gerard de Nerval; Muhteşem İstanbul, Blasco İbanez; Fırtınadan Önce Şark, Franciz Marion Crawford; 1890'larda İstanbul, Jean-Baptiste Tavernier; Tavernier Seyahatnamesi, Edward Racçzynski; 1814'da İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat, Pierre Tchihatcher; İstanbul ve Boğaziçi, Aubrey Herbert: Ben Kendim Osmanlı Ülkesinde Son Seyahatler, Ubucini; 1855'lerde Türkiye'den Mektuplar, Mark Sykes; Dar'ül İslam, Franz Carl Endes; Türkiye 1916, Knut Hamsun; Mücadeleli Hayat, Hans Christian Andersen; Bir Şairin Çarşısı, Samuel Ben David Yemşel Seyahatnamesi, Lamartin; İstanbul Yazıları, Hammer Seyahatnamesi, Arminius Vambery, Seyahatnamesinin Türkiye bölümü, Adolphus Slade; Seyahatname, Anatonie Galand; İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar, Güstave Flaubert; İstanbul, Theophile Gautier Seyahatnamesi, William Kinglake; Doğu Hasreti, Karl Donitz Seyahatnamesi, Srisurang Poolthurya Seyahatnamesi, Claude Farrere; Türkiye Yazıları, Grace Mary Ellison; Kuvva-i Milliye Ankara'sı, Ernest Hemingway, İşgal İstanbul'u, Toynbee; Türkiye, Stephane Lauzanne; Hastanın Başucunda, Herman Melville; Seyahat, M. V. Frunze; Frunze'nin Türkiye Anıları, Friederich Courteney Selous; Av ve Gezi, Bertrand Bareilles; İstanbul'da Frenk ve Levanten Mahalleleri.

Bu liste çok dar tutulmuştur. Ülkemizi anlatan seyahatnameler kadar gravür sanatçısı ve ressamı da bu kervana dâhil edebiliriz. Auguste Boppe'nin Boğaziçi Ressamları adlı kitabı ve Semra Germaner ve Zeynep İnankur'un Oryantalizm ve Türkiye adlı eserleri çok önemlidir.

Anadolu, çeşitli mesleklerden seyyahların gezilerine ev sahipliği yapmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda tüccar, gemi kaptanı ya da diplomatların ilgisini çeken coğrafyanın 18. yüzyıl itibaren Osmanlı ordusunu eğitmek için gelen subaylar, elçiler ve akrabaları, bilim kurulları, din adamları ve çeşitli nitelikteki kişiler olduğu görülmektedir. Seyahatnamelerde kullanılan harita, gravür ve resim, mimari çizim ve fotoğrafların faydası büyüktür. Şimdiye dek tespit edilebilen 1.300 civarındaki gezi yazısının yaklaşık % 80'in de Anadolu'nun pek çok kent ve kasabasına ait bilgiye ulaşmak mümkündür.

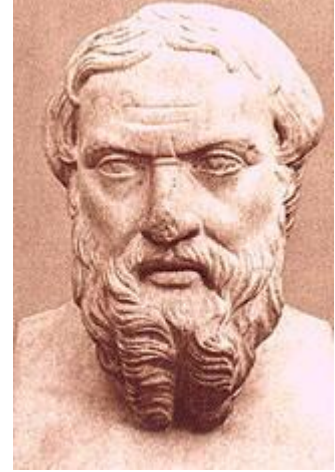
Thasos ile birlikte burasını da kolonize etmek üzere gelmiş olan Fenikelilerin açmış olduklarıdır. (Zaten adını da bu Fenikeli Thasos'dan almıştır.) Adada Fenikelilerin meydana çıkarmış oldukları bu madenler Samothrake'nin karşısına düşen Ainyra ve Koinyra denilen yerlerdedir; koca bir dağdır ve ocakları çok derin kazılmışlardır.

Söylediğim bölgeyi geçen Kserkses, Pieria kaleleri boyunca uzandı, bunlardan birinin adı Phagres, öbürünün adı Pergamos'dur. Kalelerin altından geçti, Pangaion Dağı'nı sağda bıraktı, bu yüksek ve büyük bir dağdır, altın ve gümüş madenleri vardır, buralarda Pierialılar, Odomantlarve özellikle Satrailler çalışırlar.”

Eski toplum ve devletlerin servetlerindeki en büyük faktörlerden biri, işlettikleri maden yataklarından çıkardıkları değerli metallerdir. Buna bir örnek verecek olursak; Antik çağlarda Anadolu'nun batısında yaşayan tarihçi Herodot'a göre, 3 sülalenin yönettiği Lidya imparatorluğunun son sülalesi Mermatlar, ülkeye 141 yıl egemen olmuşlardır. MÖ 7. yy başında, parayı icat ederek insanlık tarihindeki en önemli aşamalardan birini gerçekleştiren Lidya'nın, devrinin en zengin ülkesi olmasının önemli nedeni, Boz Dağlar ve Gediz Nehri'ne karışan Sart Deresi'nin alüvyonları içindeki altınlardır.

Bir takım entrikalarla ülkeyi ele geçiren sülalenin son kralı Kroisos MÖ 560 yılında tahta geçmiş ve akıl almaz zenginliği, “Karun kadar zengin” deyiimiyle günümüze kadar taşınmıştır. Birçok dönemde Osmanlının belli zamanlarına kadar ülkemizde oldukça fazla maden yataklarının işletildiği birçok kaynaktan geçmesine rağmen günümüzde bunların ancak bir kaç tanesi bilinmektedir. Geri kalanları, kapatılmış veya gizlenmiş olarak sırlarını korumaktadırlar.

Her ne kadar madencilikle ilgili olmasa da birçok araştırmacıya göre tarihte doğru bilinen bir yanlış, ilk sikkeyi Lidyalıların bulduğu bilgisidir. Çocukluğumuzdan beri süregelen, ilk sikkeyi Lidyalıların bulmuş olduğu bilgisi ise kaynağı Herodot'a dayanan bir yanılgıdır. Herodot “Tarihte altından ve gümüşten ilk sikkeyi bunlar buldu.” diyor, Lidyalılar için. Bu cümle günümüzde ilk sikkeyi Lidyalılar buldu şeklinde yorumlanıyor. Oysa ilk sikkeler elektron denen, doğada altın ve gümüş karışımı olarak bulunan bir metalden basılmıştı. Tarihlendirilebilen ilk sikkeler Efes Artemis Tapınağı'nın temellerinde bulunmuştur. Tapınağın MÖ 560 yılında Lidya Kralı Krezus zamanında yaptırıldığı biliniyor. O zaman sikkeler bu tarihten önce gömülmüş olmalı. Sikkelerin buldukları kabın üzerindeki geometrik bezemeler incelendiğinde, kabın MÖ650'lere ait olduğu düşünülüyor.

STRABON- GEOGRAPHİKA (MÖ 64 - MS 24)

Antik çağ coğrafyacısı Amasyalı Strabon, yaklaşık MS I yılında yazdığı, 2000 yıllık Geographica adlı 17 ciltlik eserinin Anadolu'yu anlatan 7., 8. ve 9. ciltlerinde, Anadolu topraklarında madencilik uğraşları ve maden sahaları ile ilgili önemli açıklamalar yapmaktadır. Günümüzde halen güncel madencilik çalışmalarının sürdürüldüğü Sart Çayı, Ovacık ve Çanakkale'deki altın madenlerinden, Orta ve Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu ile İşehisar, Marmara Adası ve Milas'daki mermer sahalarına kadar daha birçok maden sahası

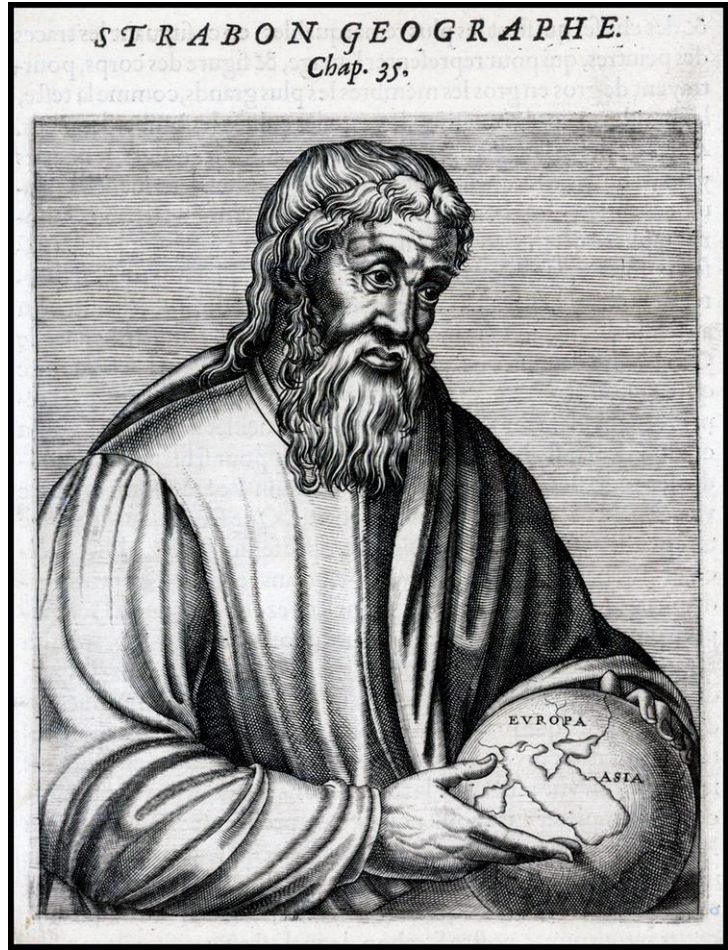
hakkında ilginç açıklamaların yer aldığı Strabon'un, bir tarihi belge değerindeki eşsiz eseri Geographika günümüze halen ışık tutmaktadır.¹

Amasyalı Strabon ilk olarak Tralleis (Aydın) yakınlarında Nysa'da (Sultanhisar) dönemin ünlü eğitimcisi Artemidoros'un yanında derslere başlamış, daha sonra Roma'ya giderek coğrafyacı Tyrranion ve Silifkeli filozof Ksenarkhos'un derslerine devam etmiştir. İskenderiye'deki kütüphanede çalışmalarını sürdürmüş ve daha sonra yaklaşık 57 yaşlarında doğduğu Amasya'ya geri gelerek ömrünün geri kalan 30'a yakın yılını burada dev eserleri; 47 ciltten oluşan "Tarih" ve 17 ciltten oluşan "Coğrafya"yı (Geographica) yazarak geçirmiştir.

Strabon'un Geographica adlı eserinde ilk olarak Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgesindeki madencilik faaliyetleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Karadeniz sahillerinde yaşayan halkların ticari faaliyetlerini aktarırken;

"Özellikle Pharnakeia (Giresun) yöresinde yapılan balıkçılık; bilhassa palamut avı doğanın yöre halkına sağladığı bir nimetti. Zira bu balık ilk defa burada yakalanmıştı. Karada ise, çeşitli maden yatakları vardı. Orman ve madenlerle dolu olan dağlar, sahil şeridinin hemen üstünde yer alırdı. Eskiden bölgede gümüş madenleri olduğu halde; İ.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında sadece demir madeni aktif olarak işletiliyordu. Böylece, madencilere hayatlarını kazanabilmeleri için madenler ve denizcilere geçimlerini sağlayabilmeleri için balıkçılık, özellikle palamut ve yunus avı kalırdı."

ifadelerini kullanmıştır. Ülkemizde Batı Anadolu ve Orta Anadolu'da yoğun bir şekilde gözlenen genç volkanizma, Batıda Manisa ili Kula ilçesinde karşımıza çıkmaktadır. Kula gerek volkanolojik özellikleri gerekse tarihsel kayıtları açısından jeolojik olarak önemli ve bu nedenle zaman içerisinde birçok araştırmacının ilgisini çeken bir bölgedir. Milattan önceki dönemde ünlü coğrafyacı-tarihçi Strabon (tahminen MÖ 40) Anadolu'yu karış karış gezmiş ve Geographika adlı eseri yazmıştır. Strabon bu eserinde Kulaya "yanık ülke" anlamına gelen "Katakekaumene" adını vermiştir.

¹Amasyalı Strabon ve Anadolu Madenleri, Urungu Erdal Özer, Maden Mühendisi, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Bülteni, 2001

Antik Çağ coğrafyacısı Strabon'un "Geographika" eserinde "Katakekaumene-Yanık Ülke" olarak tanımladığı Kula, yaklaşık 300 kilometrekarelik alanda 80'den fazla volkan konisi ile peribacaları, karstik mağaralar, kanyonlar, kaya mezarları, taş köprüler, tarihi evlerin yanı sıra pek çok jeolojik, jeomorfolojik ve doğal mirasını bünyesinde barındırmaktadır. Salihli ilçesi Gökeyüp Mahallesi bölgesindeki volkanların kurumasıyla oluşan gnays kayalıklarından yapılan çömlekler, 600 yıldır yörenin en önemli ekonomik kaynaklarından biri olmayı sürdürüyor.

Yine Anadolu'daki volkanik olaylarla ilgili olarak, Erciyes volkanının tarihsel dönemlerde (yaklaşık olarak 2.000 yıl önce) de aktivitesini sürdürmüş olabileceği bilinmektedir. MÖ 40 yıllarında yaşamış olan ünlü tarihçi Strabon Erciyes Dağı'nın lav, alev ve dumanlar çıkardığını yazmıştır.

Strabon döneminde bir yer altı kaynağı olarak değil, önemli bir baharat olarak görülen tuz hakkında da bilgiler verilir. Çanakkale'nin Ayvacık yakınlarındaki yüzeeye çıkan sıcak suların çevreye yayılması ve içerdiği tuzu bırakması ile oluşan doğal tuzlaları anlatıyor.

"Lekton'dan itibaren içe doğru çok büyük olmayan Halasion Ovası ve Hamaksitos yakınlarındaki Tragasaion Tuzlası gelir. Burada tuz doğal olarak Mevsim Rüzgarları nedeniyle donar."

Burada bulunan köyün ilk çağlardan bu yana adı hala Tuzla'dır. Hatta Osmanlı dönemindeki adı da Kızılca Tuzla olduğu biliniyor. Günümüzde dahi çevredeki köylüler tuz ihtiyacını buradan karşılar. Köyün çok eski bir yerleşim yeri olduğu, 1366 yılında Murat Hüdavendigâr tarafından yaptırılan cami ve cami çevresinde bulunan Roma ve Bizans devri mermer temellerden anlaşılıyor.

Strabon "Geographika" adlı eserinde, bazı jeolojik faaliyetlere de değinmektedir. Akarsuların şiddetli erozyona bağlı olarak taşıdığı alüvyonların kıyıları doldurmasından dolayı birçok liman kentinin artık kullanılmadığını belirtir. Örneğin şimdi bir yarımada olan Kapıdağ yarımadasının o dönemde bir ada olduğunu (Kyzikos), anakaraya köprülerle bağlandığını belirtir. Aspendos'tan Side'ye giderken bir göl ve kıyıda uzakta birçok ada bulunduğunu belirtir. Şimdiki Belek'in olduğu yerde bulunan göl ve adalar günümüze kadar dolarak karayla birleşmiştir. Yine Tarsus ile kıyı arasında bir göl olduğunu ve burasının Tarsusluların donanma üssü olduğunu belirtir. Pyramos ırmağı ile (Ceyhan Nehri) ilgili olarak aktardığı bir kehanete göre "Geleceğin insanları gümüş girdaplı Pyramos'un, kutsal kıyılarını mille dolduracağını ve Kıbrıs'a ulaşacağını görecektir". Tarsus kıyısı ile Amasya'nın aynı meridyen üzerinde olduğunu. Karadeniz ile Akdeniz arasında en kısa yolun bu hat olduğu ile Toroslar'ın Rodos'tan başladığını ve Hindistan'a kadar bir doğru olarak uzandığını saptadığını belirtir.

Günümüzde bakır, kurşun, çinko, gümüş ve altın yatakları bakımından zengin bölge olan ve Strabon'un Khalybe, Alybes ya da Halizonia olarak söz ettiği bugünkü Gümüşhane, Bayburt, Ordu, Tirebolu ve Trabzon illerini kapsayan bölge için gümüş ve demir madenlerinden söz edilmektedir. Gümüşhane'nin eski adının Argyropolis yani "gümüşşehri" olduğu ve antik çağlarda bu bölgede madencilik yapıldığı biliniyor. Bu bölgede yaşayan Khalyb'lerin başka kaynaklarda gümüşü çıkararak, demiri keşfeden, madencilik ve metalurji'yi bilen bir kabile olduğu belirtilmektedir. Yine Erzurum ve çevresinde yaptığı incelemeler ve gezi notlarında;

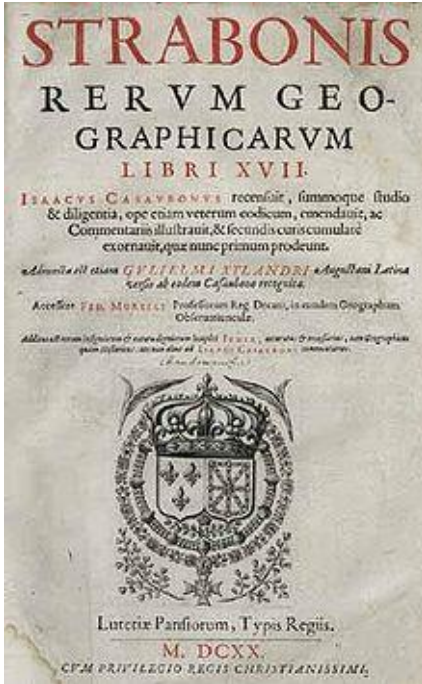

“Syspritis (İspir) bölgesinde Kambala civarında altın madeni vardır. Büyük İskender Melon’u bir miktar askerle beraber bu madene gönderdi; fakat yerli halk tarafından geri çevrildi. Başka madenler de vardır, ayrıca Doğu Anadolu boyası denen aşı boyası da bulunur”

ifadeleri yer bulmuştur. Bilindiği gibi Çoruh Havzası, maden kaynakları bakımından zengin sayılabilecek bir konumdadır. Havzanın neredeyse tamamında zengin bakır yatakları bulunmaktadır. Modern araştırmalarla da kesinleştiği gibi bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş türünde değerli madenler çağlar boyu kullanılmıştır. Bu durum bölgenin stratejik ve ticari önemini artırmıştır. Havzanın maden bakımından zengin oluşu Strabon’da şöyle açıklanmaktadır:

“...Karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölge olağanüstü dardır. Zira orman ve madenlerle dolu olan dağlar bunun hemen üstündedir. Böylece madencilerin hayatlarını kazanabilmeleri için madenler burada bulunur...”

Strabon “Geographika” adlı eserinde Sandaracurgium Dağı’nda (Tosya) maden işletildiğini, bu madenlerdeki havanın, cevherin kokusundan dolayı öldürücü ve dayanılmaz olduğunu,

işçilerin kısa zamanda ölüme mahkûm kaldığını belirtir. Strabon’un sözünü ettiği arsenik madenlerinin bu bölgede olduğunu tahmin etmekteyiz. Strabon arsenik madeninin Pimolisa yakınındaki Sandaracurgium Dağı’nda bulunduğunu ve hemen bitişiğinde de bir kraliyet kalesinin varlığından bahseder.²

Strabon ayrıca, Romalıların bu ocaklarda çalıştırılmak üzere esirlerden yararlandıklarını da belirtmektedir. Her ne kadar Strabon, sadece madencilik faaliyetlerinden söz etmişse de, araştırmacılar maden ocaklarındaki ölüm sebebinin, izabe çalışmalarında ortaya çıkan arsenik dumanlarından dolayı gerçekleştiği düşüncesindedirler. Gümüş mevkiindeki cürufun kapsadığı yüksek arsenik yüzdesi, bu kentin Strabon’ca sözü edilen Roma ocaklarının bulunduğu kentle aynı olduğunu teşhise yaramıştır.

Araştırmacıların varmış olduğu bu sonuç, sadece analizler yoluyla değil, fakat aynı zamanda Strabon tarafından

²Özbal Hadi, Pehlivan Necip, Earl Bryan, “Durağan ve Bakırçay Arsenik Cevherleşmelerinin Jeolojik, Mineralojik ve Kimyasal İncelenmesi”, 16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, İzmir, Mayıs 2000

tanımlanmış olan sahanın morfolojik özellikleri ile de desteklenmektedir. Strabon, Sandaracurgium dağının eteklerindeki madencilik faaliyetlerinin “muazzam mağaralar”da sürdürülmüş olduğundan söz etmektedir. Günümüz İnegöl dağı, Gümüş ilçesine nazır olup, tıpkı Strabon’un sözünü ettiği Sandaracurgium dağında olduğu gibi, bugün İnegöl dağında da tünellerin bulunması ihtimali kuvvetlidir. Ayrıca, Romalıların işletmiş oldukları metalin arsenik olup olmadığı da kesin değildir.³

Anadolu ve Yunanistan’daki arkeolojik kalıntılarda arsenik karşımıza muhtelif şekillerde çıkmakla birlikte, Romalıların arseniğe pek ihtiyaç duymuş olabilecekları sanılmamaktadır. Buna karşılık kurşun, çok daha mantıklı bir ihtiyacı oluşturmakta, ayrıca galenin, özellikle bu yatakta çok bol miktarda görüldüğü bilinmektedir. Galenin içeriğindeki arsenik, bu istenmeyen minerali oluşturacaktır. Demir de yine Romalıların zamanında bu bölgede işletilmiş olan metallere biri olabilir; bu düşünceye yol açan husus, cürufa karışmış halde fazlaca karbürize demir parçalarının bulunmuş olmasıdır.

Dönemin haritasında bu yer Kızılırmak ile Gökırmak’ın birleştiği havzadadır. Durağan ilçesinin 5 km. kadar doğusunda bulunan madenler bu tanıma oldukça uymaktadır. Cevher işletmesi bu iki ırmağın birleştiği yerdedir ve işletmenin 10 km. kadar doğusunda ise Kemerbahçe Kalesi bulunmakta ve Strabon’un tanımına oldukça uymaktadır. Strabon, Kuzey Anadolu bölgesi kıyılarında bulunan maden ve maden üretiminden şu şekilde söz eder:

“Bu bölgede ki kıyı olağanüstü dardır, zira orman ve madenlerle dolu dağlar bunun hemen üstindedir. Tarım çok az yapılır. Madenciler hayatlarını madenlerde çalışarak kazanırlar.”

Strabon’a göre özellikle Trabzon ve çevresinde yer alan Mossynoikler’in geçimini tamamen maden işletmesinden sağladıklarını bildirmektedir. Mossynoikler’in bakır ve sarı pirinç üretiminde oldukça ünlü olduğunu ve bazı araştırmacılara göre; Avrupa dillerine giren pirincin karşılı olan “Messing” kelimesinin Mossiyonik adından gelmektedir. Strabon, Atinalılar’ın Karadeniz Bölgesi’nde yaptığı ticareti şöyle anlatır:

“Leucon bir defasında Theodosia’dan Atina’ya iki milyon yüz bin medimnoi (buğday) gönderdi. Demosthenes ise Leucon’a türediğini öne sürmektedirler. Ayrıca yine Trabzon ve çevresindeki yerel halklardan olan Khalybler, demir madenlerinde çalıştıkları ve madencilik de çok ileri seviyede oldukları kaynaklarda bildirilmektedir. Sahil boyunca yer alan demir kumları Trabzon Bölgesi’nde önemli bir alan oluşturuyordu. Bununla birlikte Gümüş madenleri ile ünlü Gümüştane bölgesi ile de ulaşımı sağlıyordu.”

Strabon “Geographika” adlı eserinde Trabzon’dan hareketle Giresun ve Tirebolu’ya geçerek buradaki madencilik faaliyetlerinden de söz etmektedir.

“Burada Tripolis isimli bir kale ve ırmak bulunmaktadır. Tripolis’in güneyinde, etekleri böğürtlen çalılırları ve yabancı kirazlarla kaplanmış sık ormanlı dağ sıraları üzerinde, bakır madenleri yer alırdı. Ayrıca, Tripolis’in yaklaşık 4 km doğusunda adını madenden alan Argyria’da, Halkavala, gümüş yatakları bulunurdu (söz konusu madenler 1800 yılına kadar işletilmiştir.)”

³age say.4

“Trapezous (Trabzon) kenti, MÖ. VIII. yüzyılda, Sinöpē’liler tarafından, yörenin halkı Kolkhoi topraklarında kurulmuştur. Kent coğrafi konumu itibariyle, stratejik bir liman yeridir. Kent, hemen arkasında birbiri üzerinde yükselen Paryadrēs (Parkhal/Parkhar) Dağ silsilesindeki zengin maden yataklarıyla olan bağlantısıyla önemli bir konuma sahiptir.”

Strabon, antik Anadolu coğrafyasını ele aldığı ünlü Geographika adlı kitabında, Anadolu’daki jeolojik ve jeomorfolojik olaylara da geniş yer vermiştir. Strabon,

“yandığı zaman demirleşen ve sonra bir cins toprakla bir fırında ısıtılınca yalancı gümüş (çinko) elde edilen bir taş vardır ve buna bakır katarak bazılarınca “dağ bakırı denen karışım elde edilir.”

Orta Karadeniz’de önceden zengin gümüş madenlerinin olduğunu fakat döneminde tükendiğini belirterek Anadolu’nun erken maden çağına ve yeraltı zenginliklerine değinmiştir. (Geographika s. 141) Örneğin Erciyes ve Kayseri’yi anlatırken dağın çevresinin zengin ormanlarla kaplı olduğunu fakat yerleşmeye çok uygun olmadığını bölgenin görünmeyen ateş çukurlarından dolayı tehlikeli olduğunu belirtir. Manisa Kuladaki volkanik alanları anlatırken “Toprağın yüzü küllerle kaplıdır, dağlık ve kayalık olan ülke sanki yangından olmuş gibi siyah renktedir” (Geographika s. 175). Muhtemelen “pomza” taşı olan bir tür maden hakkında da şu ifadeleri kullanmaktadır.

“...tuğlalar suyun üstünde yüzmektedir. Tyrrhenia’da da, bir cins toprak nedeniyle aynı şey söz konusudur. Çünkü bu toprak aynı hacimdeki sudan daha hafif olduğu için yüzer.”

ŞERİF İDRİSİ (1.100 – 1166)

1100-1166 tarihleri arasında yaşayan İslam coğrafya bilgini ve seyyahı, Şerif İdrisi, Kitab

Rucār veya al-Kitab al Rūcari adı ile gezi notlarını topladı. Bu kitap İslam dünyasında Nuzhat al-Müştak fi İhtirak al Afak adıyla da bilinir. Şerif İdrisi, 12.yüzyılda İslam dünyasının coğrafik bilgi birikimini bu kitabıyla batı dünyasına taşımıştır. Onun kitabındaki bilgiler, daha sonra Avrupa’da başlayacak Rönesans hareketine ve coğrafi keşiflere kaynaklık eden bir eser olmuştur. Gezi notlarını içeren bu kitapta;

“Amasya’dan geçen ırmak, Samsun yakınlarında denize dökülür. Amasya-Sinop arası altı günlük yoldur. Bu şehirde Merzifon yakınlarında zengin gümüş madenleri (Gümüş köyünde) bulunmaktadır.”

ALİ BİN EBU BEKİR EL-HEREVİ SEYAHATNAMESİ (1.134 - ?)

Lületaşıyla ilgili yazılı kaynaklara baktığımızda karşımıza ilk olarak 12. yüzyılda yazılmış Ali bin Ebu Bekir El-Herevi seyahatnamesi çıkıyor. “Kitab al-İşarat ila-Marifat Ez-Ziyarat” adlı bu seyahatnamenin yazarı El-Herevi, 1173 yılında, o zamanlarda Türklerin uç beyliği ve aynı zamanda transit ticaret merkezi konumunda olan Eskişehir’in o yıllardaki adıyla “Sultan Öyüğü” ziyaret eder. El-Herevi seyahatnamesinde şifalı sıcak suların yanında “Estika” Lületaşı satılan dükkânlardan bahsetmektedir. Doç. Dr. Cahit Bilim tarafından yazılan “Deniz Köpüğü, Lületaşı” adlı kitabında, lületaşının tarihçesiyle ilgili olarak bilgiler verilmiş ve lületaşından bahseden ilk yazılı evrakın Ali Bin Ebu Bekir El-Herevi Seyahatnamesi olduğu vurgulanmıştır. Cahit Bilim, Herevi’nin eserinde Eskişehir ve lületaşı üretimi ile ilgili;

“...Eskişehir Sultan Öyüğü yahut Av-garm, yani Ab-ı germ ismiyle daha Selçuklular zamanında maruf olmuş, deniz köpüğü (lületaşı) istihsal edilen islam ülkelerinin bi köşesinde, küffar sınırında bir acayip şehir.”

diyerek burada işletilmekte olan lületaşından ve buradaki ılıcadan söz eder. Eserde böyle bir konudan söz edildiğine göre yörede yaşayan insanlar lületaşını işletiyor ve kullanıyorlardı. Ancak Anadolu Selçukluları dönemine denk gelen bu tarihte tütün ve tütün mamülleri söz konusu olmadığından bu maden suyolları, su kapları, çeşme gibi su ile ilgili vb aletler yapımında kullanılmış olsa gerekir.

MARCO POLO SEYAHATNAMESİ (1254 - 1324)

Anadolu ve madencilik konusunda çok önemli bir olgu olmasa da dünyanın en önemli seyyahı Marco Polo’yu da bu araştırmada anmadan geçmek istemedim. İtalyanca adı “Il Milione” olan seyahatnamede Marco Polo’nun yolculukları anlatılır. 13. yüzyılda Avrupalılara Doğu ve Asya kültürüne ait çok önemli bilgiler aktaran Marco Polo’nun seyahatnamesinde Anadolu’da yapılan madencilğe dair;

“XIII. yüzyıl sonlarında bölgeden geçen Marco Polo, Bayburt’la ilgili çok fazla bilgi vermez. Ancak seyahatnamesinde şehrin Paipurth adıyla anılan bir kalesi bulunduğundan ve burada zengin gümüş madenlerinin varlığından bahsetmektedir.”⁴

ifadelerine yer verilmiştir.

İBN-İ BATTUTA SEYAHATNAMESİ (1304 – 1369)

14. yüzyıl gezginlerinden İbn-i Batuta (1304-1368) Fas’ın Tanca şehrinde dünyaya geldi. Ortaçağın en büyük seyyahı ve *Rihletü İbn-i Battûta* diye bilinen seyahatnâmenin sahibi. Uzun adı; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Muhammed İbrahim Levati Tanci. Doğduğu şehirden çıktığı günden itibaren 28 yıl süren gezileri boyunca Mısır, Arap Yarımadası, Irak, İran, Anadolu (başta Osmanlı Beyliği olmak üzere o dönemin belli başlı beylikleri), Deşt-i Kıpçak, Bizans (İstanbul), Orta Asya,

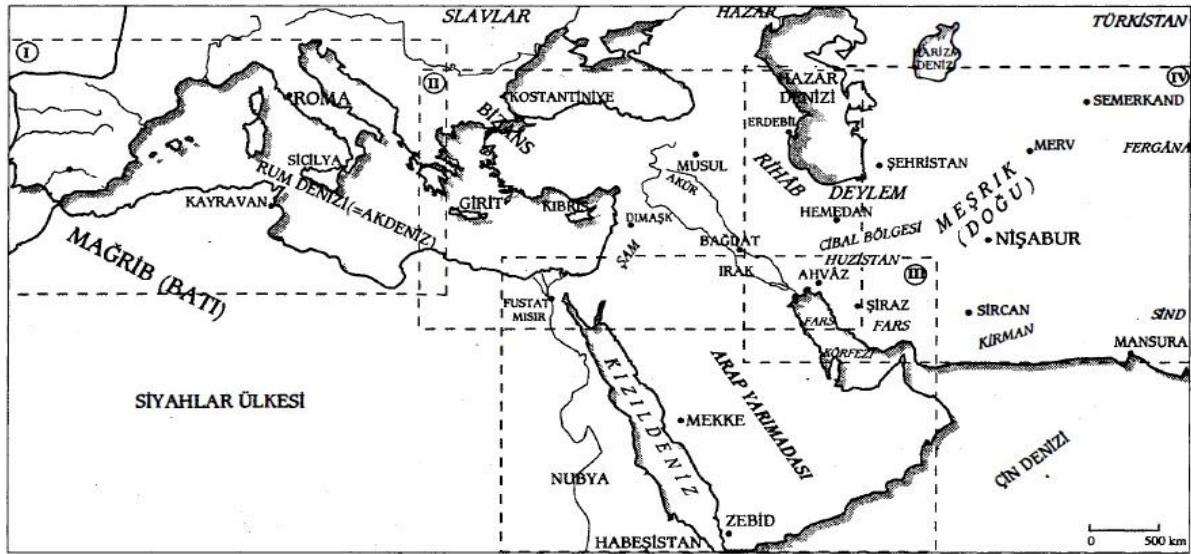
⁴Denison Ross, The Travels of Marco Polo, London 1931, s.21; Manuel Komproff, The Travels of Marco Polo, Newyork 1953, s.25.

Hindistan, Maldivler, Çin ve Endülüs'ü gezen İbn-i Battuta devlet ve toplum yapıları, inanç ve adetleri, doğal özellik ve ürünleriyle tanıttığı bu ülke ve şehirlerin 700 yıl önceki durumlarını başarıyla yansıtır. Yazarı tarafından *Tuhjetü'n-Nuzzar fo Garaibi'l-Emsar ve Acdibi'l-Esjar* diye adlandırılan, yaygın olarak Rihle diye bilinen ve Türkçede *İbn-i-iBattuta Seyahatnamesi*⁵ diye anılan eser, özgün dili olan Arapça olarak yayınlanmıştır.

İslam dünyasını tanıma araştırma, öğrenme isteği ve macera sever kişiliğinin etkisiyle 1.325 yılında 22 yaşında Tanca'dan ayrılarak Hacca gitmek amacıyla yola çıkmış Mısır, Suriye, Arabistan yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Kuzey Türk illeri, Orta Asya, Hindistan, Çin, Endülüs, Sudan gibi ülkeleri 28 yılda gezmiştir.

İbn-i Battuta'nın Anadolu'daki seyahat güzergâhı şöyledir: İbn-i Battuta, yapmış olduğu yolcuların üçüncüsünde 1.333 tarihinde Lazkiye'den kalkan bir Ceneviz gemisine binip, Alâiye limanına gelerek buradan Anadolu topraklarına ayak bastıktan sonra Antakya-Antalya-Burdur-Eğridir-Isparta-Göhlhisar-Lâdik güzergâhını izleyerek Tavas ve Muğla şehirlerine uğramıştır. Ardından da Konya, Lârende, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas'tan Amasya'ya uğradıktan sonra "Gümüş" adlı yerleşim yerine gelmiştir. İbn-i Battuta, eserinde güzergâhı üzerinde bulunan yerleşim birimleri hakkında bilgiler vermiştir

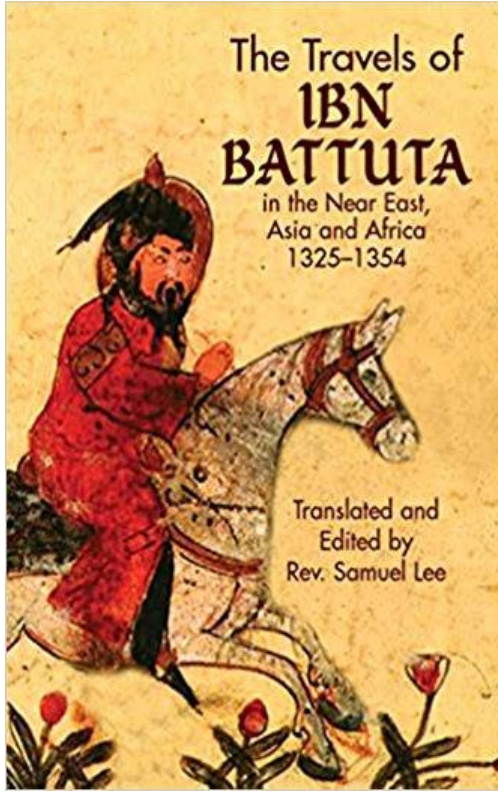
Battuta, daha sonra Sunusa adlı bir beldeye uğradığını ve burada bir Rifâidergâhının tekkesinde kaldıktan sonra "Gümüş"e doğru yola çıktıklarını belirtmektedir. "Gümüş" kasabasının gümüş madenleriyle meşhur, büyük, bakımlı ve kalabalık bir yerleşim yeri olduğunu, şehre iki günlük mesafede olan sarp ve dağların yükseldiğini ve şehre Irak ve Şam'dan tüccarların geldiğini söylemektedir. Kasabadaki Ahı Mecdüddin Tekkesi'nde üç gece konakladığını söyleyen İbn-i Battuta, burada Eretna Beyi'nin vekili ile tanıştığını, ondan yol harçlığı aldığını ve ikramlarını kabul ettiğini anlatmaktadır.⁶

Resim : İbn-i Battuta'ya göre 4 parçaya ayrılmış Müslüman alemi

⁵İbn-i-i Battuta SeyahatnamesiI. Cilt, Çeviri; A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 2000, Kâzım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi - 53

⁶Koçyiğit Tahsin, "İbn-i Battuta'nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülâhazalar", Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Yayınları

Bununla birlikte bazı araştırmacılar İbn-i Battuta'nın Anadolu'ya yaptığı gezi sırasında Gümüşhane'ye uğradığını ve şehir hakkında bilgi verdiğini iddia etmektedirler. Bunu iddia eden araştırmacılar, İbn-i Battuta'nın Anadolu'daki sefer güzergâhları içerisinde yer alan "Gümüş" adlı bir yerleşim birimine uğramasını esas alarak bu iddiayı ortaya atmışlardır. Seyyah İbn-i-i Batuta Gümüşhane ve civarında yaptığı seyahatlerle ilgili olarak;

"Sonra yine Irak hükümdarının hükmü altındaki şehirlerden birine, Kümiş'e (Gümüşhane) doğru yola çıktık. Burası gayet bakımlı ve büyük bir şehirdir, Irak ve Suriye'den tüccarlar buraya gelerek mal alırlar. Burada gümüş madeni var. Şehre iki günlük mesafede sarp ve yüksek dağlar yükseliyor. Ben oralara gidemedim. Kümiş'te Ahı Mecdüddin'in tekkesinde üç gün misafir kaldık. Öteki zaviyelerde karşılandığımız gibi karşılandık. Ertenâ Bek'in vekili ziyaretimize gelerek yol harçlığımızı verdi, mükellef bir ziyafet çekti.⁷"

Gümüşhane, Bizans zamanından beri gümüş madenleriyle ünlenmiş bulmuş bir yerleşkedir. Selçuklulardan sonra İlhanlılara, onlardan Celâyirli'lere, onların elinden de Eretna Devleti'ne geçti. İbn-i Battuta'nın seyahatnamesinde bahsettiği sarp dağlar tıpkı bir duvar gibi yükselen Zigana dağları olmalıdır. Gümüşe gelince, bu maden 19. yüzyılın başlarında tükendi geriye sade ismi kaldı.⁸

"Oradan hareketle Erzencân'a (Erzincan) ulaştık. Irak sultanına bağlı şehirlerden biridir Erzencân. Bakımlı ve büyüktür. Halkının çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyor. Müslümanlar Türkçe konuşuyor. Gayet muntazam ve canlı çarşıları var. Erzencâni diye bilinen nefis kumaşlar dokunur burada. Ayrıca bölgenin bakır madenleri de meşhurdur. Bakırdan çeşitli ebatlarda kapacak ve bizim taraflardaki ayaklı çıradanlıklara benzeyen şamdanlar yapılır. Bunlara "beysûs" denildiğini belirtmiştik. Burada Ahı Nizâmeddin'in tekkesinde kaldık. Nizâmeddin'in tekkesi, benzerleri arasında en güzel olanıdır. Zaten Nizâmeddin de ahılar arasında en ileri ve ulu kişi olarak tanınmakta. Bizi iyi ağırladı.⁹"

O dönemde Irak İlhanlı idaresine bağlı olan Erzincan'ın milattan önce kurulduğuna dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Daha sonra Bizans-Sâsâni mücadelesinin ana noktalarından biri oldu; İslâm ordularının buralara gelmesiyle şehir Bizans-Arap, Ermeni ve Gürcü prenslikler arasında mücadele alanı hâline geldi. 1048 ve daha sonraki yıllarda ise Türk akınlarına uğradı;

⁷İbn-i-i Battuta Seyahatnamesi 1. Cilt s. 254

⁸TC Dinayet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi., C. 14, s. 275

⁹İbn-i-i Battuta Seyahatnamesi 1. Cilt s. 261

1142 yılında Mengüçük Beyliği'nin ikiye bölünmesiyle Erzincan, Davud Şah'ın idaresi altına girdi; daha sonra Anadolu Selçukluları, onların ardından da İlhanlılar şehre hâkim oldular.¹⁰

İbn-i Batuta da aynı şekilde “buharin” denilen kumaştan bahsetmektedir. Ayrıca buraya bağlı olan Şarki-Karahisar (Şebinkarahisar)'dan şap çıkarılmakta ve İtalya'da inkişafa başlayan dokuma sanayi için de ihraç edilmekte idi.¹¹

İbn-i Battûta'nın, Gümüş'den sonra Erzincan ve Erzurum'dan bahsederken, sebebini bilemediğimiz bir şekilde birden bire Erzurum'dan 1.330 km. uzaklıktaki -günümüzde Ege bölgesinde yer alan- Birgi'den söz etmektedir. Ardından, Tire-Ayasuluğ (Selçuk) İzmir, Manisa, Bergama, Balıkesir, Bursa, İznik istikametinde seyahatine devam ettiğini ve bundan sonra Karadeniz havzasında yer alan Geyve, Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede, Safranbolu, Kastamonu ve Sinop'a, buradan da deniz yoluyla Kırım'a yönelerek, Anadolu'yu terk ettiğini görüyoruz. Nihayet, Doğu Avrupa'nın bir bölümünü gezdikten sonra Balkanlar'dan dolaşarak İstanbul'u ziyaret ettiği ve tekrar aynı güzergâhtan Volga bölgesine geri döndüğünü de belirtmeliyiz.

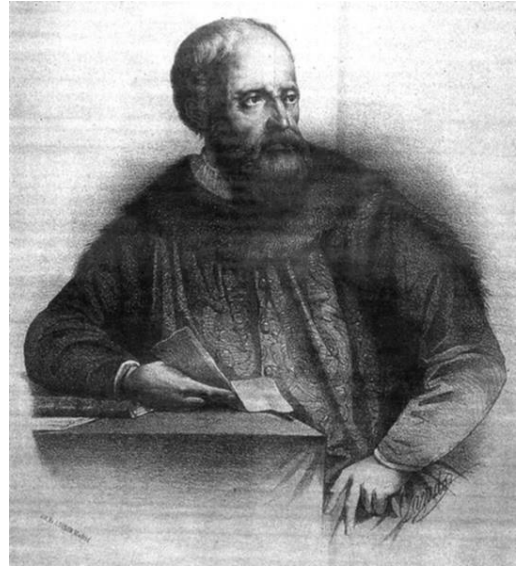
CENEVİZLİ TÜCCAR SEYAHATNAMELERİ (14. YY)

Çok uzun yıllar Akdenizde ticarete hakim olan Ceneviz ve Venedikli tüccar ve seyyahların kayıta aldıkları gezi notları ve zabıtlarda, önemli bir antik geçmişe sahip ve daha sonraki yıllarda da önemi gittikçe artan Ionopolis (İnebolu) yerleşimin hemen gerisinde yer alan Küre madenlerinin de 14-15. yüzyıl ortalarında yoğun olarak işletildiği ve Ceneviz ile Venedikliler tarafından ticarete kullanıldığı bilinmektedir. Bu maden ticaret sahasının güvenliği için Ceneviz ve Venedikli tüccarların bölgeye ayrıca önem verdiği de bilinmektedir. Bu noktada İnebolu'nun da ortaçağ ticaretinde önem kazandığı ve büyüme gösterdiği söylenebilir. Yoğun ticari artış ile Küre madenlerinin önemi ve ticareti, Kastamonu-İnebolu bağlantısının yol ağları ile güçlendirilmesini ve iç bölgelerdeki malların kıyıya ulaştırılmasını sağlamıştır.

RUY GONZALE DE CLAVİO SEYAHATNAMESİ (? – 1412)

İspanya Kralının elçisi olarak 1403-1406 tarihleri arasında Timur'un devletinin başkenti Semerkand'a yolculuk yapan Ruy Gonzale De Clavio, Karadeniz'den geçerken güzergâhı üzerindeki yerleşkelerden seyahatnamesinde bahsetmektedir.

Seyahatnamede, çağlar boyunca kaynaklar Kastamonu kıyılarının yoğun ormanlarla kaplı olduğundan bahsetmiştir. Ortaçağ kaynakları bölgenin, özellikle Konstantinopolis'in ihtiyaç duyduğu donanmaların önemli bir yapım yeri olduğunu belirtmesi gibi bölgede imparatora (padişah) ait birçok tersane, ambar ve liman bulunduğunu, tüm kıyı köylerde yaşayanların yelken, halat ve gemi inşaatlarında çalıştığını

¹⁰TC Dinayet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi., C. 11, s. 319

¹¹Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti, s. 363

söyledikleri belirtilmiştir. Öte yandan De Clavio'nun İnebolu'daki tersanelerin yanı sıra bakırdan da bahsetmesi; İnebolu'nun hemen güneyindeki Küre madenlerinden çıkarılan bakırın İnebolu limanı aracılığıyla başka yerlere sevk edildiğini göstermektedir.

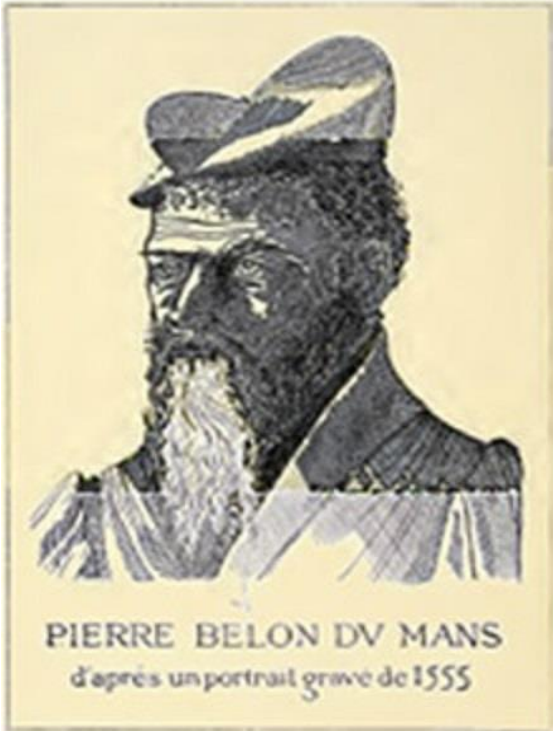
Önemli bir antik geçmişe sahip ve daha sonraki yıllarda da önemi gittikçe artan Abonuteikhos/Ionopolis (İnebolu) yerleşiminin hemen gerisinde yer alan Küre madenlerinin de 14-15. yüzyıl ortalarında yoğun olarak işletildiği ve Ceneviz ile Venedikliler tarafından ticarete kullanıldığı bilinmektedir. Bu maden ticaret sahasının güvenliği için Ceneviz ve Venedikli tüccarların bölgeye ayrıca önem verdiği de seyahatnamede belirtilmektedir. Bu noktada İnebolu'nun da ortaçağ ticaretinde önem kazandığı ve büyüme gösterdiği görülmektedir.

“Yoğun ticari artış ile Küre madenlerinin önemi ve ticareti, Kastamonu-İnebolu bağlantısının yol ağları ile güçlendirilmesini ve iç bölgelerdeki malların kıyıya ulaştırılmasını sağladığı, bunun yanında özellikle çam ve diğer kereste plakaları, kenevir ve kenevirden yapılan urgan, halat, sicim gibi malzemelerin ihracatı İnebolu'daki ticaret hayatını zenginleştirmiştir.”

Seyahatnamede yolculuğuna devam eden De Clavio, Ordu ve yöresinde de madencilik faaliyetlerinden söz etmiştir. Seyahatnamede bu yöredeki esnaftan bahsederken aşağıdaki ifadelerle yer verilmiştir.

“bunlar arasında okçu, kemanger, neccâr, kürekçi, demirci, marangoz gibi ihtisas sahipleri de bulunmaktadır. Bu gruplar arasında ayrıca, özellikle Mesudiye ve Gökçöy kalelerinde görev yapan kale erenlerini, saray için zağanos, şahin ve çakır tutan ve sayyâdân denilen kuşçuları, demir ocaklarında çalışan ve küreci denilen madencileri ve ırgadlarını da saymamız gerekir.”

PIERRE BELON SEYAHATNAMESİ (1517 – 1564)

Fransız asıllı doğa bilimci ve doktor Pierre Belon, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahtta olduğu yıllarda çıktığı bir seyahat ile Osmanlı İmparatorluğu idaresi altındaki İstanbul başta olmak üzere, Balkanlar ve özellikle Akdeniz'in doğusundaki bazı adaları dolaşmış bu bölgelerdeki bitkileri, hayvanları ve toprak yapısını incelemiştir. Daha önce bilinmeyen pek çok bitki türünü, hayvanları ve bir kısım eski harabelerle arkeolojik kalıntıları Avrupalılara seyahatnamesinde tanıtmıştır. Pierre Belon'un seyahatnamesinde şu ifadeler yer almaktadır.

“Belon Limnos'tan ayrıldıktan sonra fırtınalar gemisini Skiros'a sürükler ancak daha sonra iki rahiple birlikte Thasos (Taşoz) adasına gelir. Oradan bir sandalla dört saat içinde Ayion Oros (Aynaroz) kıyılarına yanaşır. Burada bitki toplar, balık, böcek ve kuş avlar, Aynaroz dağı

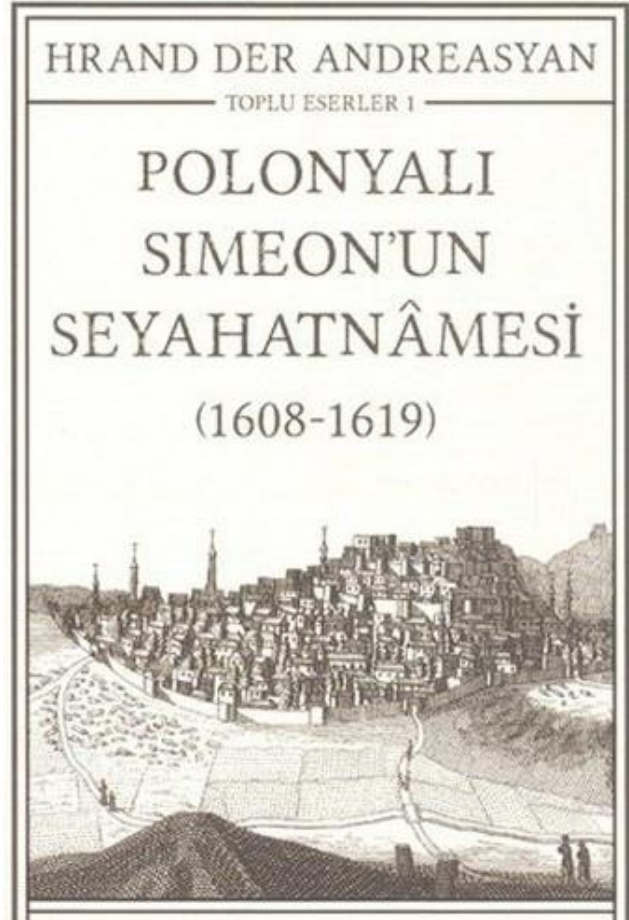
tepesinden Ege denizine bakar, mamañih Kserkses'ten iz bulamayınca düř kırıklığına uğrar. Buradan ayrıldıktan sonra iki gün içinde Selânik'e varır. Halkidiki'nin Siderokapsa (Seder Kapı) maden ocaklarını ziyaret edip betimleyen ilk kişidir. Daha sonra Struma nehrine doğru yönelir, Seres (Serez) ve Drama'dan geçer, antik kent Filippi'nin harabelerini gezer, Kavala'da İmarette kalıp bunun gibi vakıf misafirhanelerinin misafirperverliği hakkında yazar. Belon daha sonra Porto Lagos iç denizinden, Komotini'den (Gümülcine), Sapes'deki (Şapçı) şap madeni ocaklarından, Tekirdağ, Marmara Ereğlisi, Silivri'den geçip bunlardan seyahatnamesinde sözeder.”

POLONYALI SİMEON SEYAHATNAMESİ (1584 - 1638)

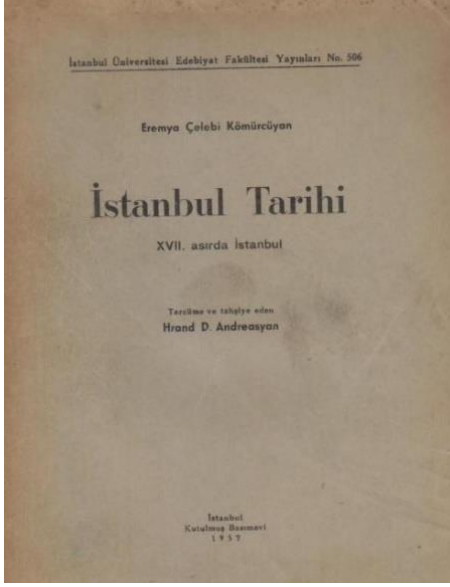
Aslen Ermeni olan 1584 senesinde Polonya'nın Zamotsa (Zamosc) şehrinde doğan ünlü seyyah Polonyalı Simeon, Ermeni bir din adamı olark Doğu'daki kiliseleri dolaşmak ve Avrupa'da yaşayan Ermenilerin kutsal yerleri ziyaret edebilmesi amacı ile 1608-1611 yılları arasında Balkanlar ve Anadolu'yu dolaşmıştır. Bu seyahatleri sırasında Anadolu'da yaşayan birçok Ermeni yerleşimini ziyaret ederek toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşam hakkında seyahatnamesine bilgiler aktarmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun on yedinci yüzyılın başlarındaki durumu hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmıştır.

Bu seyahatnamenin geneli dinsel ve toplumsal yaşantılarla ilgili olmasına rağmen, Anadolu'daki bazı Ermeni ve Yahudi yerleşkelerin ve yaşam biçimleri hakkında da bilgiler vermektedir. Söz konusu seyahatnamenin 33. sayfasında Trakya'da Meriç nehri kıyısında Ermeniler tarafından çalıştırılan demir madenlerinden söz ediliyor. Bu demir madenlerinden elde edilen cevher ile madenlerin buldukları yerde izabe yapılarak ahalinin ihtiyaçlarının giderildiği belirtilmektedir. Bölgedeki vergi ve gümrük resminden de bahsederken “demir madenlerinden yetmiş, nehirden çıkartılan altın madeninden yetmiş” akçe vergi alındığı da belirtilmiştir. Bu cümleden de anlaşılacağı gibi Meriç nehri ve kollarında suyun taşıdığı alivyonlar arasında altın üretimi yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Seyahatnamenin çeşitli yerlerinde Amid (Diyarbakır) Ergani'de çeşitli Ermeni ailelerin üretilen ve işlenen (izabesi yapılan) bakır madenini satın aldıklarını ve bu madenin ticaretini yaptıkları belirtilmektedir. Kahramanmaraş'da, Ceyhun (Ceyhan) Nehrinin dağın içinden aktığı mevki olan Zeytun Mevkii Kabaktepe Köyünde yaklaşık 400 müslüman ailenin yaşadığı ve bu bölgenin erkeklerinin zengin demir madenlerinde çalıştıkları ifade edilmektedir.

EREMYA ÇELEBİ KÖMÜRÇİYAN SEYAHATNAMESİ (1637 - 1695)

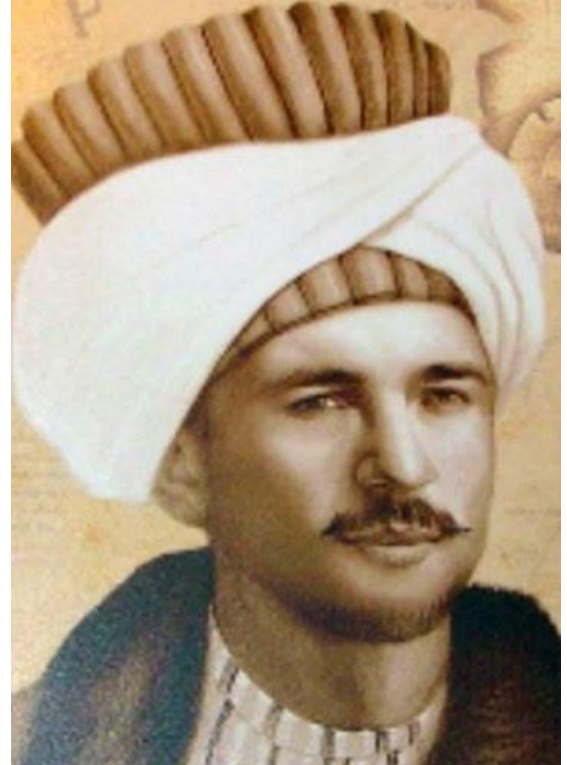
Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın İstanbul ve çevresinde yaptığı gezileri topladığı gezi notlarında (Eremya Çelebi Kömürçüyan, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, Eren Yay., Ter: Hrand D. Andreasyan, Haz: Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988, s.51-52.) toplamıştır. Bu notlarda; “Sultan IV. Murat zamanında Ardasa (Torul) yakınlarındaki Kromni’ye açılan maden ocaklarında Müslümanlar Ustabaşı, Maden Emini gibi görevlerde, Hıristiyan Kromnililer ise Kolcu, Yıkayıcı gibi daha çok amelelik işlerinde bulunmuş, üstelik daha fazla vergi veriyorlarmış. Bunun üzerine Ortodoks Rumlar bir zaman sonra müslüman olup, madenlerde daha üst rütbe görevler almaya başlamış, üstelik fazla kazanıp az vergi vererek zengin olmuşlardır. Tamamı Rum köyü olan bu nahiyeye bağlı 10 köy hatta buradaki papazlar bile din değiştirip madenci olmuş (s.64-65). Ardasa ve civarındaki bütün

köyler onları izlemiştir. Çok geçmeden isimlerini değiştirip, medreselere gitmişler ve isimlerinin başına “*Molla, Hacı, Seyit*” gibi lâkaplar almışlar. Fakat Bektaşî’nin dediği, Müslümanlık zor iş, her gün beş vakit namaz, şarap içmeme gibi yasaklar da var. “Kromni’deki Aya Yorgi mahallesinin zengin madencibaşı Seyit Ağa’nın aklına çok güzel bir fikir gelmiş.” ifadelerine yer verilmiştir.

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ (1611 - 1685)

Anadolu tarihinin en büyük gezgini ve en büyük seyahat kitabının yazarı Evliya Çelebi’dir. Evliya Çelebi, 25 Mart 1611 tarihinde İstanbul’da doğmuştur. Evliya Çelebi, babasının sarayda nüfuzlu kişilerden ve zamanın tanınmış şahsiyetlerinden olması dolayısıyla önemli hocalarından eğitim almıştır. Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi’nde 7 yıl okumuş, Müderris Ahfeş Efendi’den ders almış, musiki eğitimini Derviş Ömer Efendi’den alarak iyi bir musiki bilgisine sahip olmuştur. Evliya Çelebi, iyi bir eğitim almanın yanı sıra zamanının geçerli yabancı dilleri olan Arapça ve Farsçayı öğrendikten sonra babasının komşusu kuyumcu Simyon’dan Rumca öğrenmiş, bir miktar da Latince dersi görmüştür.

Gezmeye düşkünlüğü dolayısıyla, gezmek için her sebepten yararlanmış ve bütün ömrü boyunca gezmiştir. Seyahatname boyunca defalarca ifade ettiği üzere, Rum, Arap ve Acem’de, İsveç, Leh ve Çek’te, 7 iklim ve 18 padişahlık yeri 51 yıl boyunca gezip dolaşmıştır. Bütün bu gezdiği coğrafyada 147 dilden kelimeler toplamıştır. Evliya Çelebi’nin bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan ve özgün metni 4.000 sayfa tutan 10 ciltlik

seyahatnamesi bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin hayatına dair bildiklerimizin tamamı kendi anlattıklarıdır. 51 yıllık gezi hayatı boyunca devamlı not tutmuş, nerelere gittiğini, ne yaptığını, kimlerle görüştüğünü uzun uzun yazmıştır. Hangi tarihte ve nerede öldüğü kesin olarak tespit edilememiştir. Ancak, yalnızlık köşesine çekildiği Mısır'da 1685 tarihinden sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

Bugün Evliya Çelebi'nin seyahatlerine konu olan bu coğrafya üzerinde tam bağımsız veya federal olarak 40'dan fazla devlet kurulmuştur. Bunların büyük bir kısmı da Osmanlı Devleti'nden ayrılmadığıdır. Bunlar harf sırası ile Almanya, Arabistan, Arnavutluk, Avusturya, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Cibuti, Çek, Çeçenistan (F), Dağıstan (F), Eritre, Ermenistan, Filistin, Güney Sudan, Gürcistan, Habeşistan (Etopya), Hırvatistan, Irak, İran, İsrail, Kabartay-Balkarya (F), Karaçay-Çerkezya (F), Kalmukistan (F), Karadağ, Kenya, Kırım (F), Kosova, Kuzey Sudan, Kuveyt, Lübnan, Macaristan, Makedonya, Mısır, Moldovya, Polonya, Romanya, Rusya, Somali, Slovakya, Slovenya, Suriye, Tataristan (F), Türkiye, Ukrayna, Ürdün ve Yunanistan'dır.

12 ciltlik Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk iki cildi İstanbul ve çevresine ayrılmıştır. Oldukça geniş anlatılan İstanbul kentinde ticari yapı aktarılırken bu yöredeki madencilik faaliyetlerine de oldukça yer verilmiştir. Seyahatnamenin ilk cildinin yedinci bölümünün 37-39. sayfalarında "İstanbul'un içinde ve dışında Tanrı eseri madenleri bildirir" başlığı altında aşağıdaki satırlara yer verilmiştir.

"Birincisi Huda'nın emriyle İstanbul içinde Sultan Ahmed. Camii'nin imareti altında büyük bir mağara var idi. Ondan Yaratıcı'nın hikmeti ile siyah barut, güherçile ve sarı kükürt çıkıp ihtiyaç anında ondan alıp ihtiyaç giderirlerdi. Rabbin hikmeti gök kazasından o mağaraya yıldırım isabet edip Kostantin devrinde Kostantin şehrinin nice yerleri o barudun yanmasından harap oldu. Bir rivayette "Fatih'in fethedeceği günler oldu" derler. Sözün özü bu barut mağarası üzerinde ne kadar eski yapı büyük binalar var ise gökyüzüne eabil kuşu gibi uçup İstanbul'dan yapı parçaları Üsküdar tarafında Salacak Bumuna ve Kadıköy'üne düştüğü parçalar hala bellidir. Büyük bir parça da Tophane tarafında Fındıklı'nın kuzeyinde Çizmeciler Tekkesi önünde Kabataş adlı bir taş parçası deniz içinde yatar İstanbul'dan havalanıp oraya düştüğü muhakkaktır. Böyle büyük bir mağara idi. Hala yine melikler istese ortaya çıkar, ama şehir harap olup geliri giderini karşılamaz, derler.

***İkinci maden:** İstanbul'un güney tarafında Yedikule'den yarım merhale Kumburgaz adlı kale yakınında bir tür beyaz saat kumu çıkar. Onun için "kum burgazı" derler. Öyle beyaz ve incedir ki göz fark edemez. İstanbul'un ve Frengistan'ın kum saatçileri ve altıncıları ondan kum alıp kullanırlar.*

***Üçüncü maden:** Edirnekapı dışında Davud Paşa hasbahçesi yakınında yedi yerde taş madeni vardır ki böyle bir Yaratıcı yapısı bir diyarda yoktur. Bu kadar bin yıldan beri bugüne kadar her gün nice bin eşek ve katır yükü taş taşındığı halde denizde damla ve güneşte zerre kadar eksilmemiştir, zira Yaratıcı'nın emriyle havalanmaktan her gün yetişmektedir. Hızır Madeni derler bir sengin taştır. Ayasofya yapısı için Hızır gösterdiği için Hızır Madeni derler. Hepsinden yumuşak ve kesilmesi kolay makbul bir taştır.*

Dördüncü maden: Eyüpsultan Kasabası yakınında Ensari çamuru derler macun gibi yumuşak bir çamurdur. Ondan türlü türlü testiler yaparlar. Sanki Limni adasındaki çamur gibi güzel kokusu vardır. Ondan bir kere su içen sanki hayat suyu içmiş gibi olur.

Beşinci maden: Eyüpsultan Kasabası ile Hasköy Kasabası arasında olan deniz içinden dalgıçlar bir tür siyah çamur çıkarırlar. Bundan da türlü türlü testiler, kaseler, çanaklar ve tabaklar yaparlar, bir garip çamurdur.

Altıncı maden: Kağıthane Mesiresi adlı yerde baruthane çarhlarını döndüren Cendereci suyu adlı hayat suyu, Hind, Sind, Arap ve Acem seyyahları içinde meşhurdur. Onda bir tür ağır kökü biter ki Azak eğirinden, Gerede şehri ve Kanije Kalesi körfezi eğirinden faydalı bir egridir. Yiyeni bin kere geçirtir, acayip özelliği vardır ama nadirdir. Çoğunlukla su kaplumbağası o eğiri yiyip besili olurlar. Galata'dan Frenkler gelip anılan kaplumbağaları avlayıp çeşitli hastalıklara ilaç olması için yerler. Gerçekten bin kere yararı görülmüştür ki bütün zamanlarda o kaplumbağaların yiyecekleri ağır köküdür.

Yedinci maden: Kağıthane'ninkuzeyinde Sarıyer adında bir tür mayalanmış kokulu çamur çıkar. Ondan da testi ve kâseler yapıp seçkinlere hediye götürürler, gayet makbuldür.

Sekizinci maden: Karadeniz boğazları içinde Sarıyer Kasabası'nda sarı renkli yüksek bir dağ vardır. Ta tepesine varınca baştan aşağı bağ ve bahçedir. O yüksek dağın doğu tarafa deniz kıyısına yakın bir mağarada saf altın madeni vardır, ama Macar ve Bundukani ayarından halis altını vardır. Kefere devrinden ta Sultan Ahmed Han devrine kadar bin yük akçe iltizam ile eminlik has bir maden idi. Defterdar Ekmekçizade Ahmed Paşa, cevheri ince olup faydası azaldı diye kapattı. Hala kapalıdır ama yine sultan tarafından buyruk olsa iyi bir madendir, işletilmesi mümkündür.

Dokuzuncu maden: Göksu adlı Hisar Mesiresi'ndeki dağlarda bir tür taşlardan kireç elde edilir ki kardan, pamuk ve süttten beyaz bir tür kireçtir ki yeryüzünde benzeri yoktur.

Onuncu maden: Yine Göksu adlı mesirede kızıl renkli bir tür toprak çıkar. Ondan da çeşit çeşit bardaklar, çanaklar ve kaplar yaparlar, ama hekimler sözünce bu toprağın testisinden su içen basur sıkıntısından kurtulur ki, defalarca denenmiştir.

On birinci maden: Üsküdar şehrinin dağlarında bir tür küfeği kayağan taşı çıkar, büyük parçalar halinde kopar bir acep sert taştır. Çoğunlukla mezarlar için kullanırlar.

On ikinci maden: *Tophane Kasabası ensesinde Galatasarayı adıyla anılan ve bilinen padişah sarayının altında Eski İstanbul demiri diye meşhur olmuştur, ama yerinden bir ferden haberi yoktur. Ta Vezendon adlı kralın zamanında Hz. Hızır Ayasofya mutemedi iken onun işaretiyle bulunup Ayasofya'nın bütün demir araç ve gereçleri, Tavukpazarı'ndaki Dikilitaş'ın bendleri bütün anılan Eski İstanbul demirindedir. Ta ki Sultan Bayezid-i Veli asrına dek ayakta olup hizmetçileri saf demir çıkarırlardı. Sultan Bayezid-i Veli bir derviş huylu Selim'in babası padişah olduğundan bu madene her zaman gelip suyu ve havasından hazz edip birkaç kere çadırlar ile o belli yerde yatıp birkaç defa o hoş mahalde Hz. Risalet'i rüyasında görüp Hz. Risalet öğretimiyle orada bir şifa yurdu ve bir ilim öğrenimi için bir medrese inşa edip her kim ki onda bir kere Bismillah dedi ise müfessir ve muhaddislerden ulu kimse olup işin sonunda has saray olması için ulema hizmetçileri hassa ekmeği koyup hala bir saadet yuvası olaldan beri bu ana kadar Eski İstanbul madeninini işlemez halde olmasının sebebi odur. Bu hakir çocukluğumuzda şehit Sultan Osman asrında Kurşunlu Mahzen ile Topkapı arasında dımeşkihanede işliğı var idi. Fatih Mehmed yapısı idi. Sultan Mehmed anılan madenden demir cevheri çıkarttırıp bu dımeşkihanede kılıç ustalarına şeyhani, maarravi ve zivziki tarzı kılıçlar yaptırırđı. Hatta benim gördüğümde Sultan IV. Murad'ın kılıçbaşı Sağır Usta Davud, Üstad Mustafa anılan dımeşkihanede işlerdi. Kale dışında deniz kıyısında büyük bir işlik idi. Daha sonra Sultan İbrahim'in tahta çıkışında Kara Mustafa Paşa'yı şehit ettikleri sene Devlet-i Aliyye karıştığından Gümrük Emni Ali Ağa anılan dımeşkihaneyi miriden alıp kat kat Yahudi evler yapıp dımeşkihanenin ve madeninini de adı ve izi yok oldu.*

On üçüncü maden: *İnsan yurdu Belde-i Tayyibe yani Kostantiniyye (İstanbul) Kalesi'dir ki bunda olan adam deryası ve ademoğullarınınıgüzel ve seçkini bir diyarda yoktur ancak İstanbul'da çoktur hatta meşhurdur. "Yeryüzünde bin adam*

ölür ve bin bir adam doğup bir adamdan çoğalır” derler. Öyle bir geniş ülke büyük şehirdir ki İstanbul şehri içre bin adam ölse yine adam denizinden omuz omuzu sökmez, böyle bir gulgule-i Rum’dur. Onun için İstanbul’a insan madeni yurdu derler. Eğer bütün yapıları ve imaretlerini birer birer anıp yazsak bir ciltli kitap olur, ama yeri ve münasebeti gelince Osmanoğlu Devleti’nde imaretlerini bildiririz, ama Kostantin asrındaki bakımlılığı diğer kayserler ve krallar zamanında mamur olmamıştır.”

Evliya Çelebi Seyahatnamesi ilk cildinde 84. sayfada başta Ayasofya olmak üzere İstanbul’daki tarihi eserler ve bu eserlerde kullanılan mermerler ve bu mermerlerin Marmara Adası’ndan getirilişinden bahsedilir.

“Bu Ayasofya’nın yüksek yapısının durumu böyle anlatılır ki yedi iklimde olan sütünsüz dağların değerli taşları gah zemin arkasına yüklemek ve gah cereskal ilmi ile çok ağır olanları iyi çalışma ve çok gayretle taşları zorla çekerek temelini yükseltip renkli mermer ve taş sütunlar ile tamamlandı. Yedi iklimden çeşit çeşit ibret verici bukalemun nakşı mavi mermerler gemilerle taşındı. Ferhad ustası taş yontucuların külünkleri aşındı. O kadar özen ve gayret gösterip camiin yarısını yedi yılda tamam ettiler. Taşların çoğu Belkıs tahtı olan Ayasltik şehriden ve Edincik tahtından gelmiştir. Gönül alan ve renkli mermerler Karaman, Şam ve Kıbrıs adasından naklolunmuştur. Nice bin somaki, zenburi, zeytuni, ruhami ve yerekani parlak yüksek sütunlar Atina şehri yakınında Hz. Süleyman’ın yaptığı Temaşalık adlı büyük yapılardan gelmiştir. Çoğu ham gümüş gibi ham mermerler Marmara Adası’ndan gelmiştir.”

Evliya Çelebi seyahatnamesinin bu kısmında İstanbul’daki madencilik faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. İstanbul, Sarıyer bölgesindeki madencilikle ilgili olarak;

“İskender-i Zülkarneyn asrında mamur büyük bir şehir idi, zira İskender burada Karadeniz’i kesip Akdeniz’e karıştıırken bu yerde altın madeni bulup denizi başka yerden kesip bu maden mahallinde bir şehir yaparak ismini Fondura şehri koydu. Gayet mamur şehir idi. Sonra Ceneviz kralı harap etmiş, daha sonra bu durum üzerine imar olmuştur.

Altın madeninin vasıfları: (138b) Osmanlıoğulları devletinde ta sultan asrına dek bu maden işleyip saf altın elde edilirdi. Sonra Defterdar (----) Paşa ayar tutup geliri masrafını karşılamayınca kapattılar.”

ifadeleri yer alır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin 2. cildi 23. bölümü tamamı ile maden, madencilik, madenlerden elde edilen ürünlerin üretimi, değerli ve süs taşlarına ve bu işlerle uğraşan esnafların durumlarına ayrılmıştır. Bir konu bütünlüğü taşıması nedeni ile bu bölüme olduğu gibi çalışmada yer verdim.

“Yirmi ikinci bölüm

Kazancıbaşı esnaftı: İşyeri birdir. Unkapanı’yla Ayazmakapısı’nın iç yüzünde büyük bir işyeridir ki anlatılmaz. Fatih Sultan Mehmed Han yapısıdır. Diğer dükkanları dört mevleviyet yerde toplam 900, neferat 4000, pirleri Ebu Habfb Muhyiddfn Buharf’dır. Selman-ı Pak’in 23. kuşak bağladığı pirdir. Kabri (---), ama ilk defa Hz. Davud tencere ve kazanı demirden yapmışlar idi. Sonra bakır

madeni bulununca Ebu Habi'b Muhyiddin saf bakırdan tencereler yapıp pır oldu. Hala yine Kırım Tatarı, Moğol, Boğol, Kalmah ve Kumuk kavimleri içinde bütün tencereleri hep Çoyunç demirinden kazanlardır ki madeni Kırım adasında çıkıp Keefe yakınında Çöyinci Mehmed Efendi'nin işidir ki ona mahsus büyük işyeridir. [185b] Ama Hz. Adem'den Hz. Davud'a gelinceye kadar tencereleri çömlekten idi. Çoğunlukla eti kebab ederlerdi, zira önceki zamanlarda hekimler yemeği yetmiş seksen çeşit etmemişlerdi. Bu kazancı esnafları kızaklar ve arabalar üzere türlü kazan, tencere ve tavalar ile dükkanları donatıp geçerler.

Bakır sızırıcılar esnafı: İşyeri 4, neferat 65, bu işyerleri Unkaparı'nın iç yüzünde Süğlün Kulesi'nde, Eğrikule'de, Otluk Kulesi'nde ve Burgucular Kulesi'ndedir. Her körüklerini onar adam çeker camus derisinden muhanlardır. Hurda bakırları öyle eritirler ki ateşinin yanına varmaya insan takat getiremez. Bunlar da külçe külçe bakırları arabalara koyup körüklerini çekip sanki bakır eritirler gibi geçerler, acayip suratlı kavimdir.

Dükkân ehli, cam ve kristal taşçılar esnafı: Dükkân 45, neferat 105, pırleri (---) bunlar tahtirevanlar üzere cam ve kristal tas yaparak geçerler.

Dükkân sahibi çarkçılar esnafı:Dükkân 40, neferat 105, bunlar seyishaneler üzere dükkanlarında bakır kaplarını çarka çekip cilalayarak geçerler.

Kazan tacirleri esnafı:Dükkân 300, neferat 500, bunların piri Ubeyd-i Hüzzerd oğlu Sa'd'dır, Selman-ı Pak'in kuşak bağladığı otuzuncu pırdır ki bütün sanat ehlinin tacirleri silsilesi bu Ubeyd'e çıkar, kabri Yemen şehirlerinden

Zebid'dedir. Bunlar da dükkânlarını kalaylı pak bakır kaplarıyla donatıp geçerler ama buluların hepsi Laz taifesidir. "Tavalar, tencereler pakur (bakır) avadanlıklarına hurtavatlar alırum" diye Laz kavmi lehçesiyle bağırıp çağırarak geçerler.

Kalaycılar esnafı:Dükkan 106, neferat 500, pırleri Hz. Sarf'dır kim Hz. Ali belini bağladı.

Hz. Ömer'halifeliğinde İran'da Nihavend Seferi'ne komutan olup vardıkta Acem galip gelip Sari yenilmek üzere iken Medine'de de Hz. Ömer cuma günü hutbe okurken kalp gözleriyle gördü ki Sariye yeniliyor. Hemen minberde hutbe esnasında "Ey Sariyedağa" diye Hz. Ömer bağırınca bütün cemaat hayran

kalıp “Ömer’e bunaklık gelip beş aylık yolda Nihavend’de olan Sarfye’yi hatırına getirip hutbede saçmaladı” dediler. Kimi, gizli sırlarına yükleyip tarih kodular. Hz. Ömer’in bağırmasını Nihavend’de olan Müslüman gazilerin hepsi duydu.

Hemen Hz. SariyeResulullah’ın sancağını dağa çekip dağa arka verip zaferle Medine’ye gelip tarihleri uygun gelip Hz. Ömer’e fazlasıyla muhabbet ettiler.

Sözün manası bu kalaycıların piri Şeyh Sari hazretleridir ki kahice gazalara kumandan olurdu. Kabri, Mısır’ın iç kalesinde Hadım Süleyman Paşa Camii avlusunda oku ve yayları ile dokuz basamak merdiven ile inilir bir mağaradadır.

Bunlardan sonra kazancıbaşının seçkin askerlerinin omuzlarında nice bin yelteme, say alma, yassılama, danlama, bam isimli çekiçler ile geçerken yollarda bir tomruğu meydana koyup on dört ve on altı kişi ahenkle o tomruğa çekiçler çalıp maaret göstererek geçip çeşit çeşit kazancı şakaları ederler ama bu esnafın ihtiyarlarının kaba sakallılarının bakır kokusundan cengari, kibriti, yeşil ve mavi sakalları vardır.

Bunlardan sonra kazancıbaşı ve çarkçıbaşı at başı birlikte olup ardları sıra Kastamonu, Bakır Küresi ve Taşköprülü Türk dilbercikleri iç-oğlanları payesiyle geçerler, zira bu kazancıların hepsi Kastamonuludur, ardları sıra sekizer kat mehterhane ile geçerler. Bu kazancıbaşı yamağı toplam (---) altı esnafıdır, hepsi (---) dükkândır ve tamamı (---) askerdir.

Yirmi üçüncü bölüm

Zergeran yani kuyumcubaşı büyük esnafı

İşyeri birdir, dükkan 3.000, neferat 5.000, bunlar da örs, çekiç ve ateş kullandıkları için (186a) Hz. Davud’dan dem ururlar ama Hz. Peygamber huzurunda pir olan Abdullah oğlu Nasr’dır ki Selman-ı Pak’in beline şed bağladığı yirmi altıncı pirdir, nur dolu mezarı Yemen Adeni’ndedir.

Bu kuyumcular esnafına şöhret veren Sultan I. Selim ve Sultan Süleyman Han’dır, zira bu iki padişahlar Trabzon şehri tahtgahında doğup ikisi de kuyumculuk işini öğrenmişlerdi. Hatta Unkapani’nun iç yüzünde kuyumcu Rum Kostanta adlı bir kefere Süleyman Han’ın ustası idi.

Bir kere bu Kostanta, Süleyman şehzadeye kızıp “Bin değnek uram (vurayım)” diye yemin eder.

Somunda Süleyman Han annesi Kostanta’ya 1.000 altın verip suçu affetmesini rica eder, ricası kabul olmayıp 1.000 altını Süleyman Han’a haddeden tel çektirip 500 çubuk tel ettirip 500 çubuk tel ile şehzade Süleyman’ın ayağına iki kere vurup 1.000 değnek olmuş olup Şehzade Süleyman kurtulduğu meşhurdur.

Hatta hakir o yaşlı kuyumcu Kostantin’i, birkaç kerre görmüş idim. Padişahlar görüp nakledip bütün vergilerden kurtulmuş bir deyri ve diri koca kefere idi.

Sonra Süleyman Han padişah olunca kuyumcubaşılara iltifaten Saka Çeşmesi’ni yapıp önünde bir havalı yerde bağlı ve bahçeli, bir cami, hamamlı, çeşitli odalı

bir uzun divanhane gibi ortası yollu iki tarafı kuyumcu tezgahlarındakalfalar işleyecek odalar ile bezenmiş bir işyeri edip 10.000 sahan, 500 kazan, tencere ve diğer bakır kapları vakfedip büyük hayrat etti.

Yirmi yılda bir teferrücleri oldukta padişah gölgeliği verilip on Osmanlı kesesi hazineden verip Osmanoğlu davulu ve hakani kös verilip on gün on gece teferrüc etmelerini Süleyman kanun etti.

Hakir Evliya-yı pür-taksfr, kuyumcubaşı oğlu olduğumdan üç kere teferrüclerini görüp Sultan Murad Han teferrücünde ilk defa el öpüp geçen bu hakir idi.

Kağıthane kırında kuyumcu esnafı toplanıp Süleyman Han kuyumcu kanunu üzere on gün on gece yirmi gün olur büyük toplulukla bütün Osmanoğlu ülkesinde olan kuyumculara bir sene önceden kuyumcu çavuşları gidip padişah emirleri ile Kağıthane teferrüclerine davet edip her diyarın kuyumcularının gelmesi mümkün olmadığından içlerinden seçkin ve yetişkin kalfaları post sahibi olmaya beşer onar bin kuruş ile çavuşları ve kalfalarını İstanbul'a gönderir ler.

Bu büyük toplantıya bizzat Osmanoğlu padişahları Süleyman çadırını gönderip kendileri çadırında iken şeyhülislam ve diğer vezirler ile gelip karar ettiklerinde bütün davullara darplar vurulur. İlk defa on iki yetenekli kalfa padişahın mübarek elini öpüp sonra şeyhülislamın daha sonra diğer vezirlerin ellerini öperler.

Daha sonra kuyumcubaşının, şeyhin, yardımcının, sonra diğer pirlerin ellerini öpüp revane olmak Süleyman Han kanunudur. Sonra kuyumcubaşı padişaha bir sanatlı ve mücevher sandık, divit, değerli mücevherlerle süslü at takımı, bir kılıç ve bir gaddare hediye verip kuyumcubaşı yer öpüp padişah av seyrine gidip daha sonra 12.000 kalfa kuyumcubaşından el öpüp mezun oldular. Yedi gün yedi gecede cevahir kuşak ve süslü kemer kuşaklı uşaklar ve bütün dilberler altınlara gömülüp cevahir bıçaklar ve cevahir hançerler takınıp altınlı ipekli peştemallar ile İrem Bağı'nın tavusu gibi salınıp pirlerin ellerini öperek geçerler. Bu Kağıthane kırında beş altı bin çadırlar kurulup yirmi gün yirmi gece insan deryası olup geceleri Kadir gecesi ve gündüzleri kurban bayramı olur.

Sözün özü bu teferrüce bir esnaf sahip olmamıştır. Sonra yine Ordu-yı hümayun alayında da bir süslü büyük alay ederler ki altın ve yıldızlarından insanın gözbebeği kamaşır.

Seyishaneler, araba ve tahtirevanlar üzere bıçaklar, hançerler, mücevher kemerler, mücevher buhurdan, gülabdan, at takımı, kılıç, gaddare, topuzlar ve nice bin yazması mümkün olmayan değerli [186b] eşyalar ile dükkanların donatıp hepsi Rum, Yahudi, Ermeni ve Müslimler al, kırmızı ve yeşil serbend ve mukaddemler sarınıp silahlı geçerler.

Cevahir bezirganı esnafı: Neferat 600, bunların dükkanları yoktur, hanlarda otururlar ki mallarının hesaplarını ve cevahirlerinin adedini Huda bilir. Hindistan elması, Bedehşan la'li, Nişabur firuzesi, Sudan balıkgözü, İsvan zümrüdü, (---) yakutu, seylan ve mercan (---) gibi cevherler bunlarda mevcuttur. Bunlar tahtirevanlar üzere cevherlerini kağıtlarüzere bezeyip geçerler.

İncici esnafı:Dükkan 40, neferat 100, pirleri (---). Bunlar seyishaneler üzere çeşit çeşit Hürmüz incileri ve dürr-i yetimleri ipliklere dizip külçe külçe edip dükkânlarını balık ağı gibi inciler ile donatıp geçerler. Bunlar Eski Bedesten Kapısı 'nda olur Yahudilerdir.

Cevahir kuyumcuları esnafı:Dükkan 100, neferat 155, pirleri Abdullah oğlu Nasr oğlu Hüseyin 'dir ki kuyumcular pirinin büyük oğludur. Selman-ı I:ak kemer bağlamıştır ki kabri İsfahan 'dadır. Bunlar da seyishaneler üzere dükkanlarını mücevher eşyalar ile donatıp yine cevahir kapkacak eşyalar işleyerek hepsi silahlı geçerler.

Hepsinden usta cevahir satan Küpeli Yahudi, Samurkaş Urum, Galata 'da Dörtüly ağzında Benli Urum, oyunbaz olan cevahir kulu dedikleri Laskarakı Urum cevahircilik ilminde ve oyuncu rakkaslıkta zamanın yeganesi bir Rum 'dur. Ermeni Bedros, Unkapanı 'nda merhum babamın öğrencisi Laz Ali, Sultan Murad Han 'ın cevahir tahtında sanatlar gösterip bir cevahir sanatlı taht yapmıştır ki on sekiz padişah elçileri geldikte bu taht üzere Gazi Murad Han oturup azarnet ihtişamını bu taht ile gösterir, böyle ibret verici bir tahttır. Bu esnafların dükkanlarında olan la'l, yakut, zeberced, elmas, firuze ışıltısından insanın gözbebekleri kamaşıp insan hayran olur. Çıraklar da altınlara ve cevherlere batmış olup renk renk değerli kumaşlar giymiş olarak geçerler.

Saatçiler esnafı:Dükkan 45, neferat 1000, bunlar çok kavimdir ama nice yüzü hanelerinde işlerler. Pirleri Hz. Yusuf'tur. Mısır'ın Cize şehrinde zindanda mahpus iken kumdan saat yaptığı yukarıda gemiciler esnafında yazılmıştır ama bu sanatlı saati icat etmek yine Hz. Yusuf'tan kalmıştır ki gece ve gündüz karanlık zindanda zamanı bilip ibadet etmek için ağaçtan saat yapmıştı. Gerçekten bu saat yapmak insan işi değildir, keramettir ve bu hüneri bilmeye yetmiş hüner bilmek gerektir ki aylı, günlük, mikatlı ve çalar saat yapıp on iki kitap ilmi daha bilmek gerektir ki tam usta ola. Bunlar da seyishaneler üzere dükkanlarını Alman, İspanya, Fransa, Canpetro, Kaşper, Bülbül, Yusuf Çelebi saatleri ile donatıp geçerler.

Sikkezenbaşı esnafı:Ancak bir adamdır, neferat 100, piri Hz. Osman'dır ki Hz. Risalet sikkesine "La İlahe İliallah Muhammedü 'r-Resulullah" yazmıştır. Gerçekte demir üzere kazmıştır. Hz. Peygamber kemerini bağlayıp hattatlara ve sikkezenlere pir olup halife iken kendini Ramazan ayında Kur' an okurken şehit ettiler. Kabri Medine-i Münevvere Baki rriazarlığındadır.

Bu sikkezenbaşı cülüs sırasında ve başka günlerde Nahçıvan demiri üzere bir demir sikke kazsa kapıcılardan ihtiyar kule sofilerinden üç adet salih ve Müslüman adamlar gözcü olup onların huzurunda sikke kazır, yohsa başka zamanda kazırsa ellerini keserler ve kazdığı sikkeleri mühürleyip sırasında Darphane sikkezenine defter ile verirler. Selim Han kanunudur ki Selim Han hem kuyumcu, hem sikkezen ve nakışçı idi. Bu sikkezenbaşı da tabileri ve kule safileriyle geçerler. Dükkanları yoktur, ancak damgacıbaşı işyerinde başka odaları vardır. .

Damgacıbaşı esnafı:Büyük işyeri birdir, kuyumcubaşı işyerine bitişik bağlı bahçeli, hamamlı ve maksureli bir işyeridir. Damgacıbaşı bir adamdır ama

neferatları 70 adamdır, İstanbul içre işleyen gümüş kaplara tuğra-yı garralı sikke urur, akça sikkesi gibi (187a) değildir. Tuğra içre “Murad Han muzaffer da’ima” lafızları kazılmıştır.

Bu damgacıbaşı bütün kuyumcuların işlerine nazır olup işlerini damgalamaya getirdiklerinde damgacıbaşı memiç demir kalem ile her gümüş kaptan bir vasla çeşni kesip ateşe bırakıp yine ateşten çifte ile çeşniyi çıkarıp eğer has beyaz gümüş kursu ateşten çıkarsa damga vurur, her damgadan altı akçe alıp üçer akçesini damga nazırı kule sofileri alıp her gün bu üç kule sofileri damgacıbaşıyı gözetirler ki alçak gümüşe damga vururlarsa damgacıbaşı ve üç kule safisinin boyunların vurup yerlerine bir doğru adam tayin ederler, eğer ateşten kuyumcu işleri gök renk çıkarsa isterse o işi padişahın olsun damgacıbaşı o işleri çekiç ile ezip sahibine verir, eğer içi boş dökme cinsi bfr iş olursa içine alçak lehim doldurup saf gümüş hesabına sahibine muhasebe veren kuyumcunun bu gibi dökme işlerinin birkaçını kırıp içinde fazla lehim barı (ağırlığı) var ise başkalarını da kırıp sahibine verip damga vurmaz. Eğer saf gümüş ise de içinde hile vardır diye kırar, Yavuz Selim Han kanunudur, zira Selim Han sikkezen ve damgacı idi ve bu damgahane işyeri onların hayratıdır. Bu damgacıbaşı da dükkansızalay edip geçerler.

Kuyumcular ehl-i kible (bilirkişisi) esnafı: Bir adamdır, bedesten önünde oturur ama darphane ehl-i kible daha önce başka yazılmıştır. Bu ehl-i kibleler bir cevhere değer takdir eder, bir altın ve gümüş eşyalara değer takdir edip padişah tarafından belli maaşları vardır. Bunlar da tabileriyle geçerken bazı değerli eşyalara değer takdir ederek dükkânlarıyla geçerler.

Darphaneciler, nazırlar emini, ayyaran sahibi ve sikkezen esnafı: Hepsî darphane emini dolayısıyla yukarıda yazılmıştır.

Kuyumcu kalcıları esnafı: Dükkan 40, neferat 200, bunların hepsi Yahudilerdir, tahtirevanlar üzere dükkanlarında gümüş eriterek geçerler. Pirleri (---).

Gümüshaneciler esnafı: İşyeri 40, neferat 105, pirleri Karun ve Cemşid’dir. Bunlar çer çöpten, alçak gümüşlerden, bakır, kalay ve kurşundan gümüş çıkarıp eritirler.

Rumatçılar esnafı: Neferat 400, pirleri Nusayr-i Bindi’dir ki ferraşların piridir. Kuyumcularca bu taifeye rumatçılar derler. Yılda bir kere bunlar kuyumcu dükkanlarınınve saatçilerin dükkanlarında olan çer çöp ve toprakları süpürüp temizleyip gümüşçülere satarlar. Onlar da deniz kıyısında rumatları tekneler içre çalkayıp çer çöprü denize gidip altın ve gümüş parçaları tekne içinde kalıp sonra

eriterek kar eder Yahudilerdir. Bunlar da alayda arkalarında çuvallar ile “Rumat alalum” diye bağırarak geçerler.

Saf altın ve gümüş tizabcıları (kezzapçıları) esnafı: İşyeri 22, neferat 100, pirleri Nusayr-ı Hind’dir, Malik oğlu Enes yetiştirmesidir. Kimya sahibi idi, kabri Yemen şehirlerinden Mehcem’dedir. Bu esnafların da tamamı Yahudilerdir. İşleri odur ki bir gümüşte altın olsa yahut bakırda ve kurşunda gümüş yahut altın olsa çoğunlukla eski işlerden kalan altın yaldızlı olup altınını rende ile kazarken gümüş de böyle kazılır. Bu tür gümüşleri altından, altınları gümüşten ayırmak için iri şişeler içine gümüşü parça parça koyup önce hafif ateş ile şişeyi ateş üzere koyup içine kezzabı yavaşça dökerek kaynayıp altını haşhaş tanesi gibi şişe dibinde kalıp gümüşü safi su olur. Sonra altınını alıp ona su altını derler, balmumu gibi iki parmak arasında ezilir bir tür safran sarısı altındır. Daha sonra su olan gümüşe bir tür kezzap daha koyup yine şişede kaynatılır. O da haşhaş tanesi gibi şişenin dibinde saf gümüş kalır ki artık eritneye ihtiyaç kalmaz, buna da su gümüşü derler bu da elde ezilir. Sırmadan saf gümüştür. Bu (187b).kezzabı Hz. Süleyman bulmuştu, uyuz olan devlere dürtüp uyuzluktan kurtulurlarmış. Böyle bir tizabdır (kezzaptır) ki kokusundan Yahudilerin yeşil, kırmızı ve açık sarı sakalları olup tırnakları siyah olur. Hind ülkesinde kezzap ile dişlerini boyayıp yeşil, sarı ve kırmızı dişleri olup otuz iki renk dişli adam çöktür.

Münasip hikaye: Buda’nın hikmeti bir gün İstanbul’da Yahudi Mahallesi’nde büyük yangın çıkıp bostancıbaşı ve yeniçeri ağası yangını söndürmeye varıp birkaç bostancı ve yeniçerileriyle bu kezzapçı işyerinin birine girerler. Görseler ki raflar Üzere yüz, iki yüz şişeler içre renk renk şaraplar, “bre meded” diye her biri birer şeyden içip on üç nefer kimsenin orada ciğerleri ve bağırsakları bir anda dışarı çıkıp ölürlere ve vücutları ateşe yanıp kalır. Tizab (kezzap) (---) (---) (---) hasılolur. Böyle mel’un şeydir ki kimyacılar da lazımdır. Bu Yahudiler de kimyaya çalışırlar, bazısı bulmuştur. Bunlar da tahtirevanlar üzere sarı kırmızı suyu ve sarı buhar çıkarıp kezzap kaynatarak geçerler.

Gümüş arayıcı esnafı: Yukarıda darphane emini alayında yazılmıştır.

Kafesdarlar esnafı:Dükkan 100, neferat 300, pirleri (---) (---) (---). Bunların dükkanları Sultan Bayezid Camii yakınındadır. Pirinç tel kafesler içinde çeşit çeşit yapılmış bıçak, hançer, kuşak ve başka gümüş eşyaları satıp kar ederler. Bunlar seyishaneler üzere dükkanların kafesler içre anılan eşyalar ile donatıp yayaları silahlı geçerler.

Cevher satıcı esnafı:Dükkan 70, neferat 103, yukarıda yazılan cevher bezirganlarıdır. Onların dükkanları yoktur ama bunlar Bedesten etrafında dükkan sahibidir ki başka cevahircibaşları vardır. Devlet tarafına bir cevahir gerekse bunlar bulup kar ederler. Bunlar da dükkanlarında cevahirleri renkli kağıtlar üzere koyup silahlı olup cavk cavk geçerler. Pirleri (---) (---) (---) (---).

Elmas traşçıları yani elmas hakkakiesnafı: İşyeri 7, neferat 45 adettir. Bunların sanatı bir esnafa benzemezdir. Kara taştan ham elmasları parça parça çıkarıp her parçasını kurşunlu direşler (alem, bayrak, sancak) içine koyup insan çevirir dolaplar üzere koyup yine kurşundan çarklarda elmas biradeleri eğip ham elmaslar çarklar üzere döne döne berrak olur. Sonra yine bir tarafını kurşuna

koyup o tarafta da pak olur. İsteği üzere dört köşe mi, bademi mi ve altı köşe ederse edip pak eder, görmeye muhtaç bir dolap çarklı işyeridir, zira elmas o kadar sert ve berktir ki kurşun ne kadar yumuşak ise Cenab-ı Hak ona düşman halk edip elması kurşun kazır acayip hikmettir. Elmastan değerli cevher yoktur, zira (---) diyarda madeni azdır. Ateşe girdikçe berrak olur. Altın da ateşte pak olur. Onun için bu iki maden “Ya Aziz” ismine mazhar olup aziz ve makbul olmuşlardır, ama diğer cevherlerin hepsi ateşte yok olurlar. Bu elmas kazıcıları tahtirevanlar üzere çarh dolaplarıyla elmas temizleyerek geçerler.

Hakkaklar esnafı :Dükkan 30, neferat 105, bunların piri Hakkak Abdullah-ı Yemeni'dir. Hz. Veysel Karani kemer bağlamıştır. Hz. Peygamber'e hediyesiyle gelip Veysel Karani'nin kemer bağlamasını Peygamberimiz kabul edip Peygamberimizin duasıyla hakkaklara pir olup yine Yemen şehirlerinden Tiğar'da gömüldür. Bunlar seyishaneler üzere dükkanlarındaakik, seylan, yemeni, firuze ve yeşim taşlarını hakk ederek geçerler.

Mühür kazıcılar esnafı:Dükkan 55, neferat 80, pirleri yine Hz. Osman'dır, kabri Medine Baki'indedir. Bunların ser-çeşme ustaları Murad Han zamanında Mahmud Çelebi, Rıza Çelebi ve Ferid Çelebi'dir ki bir mührü 100 kuruştan 500 kuruşa kadar vezir mühürleri kazırlardı.

Gümüş mühür ve tılsım kazıcı: Başka esnafur, yemen akiki kazıyamazlar. [188a] Bunların aralarında ustalar var ki talik, nesih, rik'a, reyhanf mühürler ve tılsımlar yazarlar ki sanki Allah'ın ayetlerinden bir ayettir. Dükkânları 15, neferat 40, pirleri Hz. Ukkaşe, Hz. Peygamber'in sırtındaki nübüvvet mührünü görüp bebeklere ve sar'alılara “E'üzü bi-kelimatillahi t-tammat” yazmaya ve sarı bakır üzere kazmaya başladı. Peygamberimizin izniyle İsm-i Azam duasını yazardı ve demir üzere kazardı. İsm-i Azam budur: “Bismillah ya azzme'l-hadar, ya serz'a'z-zaffer, ya ma'ruf el-eser”. Bizzat kemerini Hz. Resul-i Ekrem bağlayıp Resul'ün sırtındaki nübüvvet mührünü öpmüştür, kabri Maraş'ta bir mesire yerededir. Bu gümüş mühür kazanlar da seyishaneler üzere dükkanlarını çeşitli mühürler, heykeller, tılsımlar ve yemen hırları (tılsım) ile donatıp alay ile geçerler.

Kuyumcu kalemkarları esnafı: Dükkan 300, neferat 400, pirleri Tahir-i Acemi'dir ki fetihten sonra Mekke'nin yüksek kapısının gümüş kilit ve kapı levhası

üzere sarı pirinç kitabe içine “Lailahe iliallah Muliammedü r-Resulullah” lafzını ve nice çiçek şekillerini yazıp kalemkarlık etti ve Hz. Resul'den izinli olarak Hz. Ali kemer bağladı, kabri Şiraz'dadır. Bu kalemkarlaresnafı böyle kamil ustalardır ki kuyumcuların ve cevahircilerin işlerine güzellik verip kalem, savat, çeşitli mineler ve bukalemun nakışları edip güzellik verirler ki sanki mucize sihridir. Bunların son ustaları Unkapanı'nda Simitçioğlu Urum Mihayil idi ki Osmanlı padişahınca tanındıktan sonra mineli saat zarflarını, kılıç ve hançerlerde olan becerilerini dostluk için Hind padişahına, Acem şahına ve başka ülkelerin bilginlerine götürüp onlardan bu Mihayil'e hediyeler gelirdi. Ondan sonra kâmil usta yine Unkapanı'nda Ermeni Haçator idi. Sonra Bedesten önünde Aydın Ermeni ve kalemkarTamburf Arnaut Osman Çelebi idi. Sonra Mısır'da sikkezenbaşı olup 1009 tarihinde Abdurrahman Paşa Mısır valisi iken öldü. Çocuklarına hemen 40.000 halis altın kaldı. Bu kalemkârların işini, hiçbir hünerli beceremezdi. Bunlar da seyishaneler üzere dükkanlarını sanatlı işlerle donatıp kalemkarlık ederek geçerler.

Sırmakeşler esnafı: İşyeri birdir, neferatları, bu esnaflar önceden kuyumcubaşılara yamak olagelmişler idi. Lakin eminler başka alay etmeleri ferman olunup sırmakeşhane emini alayında geçtikleri yukarıda yazılmıştır.

Demir tel çeken esnafı:Dükkân 80, neferat 105, pirleri (---), kabri (---). Bunlar Yenibedesten dibinde ve başka sokakta işlerler. Kuyumcu esnafı bunlarsız olmadığından demir telciler yamak olup seyishaneler üzere çarklar ile sarı pirinçten ince sırma gibi teller ve ince tanbura telleri çekerek dükkanlarıylageçerler.

Potacılar esnafı:Dükkan 10, neferat yirmi, pirleri Abdülgaffar el-Medenf'dir ki çanak ve çömlek yapımcıların piridir. 162 yaşında öldü. Kabri Medine Baki'indedir. Bu potacılar bir tür toprağa çeşitli fincan parçaları ve tozlar karıştırıp havanlar içinde dövüp, macun gibi yoğurup derviş külahları gibi toprak potalar yaparlar. Kuyumcular bunlarda ateş içre altın ve gümüş eritirler. Başka tür potalar ateşe tahammül etmez. Bu iş, bu potacılar mahsustur ki birleşimlerini başkasına öğretmediklerinden bu iş kendilerine özgü olmuştur. Diğer diyarlara da çoğu İstanbul'dan gider.

Boracılar esnafı:Dükkan 3, neferat 10, pirleri (---) (---). Bunlar kuyumculara bure yaparlar ki lehimbar ile bir işi birbirine yapıştırmak için kuyumcular lehim üzere bureyi ekip Allah'ın emriyle ateşte iki gümüş birbirine yapışıp tek parça olur. Bora odur ki Acem'de ve Canha'da yani Erzurum Gümüşhanesi'nden bir tür kireç gibi beyaz madendir. Onu Mısır şekeri kellesi gibi kelle kelle kalıplarda döktürüp İstanbul'a getirip miskalini birer altına verirler. Bir acayip madendir ama Budin, Alman ve İsveç ülkesinde hasır külünde bure yaptıklarını gördüm. [188b] Ama Mısır kuyumcuları bureyi Bahire vilayetinde Karun'un yerin dibine geçtiği yerde bütün hazinesi natrun olmuştur, onu şişeciler sırça üzere eritip derhal sırçayı su eder ve ateşe kuvvet verir natrunu Frengistan'a götürüp orada kimyagerler natrunu kezzap suyunda kaynatıp içinden Karun altını hasıl olur, ama Danimarka kafiristanı seyahatinde bazı bilginlerle danışıp Mısır natrunu durumunu söyleyip “Evet kezzap suyunda natrunun altını çıkar ama geliri giderini karşılamaz, değil ki fayda ola” dediler, ama Mısır kuyumcuları bu natrunu bure

yerine kullanırlar, iyi kar verir. Bu İstanbul burecileri de seyishaneler üzere dükkanlarındakelle kelle bure madenlerini asıp geçerler.

Civacilar esnafı:Dükkanbeş, nefer 10, pirleri belli değildir. Ancak bir Huda işi bir madendir. Leh vilayetinde Daniska İskeleyi'nden gelir, ama 'bu hakir 1071 (1661) tarihinde Seydi Ahmed Paşa ile Erdel Macaristanı'nı haraca bağlayıp Rakofçı laini katlettiğimiz sene bu hakir çete ve potura kovarak Negbanya Ejder Kalesi altında sığınakta yatarken bir kireçhane gördük. Esirlerimizden Macar dili ile sorduk, meğer o yerde bir tür beyaz göz göz olmuş değirmen taşı dağlar gibi yığılmış, onlara ateş edip onlardan civa akıp çukurlara dolup civayı köpek derisi tulumlarına korlar, başka yerde durmak ihtimali yoktur, böyle bir madendir. Kuyumcular bu civayı potalar içre ateşte pişirip içine dövülmüş varak altınları koyup mahvolup beyaz kuruş gibi hal olur. Daha sonra o kuruş olan civalı altını ateş üzere gümüş kılıçlara, hançer ve bıçaklara sürüp altın yaldızlı olur. Civa böyle bir madendir. Bu civacıları ferman ile kuyumcubaşı, attarlardan ayırıp kendilerine yamak edip onlar da seyishaneler üzere geçerler.

Sarı pirinç borucuları esnafı: Dükkan bir ve nefer bir adama mahsustur, başka kimse yapmaya kadir değildir. Sanatını oğluna bile göstermez. Unkapanı'nda işler bir mutaassıb (tutucu) Rum'dur, Kirbazi derler kamil bir ustadır. Pirleri Efrasiyab'dır ki Acem borusunu o icat etmişti. Hazret asrında kerrenay yok idi. Ancak yetmiş kol pehlivanlarında ceng mahallerinde kös ve kudüm çalınıp gülbang-ı Muhammedi çekilirdi. Bu borucu Kirbazi de kuyumcular alayında seyishane dükkanındanice yüz pirinç boruları donatıp kendi boruya ahenk verip çalarak geçerd. Bu yüreği yaralı işi ancak buna mahsustur.

Çeşitli divitçiler esnafı: Dükkan 19, neferat 40, pirleri Hz. Cebrail'dir ki ilk defa insanlara Cennet'ten divit ve kalemi Hz. İdris'e getirip yazıcılara ve terzilere pir olup Cebrail de divit yapanlara pirdir ama Peygamberimiz asrında Ebu Hafl adlı bir kuyumu bir sarı pirinç divit yapıp Peygamberimize hediye verir. Malik oğlu Enes belini bağlayıp divitçilere pir olup kabri Yemen'de Demul'dedir. Sonra o diviti Hz. Resul Muaviye'ye bağışladı. Bu divitçilerin dükkanları Sultan Bayezid'de kağıtçılariçindedir. Şerçeşmeleri cümleye (herkese) Kuloğlu Mustafa Çelebi'dir ki üç kollu, kapaklı, sanduka gibi gümüş ve pirinç divitler yapar ki yüzer kuruş kar hakkı alır. Bunlar da seyishaneler üzere dükkanlarını divitler ile donatıp alay gösterirler.

Tenekeçiler esnafı:Dükkan 300, neferat 305, pirleri belli değildir. Bunlar Leh, Çeh ve İngiliz diyarından gelme demir kalaylı ve pirinç teneke satarlar, dükkanlarını tenekeler ile süsleyip geçerler.

Bıçak kincuları esnafı:Dükkan 105, neferat 200, pirleri (---) yukarıda kılıç kincuları kılıççılara yamak olduğu yazıldı ama bunlar bıçak kincularıdır. Kuyumcubaşıya yamaktır. Seyishaneler üzere dükkanların çeşit çeşit bıçaklar ve kınlar ile süsleyip geçerler.

Bu arada kuyumcubaşı yamağı olan (---) adet esnaflar tamam olup, sonra kuyumcubaşı alayının seçkini bölük bölük silahlı olup kuyumcubaşının yardımcısı, tarik sahibi, şeyhleri, kethüdarları, yiğitbaşlıları, çavuşları, tarikatçıları ve [189a] kemer bağlayacak pir ihtiyarları fırka fırka muhteşemce geçerek ardı sıra ehl-i

kible ağa, sikkezen ağa ve damgacıbaşı ağa yan yana ve üzengi üzengiye vakar ile onar yirmişer çifte dilber köçekleriyle geçip ardi sıra kuyumcubaşı önü sıra nice bin silahlı dilberler ile kendisi süslü değerli ve cevahir ve altın koşumlu saha sür'atli ata binip saği ve solunda önayakçıları ile at başı birlikte geçip tam sekiz kat mehterhane ve davul köslere tarralar vurulup büyük tantana ile geçerler. Bu alayda toplam (---) askerdir ve hepsinin (---) dükkandırve 30 adet seçkin esnaftır. Hepsi İslam ordusuna gereklidir.”

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 3. ve 4. cildi Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım ve Girit bölgeler anlatılmaktadır.

3. cildin 213. sayfasında Amasya ilinden ve bu bölgedeki gümüş madenciliğinden bahsedilmiştir. Amasya sancağı bir eminlik olan Gümüş şehrinin gümüş madeni çok önemlidir. Seyyah'a göre buranın gümüşü Osmanlı Devleti'nde toplam 70 adet gümüş madeninden en safıdır. Bunun saf gümüşü gibi yeryüzünde yoktur. Gümüş şehrinde ayrıca “at çulu ve torbası” da üretilir.

“Bundan sonra 795 (1393) tarihinde Osmanoğullarından Yıldırım Bayezid Han üzerine Timur gelince, Amasya Kalesi'ni Timur feth etmesin diye daha önceki tarih ile Yıldırım Han, Amasya'yı feth edip İsa Çelebi'yi bey tayin edip sultanların taht merkezi olup hutbe okundu ve “Azze nasruhu, duribe Amasya” diye sikkeli akçesi kesildi. Zira dağlarında ve Gümüş şehrinde saf gümüşün üç yerde madeni vardır.”

Seyahatnamenin 4. cildinde ilk olarak Kağızman Kalesi ve o yöredeki madencilik faaliyetleri anlatılmaktadır.

“İki yerde altın ve gümüş madenleri vardır. Ama geliri giderlerine yetmediğinden hala işletilmemektedir. Kısacası toplam 11 maden vardır.”

Seyahatnamenin 4. cildi 389. sayfa yöre halkı tarafından kullanılan bazı volkanik kayaç ve taşların kullanım şekli hakkında bilgiler bulunmaktadır.

“Değirmen taşı madeni de vardır. Acem'e, Erzurum'a ve diğer diyarlara değirmen taşları bu Kağızman dağlarından gider. Ve yara taşı, cerrahlar merhem-i Süleyman edip yaraya ve bereye korlar, tecrübe edilmiştir. Kuyumcular buresi, berber bileğisi ve sünger taşı, yani kayağan taşı madeni bu Kağızman dağlarında hasıl olup kale neferatlarına mahsulü kanun üzere aklar kayd olunmuştur.”

Seyahatnamede, Erzurum'dan padişah emirleri ile Bayburt şehri ve Canca (Gümüshane)şehrine, İspir'e, Tortum'a, Akçakale'ye vediger yerlere ait bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda, 4. cildin 398. sayfasında;

“Bu Fırat Nehri'ne hangi nehirlerin karışıp hangi diyarlara uğradığı yukarıda Erzurum anlatılırken yazılmıştır. Tekrar yazmaya burada ihtiyaç yoktur. Lakin bu tatlı sulu nehri Erzurum sancaklarından Kiği adındaki sancağın dağlarında demir madenleri olup top güllesi dökerler, o yüksek dağlardan nice yüz akarsular demir madenlerine uğrar, buradan tatlı sulu Fırat Nehri'ne karışınca birazcık içmesine ve lezzetine zarar verir.”

Seyahatnamenin 4. cildin 399-400. sayfalarında Canca (Gümüşhane) ve çevresindeki özellikle gümüş madenciliğinde bahsedilmektedir. 1646 yılında Gümüşhane'ye gelen Evliya Çelebi de eserinde şehrin ismiyle ilgili;

“Osmanlı ülkesinde gümüş madeni bulunan öteki yerler de vardır. Amma bu Gümüşhane şehrinin gümüş damarları yedi yerden kol kalınlığında damarlar olup, hepsi kurşunsuz saf cevherdir. O sırada buradaki gümüş madeni hiçbir yerde yoktu. Şehre o zaman Gümüşhane denilmiş ise de Âli Osman defterhanesinde “Canha” yazılmıştır”

ifadelerine yer vermektedir. Evliya Çelebi'nin bu ifadelerinden hareketle “Gümüşhane” adının halk arasında, “Canca” adının ise resmi kayıtlarda kullanıldığı söylenebilir.

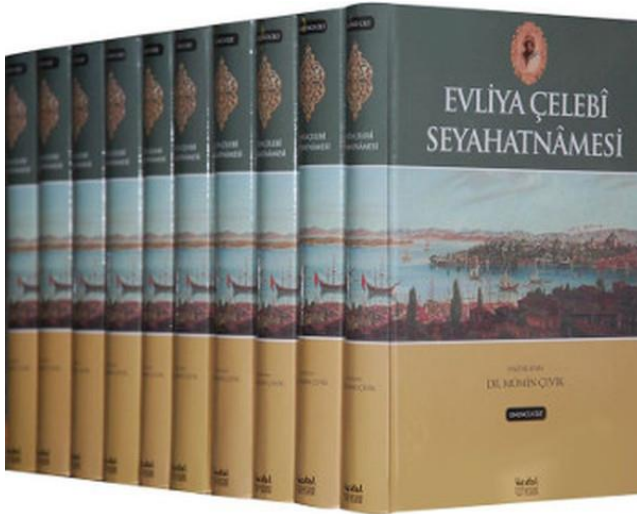
“Evvela bu eski şehir ilk defa İskender-i Zülkarneyn feylesoflarından Yunanlı Filikos gümüş madenini hikmetle bulmuş, İskender mamur etmiştir.

*.....
Ol devirde burada olan çok mal ve gümüş, kap-kacak, aletler bir memlekette yok idi. Genellikle en fakir bir insanın bile sofralık gümüş sahanları var idi. Zira gümüş madenleri olduğundan hala “Gümüşhane” ismiyle anılır.*

Ama Osmanlı Devleti Defterhanesi'nde Canha yazılmıştır. Hala 70 yük akçe emindir. Onun için bütün halkı gümüşhanesinde işlemeye görevli olduklarından bütün zor yerel vergilerden muaf tutulmuşlardır. Hala Osmanoğullarının tasarrufları altında yetmiş adet kimi atıl, kimi işler saf gümüş madenleri vardır ama bundan daha iyisi yoktur.”

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 4. cildin de Rumeli'nde bulunan gümüş madenleri ve gümüş işletmeciliğinden bahsedilmektedir.

“Bosna hududunda Sirebreniçe'de, Üsküp yakınında Kıratova'da, Priştine yakınında Novoborda'da, Selanik yakınında Sidirkapsi'de ve nice yerlerde daha madenler vardır ama ince damarlardır. Ama bu Canha şehri Gümüşhanesinin damarı Allahu Taala emriyle yedi koldan kol kalınlığı damarlar ve hepsi kurşunsuz saf cevherlerdir. Hala bu şehir içinde Emin Mahallesi'nde darphanesi vardır. Lakin bu zamanda işlememektedir. “Azze nasrahu duribe Canha” diye rayiç akçesine hakir yetişip bir kaçma teberriken sahip olmuştuk. Hala yine rayiç artıkları bazı kesilmiş akçeleri vardır.

*.....
Bu şehri tamam seyr ü temaşa edip eminden ve vilayet ileri gelenlerinden 300 kuruş, bir gümüş buhurdan ve gülabdan ve bir baş küheylan at alıp iki günde dağlar, beller ve ma'mur köyler aşır”*

4. cildin 490. sayfasında, Giresun Şebinkarahisar'daki şap madenlerinden bahsetmektedir.

“Bunlar dünyaca ünlü hisariardır ama Afyon Karahisarı'yla bu Şebin Karahisarı'nın yeryüzünde benzeri yok bedelsiz iki kaledir. Ama bu Karahisar'ın dağlarında şeb (şap) madeni olduğundan Şebin Karahisarı derler. Ve doğu tarafında olduğundan Karahisar-ı Şarkı derler. Ve isimlendirilmesinin bir aslı da kalenin genellikle taşları siyah renkli olmasıdır.”

Bilindiği gibi Gümüşhane ve çevresindeki madenler tarihin her döneminde önemli olmuştur. Yüzyıllar boyunca madenleriyle meşhur olan ve yöre ekonomisine önemli katkı sağlayan madenler, yöreyi ziyaret eden yerli ve yabancı seyyahların dikkatini çekmiş ve bu nedenle yazdıkları eserlerinde madenlere değinmeden geçememişlerdir. Bu durum madenlerin yöre ekonomisi açısından ne kadar önemli olduğunu gösteren önemli göstergelerden biridir. Gümüşhane madenlerinin önemi hakkında XVII. yüzyılın ortalarında yöreye gelen Evliya Çelebi, şunları söylemektedir;

“Şehri gezmeye başladık. Bu şehirde Büyük İskender'in hekimlerinden Yunanlı Filkos gümüş madeni bulduğu için, İskender'e şehri imar ettirmiştir. O sırada buradaki gümüş madeni hiçbir yerde yoktu. Bütün halkı her çeşit vergiden muaf olup gümüş işletmekle görevlidirler. Şehir halen Osmanlılar elinde olup, 70 kadar kimi terk edilmiş kimi işler gümüş madenleri vardır. Gümüşhane şehrinin gümüş damarları yedi yerden kol kalınlığında damarlar olup, hepsi kurşunsuz saf cevherdir. Bu şehirde Emin Mahallesi darbhane vardır. Fakat bu asırlarda çalışmaz. 'Azze nasruhu duribe, Fi Çatha' yazılı birkaç akçeyi hala yanımda saklarım.”

4. cildin 490. sayfasında, Canca (Gümüşhane) ve çevresindeki gümüş madenciliğinden bahsedilmektedir.

“Osmanoğlu devletinde toplam 70 adet gümüş madeni vardır. Ama bunun saf gümüşü gibi yeryüzünde yoktur. Bir güçlü kuvvetli adam gümüşünü elinde ovsu hamur gibi ezilir.

.....

Kuyumcular bu saf gümüşün yüz dirhemine on dirhem saf bakır karıştırıp yine gümüşü ateşten beyaz süt gibi çıkıp sultan damgasına gelir. Ta bu merteye saf ayarlı sirebresi (gümüşü) vardır. Yer allında yedi damardır. Tanrı'nın işi günden güne kalın damarlar çıkmadadır.

.....

Bu şehrin bütün halkı çoluk çocuklarıyla bu Gümüşhane'ye hizmet ederler. Şehir içinde aşağı ve yukarı yığın yığın gümüşten gümüş madenleri toprağı öbek öbek yığılmıştır.”

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 5. ve 6. cildi Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya ve Edirne bölgelerini içermektedir.

5. cildin 321. sayfasında Bingöl yaylaları hakkında bilgi verilmekte ve burada yaşayan halkların madencilikle geçindiği belirtilmektedir.

“Elburz Dağı'nın zirvesi bulutlar içinde olduğundan karanlıktır. Şiddetli yıkıcı rüzgârdan kar, tipi ve buz olmaz. Yüksek zirvesinde ağaç olmayıp yıkıcı rüzgârlar

ağaçları kökünden söker. Yalçın kayaları güçlkle yerinde durur, ama gulyabanileri gayet çoktur. O yüzden ve kışın yıkıcı rüzgârından insanlar çıkamazlar ve çıkmış yoktur. Ancak üç günlük yüksek yol olan yerlerine Kaytak, Haydak, Kumuk, Kımık ve Burgusand ve Çerkez ve Kabartay kavimleri çıkıp bazı madenler çıkarırlar. Yoksa yaylamağa çıkmazlar. Zira kendilerinin aslında şehirleri tamamen yaylaktır.”

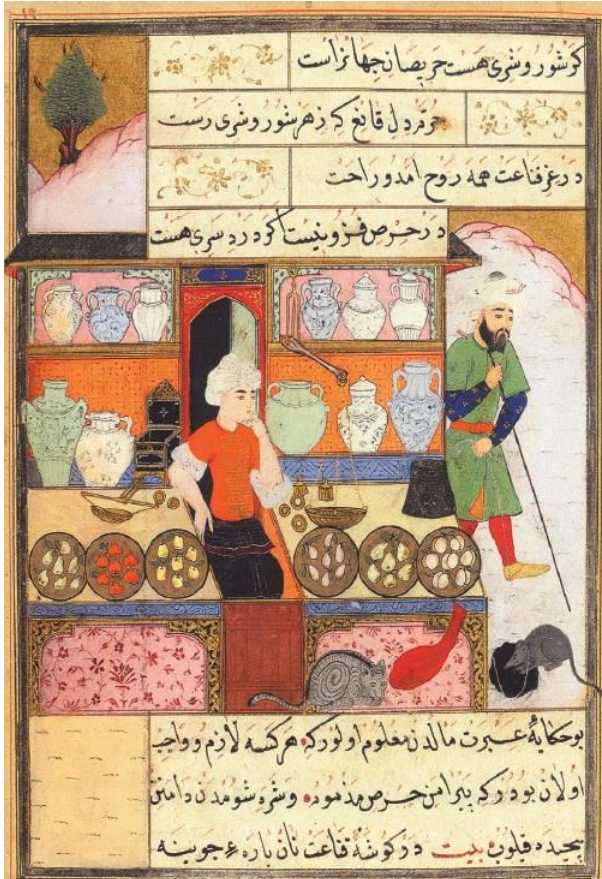
Bingöl kenti ile ilgili olarak;

“Kasım Gölü: Bir küçük göldür. İçinde cevahir, altın ve gümüş boldur, ama insan almak niyetiyle bu göle girse boğulur. Çobanoğulları'ndan aç gözlü bir melik bu gölü kesip başka bir yere akıtayım derken göl içinde hesapsız köpek balıkları ve türlü türlü haşeratlar ortaya çıkıp nice yüz adet işçi ve ustaları helak ederler.”

Seyahatnamenin 6. cildinde Edirne kenti ve Büyük Meriç Nehri'nin özelliklerinden bahsedilmektedir.

“Bu Saruhanbeyli dereleri, Rila Yaylaları, Destpot Yaylaları, Köstence dereleri ve Kız Derbendi derelerinden akan akarsular demir madenlerine uğrayarak bu Saruhanbeğli altına, Tatarpazarcığı Salırası'na uğrar, oradan Filibe şehri içinden ve Edirne yakınında Koca Mustafa Paşa Köprüsü'nden geçip Edirne şehri içinde Mihal Uzun Köprüsü altında Tunca Nehri ve Arda Nehri'ne karışır.

Meriç Nehri ulu büyük nehirdir, ama bu adı geçen Saruhanbeyli altında ilk olarak doğduğundan azdır. Giderek derinleşir ve genişler. Lakin suyu güzel değildir. Zira demir madenlerinden gelir.”

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 7. ve 8. cildi Bağdat, Basra, Bitlis, Diyarbakır, Isfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz ve Van bölgelerini içermektedir

7. cildin 37. sayfasında seyyahımızın uzun bir dönem kaldığı Diyarbakır Kalesi ve kalenin yapısı ile ilgili bir takım bilgiler bulunmaktadır.

“Bu kalenin Şatta bakan tarafında ve kuzeye bakan köşesinde Diyarbakır Kalesi'nin sert taşı öyle bir sert taştır ki ona demir etki etmez ve asla ateş etki edip kireç olmaz. Bir acayip garip madendir ki anlatılmasında dil kısa kalır.”

Yine 203. sayfada, Ahlat ve civarındaki madenler ve madencilik faaliyetleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

“Bu Ahlat Şehri'nin yüksek dağlarında

binlerce çeşit madenler vardır, ama bunların içinde en beğenileni ve makbul olanı kırmızı zırnıktır. Sabun ile karıştırılıp insan vücuduna sürülse bir kıl komayıp insan vücudunu öyle temiz ve yumuşak eder ki sanki pamuk gibi eti beyaz olur. Ve cüzzam hastalığına tutulan bu nureyi siyah üzümle bir dunk miktarı yese kaba hastalığından, barasdan (vücutta lekeler yapan bir hastalık), frengiden, cüzzamdan ve saçkırandan Allah'ın emriyle kurtulur.

Sarı zırnık madeni, bu da Ahlat Şehri'nin kuzey tarafındaki yüksek dağlardan çıkarılır. Altın tozu gibi ağır bir tur sarı zırnıktır ki Rumeli'ye, Anadolu'ya, Arabistan ve Acem diyarına zırnık buradan gider, ama kimyacılar bu sarı zırnıki saf bakıra koyup nice maddeler de karıştırılırsa gerçek altın olur, derler. Onun için Firengistan'a bu zırnıktan çok gider.

Diğer faydaları: Bu zırnıktan bir adam yarım miskal bir fincanda su ile ezip suyundan yatacak sırada içse vücudundaki bütün gereksiz kıllar dökülüp o adamın vücudu beyaz inci gibi olur. Ama çok içerse saç, sakalı ve bıyığı forra olup 50 yaşında adam pak dilber olur. Hatta esirciler Gürcü kölelerine bu Ahlat zırnıki suyundan bir iki fincan içirip beyt:

***Aleti hüsn-i mükemmel kad-i dilcu da güzel
Gevdede mudan eser yok dahi pehlu da güzel***

beyti üzere zavallı kölenin bıyıkları kulak memelerine ererken bir gecede zırnık suyunun etkisiyle o yaşlı köle on ikisine yeni ermiş masum köle olmuş görünür."

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 7. cildin 241. sayfasında "Van Kalesi kayasının anlatılması" başlığı altında;

"Hatta Allah'ın emriyle bir mağarada nefit yağı madeni vardır ki kayadan akıp büyük bir havuzun içine toplanır, o büyük havuz dolduğunda miri tarafından Van defterdarı tüccarlara satar, tam bir seyirliktir. Ama bu mağara da gece gündüz kapalı durur. Hatta bu mağaranın bir tarafında öbek öbek temiz toprak yığılmış durur. Allah saklasınbu nefte bir ateş isabet etse üzerine bu toprağı döküp söndürürler."

Seyahatnamenin 8. cildinde her ne kadar Türkiye sınırları içinde olmasa da İran'da bulunan ve Van'a çok yakın olan Rey kenti ve bu kentte yapılan madencilik, altın zenginleştirme ve değerli taşlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

“Otları, bitkileri bol, akarsuları akmaktadır. (—) tarihinde İmadiye'ye giderken bu Akra Dağında konup Molla Karninin söylediğine göre Akra Dağı'nda altın madeni vardır ama Ekrad diyarında olduğundan saf altını elde edemeyip masrafi gelirini karşılamaz, demiş idi. Meğer yalan imiş. Bu hakir Rey Şehri'ni dolaşırken Akra Dağı'ndan 7 katar katır yükü toz altın Rey hanına gelip kezzap ile suya çekip sonra yüksek ateşte eritip yumuşak bir saf altın elde edildi ki anlatılmaz. Daha sonra o katar katırlar ile anılan külçeyi han şaha gönderdi. Hala Akra külçesi İran'da meşhurdur.

Bu Rey Şehri çevresinde, bir yapıyı temelini kazsalar o kazılan yerde 5-10 veya 15 parça değerli mücevherlerden elmas, lal ve yakut çıkıp yerin sahibi yüksek paraya satıp inşaata başlar.”

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 9. cildi Akkirman, Belgrad, Gelibolu, Manastır, Özü, Saraybosna, Slovenya, Tokat ve Üsküp bölgelerini içermektedir. Bu cildin 10. sayfasında;

“Hakkari kavmine bu dağın ismiyle Şempu kavmi derler. Pek çok maden ile dolu olan Şempu Dağıdır. Bu Kelek-i Mervan Gecidi'nden (—) nehirden karşı geçip madene varılır.”

Cildin 158. sayfasında, yine bu yöreye ait gezilerinde;

“Ademoğlu ile ve bu dünya şeylerine benzemez türlü türlü bitkiler, otlar ve ağaçlar ile mamur ve süslü bir dünyadır ki Magaylan adlı bir büyük nehir ile gümüş cevheri ve altın külçesi akar ve 300 çeşit madenleri dağlarımda mevcuttur.”

ifadelerine yer verilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilk 9 cildinde Anadolu'da yapılan madencilik faaliyetlerine temas edilmiştir. Diğer 3 ciltte dönemin Osmanlı topraklarında yer alan ancak Anadolu'da bulunmayan bölgelerdeki madencilikle ilgili bilgilerde bulunmaktadır. Seyahatnamenin 10. cildinde Akkirman, Belgrad, Gelibolu, Manastır, Özü, Saraybosna, Slovenya, Tokat ve Üsküp: 11. Ve 12. cildlerde de, Podgoriçe, İstib, Vidin, Peçoy, Budin, Estergon, Ciğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlıca, Dobra, Venedik, Mostar ve Kanije.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde madenler ve doğal kaynaklar yöreleri ile birlikte tarif edilseler de “şifalı sular” başlığı altında bir doğal kaynak türü olan jeotermal sular da kaplıcalar-ılıcalar başlığı altında anlatılmıştır. Her dönemde hastalıklara çare arama yoluna giden insanlar için çok önemli bir yeri olan jeotermal şifalı sular, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de önemli bir yer tutar. Eserde, o dönemin insanları tarafından bu kaynakların ne şekilde, ne amaçla ve nasıl kullanıldığı ayrıntılı bir şekilde ele alınır. Evliya Çelebi'nin jeotermal sularla ilgili aktardıkları Anadolu coğrafyası ile sınırlandırılarak hem o dönem özellikleri, günümüzde hem ısı bir kaynak hem de termal turizmi çerçevesinde de oldukça önemlidir. Bu jeotermal kaynaklar Seyahatnamede şu şekillerde ifade edilmektedir.

Çekirge Kaplıcası: Bursa'da bulunan ve adı tüm Türkiye'de bilinen bu kaplıcayla ilgili olarak Evliya Çelebi öncelikle dini öneminden söz etmiş ve “*bu da büyük bir evliyaullahın*

nazargahıdır” ifadesini kullanmıştır. Evliya Çelebi kaplıcanın “*ancak suyu uyuz hastalığına ve cüzzam illetine faydalıdır*” sözüyle deri hastalıklarına iyi geldiğini belirtmiştir. Bundan sonra şifalı suyun tüketimiyle ilgili olarak “*suyundan kırk gün içen cüzzamlı kırk yıllık cüzzamdan Allah’ın izniyle kurtulur, saç, sakal ve kılları eskisi gibi yerine gelip nefesi Davudi bülend nefes olup nefis sahibi de olup çoluk çocuğa karışa. Zira cüzzam ve miskinın kaşı ve kirpiği dökülüp nefesi ve nefsi bozulur*” diyerek cüzzam hastalığı ile ilgili bilgiler vermiştir.

Eski Kaplıca (Armutlu Hamamı): Bursa’nın en büyük kaplıcalarından biridir. Bulunduğu yerde eskiden Bizanslılara ait bir hamam kalıntısı bulunduğu için günümüzde Eski Kaplıca olarak bilinmektedir. Bu jeotermal su ile ilgili olarak Evliya Çelebi; “*İnsan girdiğinde yeniden hayat bulur, insanoğlunun vücudu kulak memesi gibi yumuşak olup insanın eli vücudunda bir sabun gibi kayıyor*” diyerek suyun faydasından söz emiştir. Kaplıcanın faydalığı olduğu söylenen hastalıklardan biri de kalp damar rahatsızlıklarıdır ki, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde bu durumu “*içenin sıkıntısını, zahir hastalığını ve yürek oynamasını giderir*” şeklinde vermiştir. Ayrıca Evliya Çelebi’nin *insan vücudunu kulak memesi kıvamında yumuşatır* ifadesi de *cilt hastalıklarına* iyi geldiği anlamına gelir ki, günümüzde de kaplıcanın cilt hastalıklarına iyi geldiği bilinmektedir.

Kükürtlü Kaplıcası: Günümüzde Bursa merkezi ile Çekirge arasında Kükürtlü Bahçesi’nin arkasında yer alan ve kükürtlü bir su içeren jeotermal bir kaynaktır. Bu kaplıca ile ilgili olarak seyyahımız suyun kimyasal özelliğini “*ama gayet sıcaktır ve çok kükürtlüdür*” şeklinde açıklamıştır. Bu kaplıcayla ilgili olarak *fakat faydası o derecedir ki bir insan kızıl uyuz olsa bu kükürtlü ılıcasında başka dellaklar vardır, uyuz hallerini çok çok iyi bilip uyuzluktan haberdar olmuşlardır. Onlar uyuz olan adamlara pak keseler sürüp kükürtlü halvetine girip yarım saat tahammül edene aşk olsun. Kükürtlü Kaplıcası bu derece faydalıdır. Suyunu her zaman içse de faydalıdır. Suyu son derece acı, kükürtlüdür. Kızıl uyuz olanlar yıkanınca faydasını görürler.*” ifadelerini kullanmıştır. Bursa ili ile ilgili olarak yine önemli bir jeotermal kaynağı olan Yeni Kaplıca hakkında sadece “*sularının sadece faydalı*” olduğundan bahsetmiştir.

Bolu İlıcası: Evliya Çelebi, Seyahatname’sinde “*bu şehrin ılıcası güney tarafı dışında bağlar içinde, yarım saat uzaklıkta bir yerde, ufak tefek, eskiden yapılmış bir ılıcası vardır. Suyunun sıcaklığı çok yüksektir*” diye beğeniyle bahsedilir. Evliya Çelebi bu jeotermal sudan “*ancak uyuz hastalığına çok yararlıdır*” şeklinde bahsederken bu faydasından başka “*suyundan içenin midesini iyileştirip vücudunu pamuk gibi yapar. Nice nice yararları görülmüş bir ılıcadır*” diyerek sindirim sistemi, safra kesesi, böbrek ve idrar yolları rahatsızlıklarına iyi geldiği ifade etmiştir. Döneminde insanların bu ılıcanın şifalı sularından yoğun şekilde faydalandığını da “*şehrin küçüğü ve büyüğü araba*

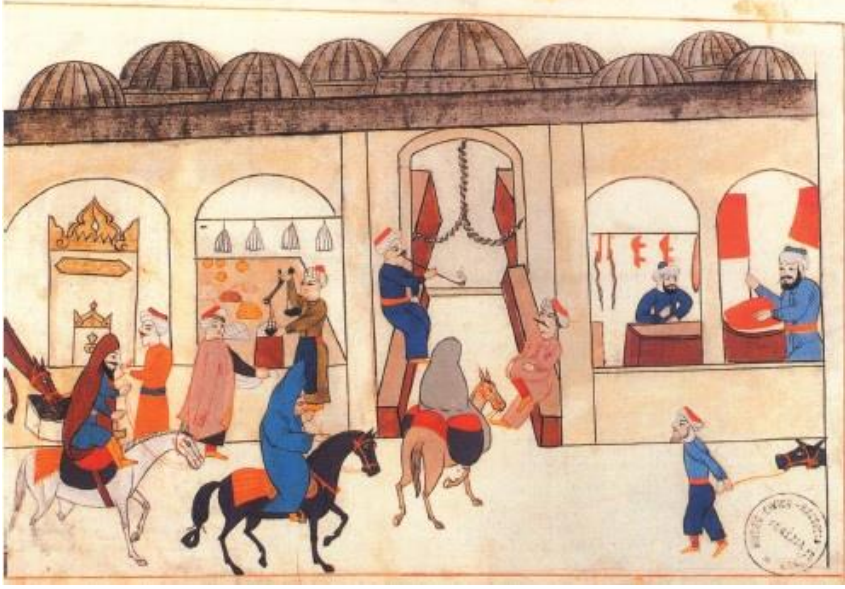
araba bu ılıcaya gidip zinde vücuda sahip olurlar. Herkesçe meşhur tabii ılıcadır” cümleleriyle açıklamıştır.

Tuzla Kaplıcası: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul’a çok yakın olan bu yeraltı suyu ile ilgili olarak *“her sene temmuzda kiraz mevsiminde İstanbul’dan ve diğer yerlerden binlerce insan akın edip çadırlar kurarak bir saz ve söz yiyip içme olur ki kırk gün kırk gece devam eder. Dillerde tabir edilmeyen tüfek ve fişek şenlikleri olur”* diyerek başlamıştır. Ardından bu kaplıcanın hangi hastalıklara iyi geldiğini ve nasıl faydalanılacağını da *“derde kapılıp fasit ahlât hastalığına tutulanlar burada üç gün üç gece içme suyundan içerler. Allahın emriyle kimi kusarak, kimi sarı yeşil safra, sevda ahlât çıkarırlar ki insan fena kokusundan ölüm derecesine gelir. Bazıları aşağısından safra, sevda, balgam, ahlât karabalgam, gazbur, okrak, seyrence adlı çeşitli hastalıklar çıkararak sanki yeninden hayata kavuşurlar. Bazısından benzetilmek gibi olmasın tespih tanesi gibi kese kese şeyler çıkar ki kırk elliser boğum bağırsak şeklindeki bıçkıları çalılara sererler. Tuhaftır ki bazı keseleri yardıkları vakit içinden binlerce siyah başlı kurtlar ve kelebek gibi haşereler çıkar. Bu su yalçın kayadan kaynayıp çıkar. Berrak latif bir su ise de tuzlucadır”* şeklinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

Niksar Kaplıcaları: Evliya Çelebi Tokat İli’ne geldiğinde adı günümüze kadar ulaşan Niksar Kaplıcası’nı da ziyaret etmiştir. Bu jeotermal su hakkında *“güneyde şehrin dışında, uzakça birmesafede sağlam ve küçük binalı bir ılıcadır”* dedikten sonra hangi hastalıklara iyi geldiğini ve nasıl kullanılacağını *“Cüzzam, uyuz, nikris (gut) hastalıklarına iyi geldiğinden etraftaki şehirlerden buraya temmuz ayında binlerce aile gelerek bir müddetle banyo alıp, suyundan içerek tedavi olduktan sonra geri vatanlarına dönerler. Şöhreti dünyaya yayılmış güzel bir ılıcadır.”* ifadeleriyle açıklamıştır.

Hasankalesi İlıcası: Günümüzde Erzurum’un Pasinler İlçesi’nde yer alan bu kaplıca ile ilgili olarak öncelikle konumu ve yapısı hakkında bilgi vermektedir. Evliya Çelebi; *“bu aşağı varoşun güney tarafındaki duvarın önünde yedi adet ılıca vardır. Suyu gayet ılıktır. Küçük kubbeler ile kapatılmış ılıcalardır ve sekiz adet üstü açık ılıca vardır”* diyerek başlamaktadır ve bu kaplıcanın insanlardan çok *“hayvan hastalıklarına”* faydalı olduğunu *“her biri birer çeşit hayvana faydalıdır. Yani at, katır, deve, sığır, koyun ve diğer hayvanlar hasta olup bu ılıcalarda hayvanları yıkasalar Allah’ın izniyle iyileşirler”* sözleriyle belirtmektedir. Kaplıcanın sularının insan sağlığına iyi geldiğini ve taşınma suretiyle faydalanıldığını *“ılıcaların suyundan develerle götürüp uyuz ve cüzzam hastalığına yakalananlar içerek sağlıklarına kavuşurlar. Herkesçe meşhur ılıcalardır”* diyerek açıklamıştır.

İlıca Kaplıcası: Evliya Çelebi’nin anlatımıyla paralel özellik gösteren kaplıca Erzurum’un 15 kilometre batısında, İlıca İlçesi’nde yer alan İlıca Kaplıcası’dır. Evliya Çelebi *“Erzurum Kazası’nın batı tarafında görülmeye değer bir ılıca vardır. Ancak her sene bir adam boğulur, ama gayet faydalıdır. Suyu gayet sıcaktır, ancak soğuk su karıştırılınca ılık olur”* diyerek öncelikle konumu ve özelliği hakkında bilgi vermiştir.

Iğın Kaplıcası: Konya - Akşehir yolu üzerinde bulunan Iğın kaplıcası (Sahip Ata Kaplıcası), Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Selçuklu Devleti sultanlarından Alaeddin Keykubat'ın nikris hastalığına yakalanmasından dolayı yapılan tavsiye üzerine Iğın Kaplıcası'na geldiğini kaplıcada hastalığına şifa bulunduğunu sağlıklı şifa dağıtan su olmasından

dolayı var olan inşaatın üzerine bir kubbe yaptırdığını yazmaktadır. Kaplıcanın binasıyla ilgili olarak kitabında *"Iğın şehrinin batısında ve bayır dibinde sıcak bir pınardır. Sultan Alaeddin nikris hastalığına yakalanıp bu ılıcada iyileştiği için bu sıcak kaynak üzerine derli toplu bir kubbe, camekân ve büyük bir havuz yapmıştır"* bilgisini vermiştir.

Urfa Şifalı Suyu: Şanlıurfa merkezinde bulunan Hz. Eyüp Peygamberin çile çektiği mağara ve bu mağarada bulunan suyun şifalı olduğunu belirtilir. Evliya Çelebi bu suyla ilgili olarak Seyahatnamesi'nde *"cüzzam hastalığına tutulan Eyyüp Peygamber, Rahime adlı karısı ile mağarada çile çekmeye devam ederek Allah'a ibadetten vazgeçmez. Bütün ıstıraplarına rağmen Allah'a asi olmaz. Sonunda, Eyyüp Peygamber imtihanı kazanır, Allah tarafından belirtilen şifalı su ile yıkanarak iyileşir, hanımı ile kendisine mal ve evlat ihsan edilerek daha sonra uzun müddet yaşar"* şeklinde suyun cüzzam hastalığına iyi geldiğini ve sudan nasıl faydalanılacağını açıklamıştır.

Eskişehir Kaplıcaları: Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Eskişehir şifalı suları ile ilgili olarak *"Şehrin dışında, kuzeyinde bağ ve bahçeler içinde kâgir kubbeli bir latif hamamdır ki, onun büyük havuzu sıcak su ile doludur. Suyu gayet sıcak olduğundan, soğuk su katılınca ılık olur. Çok faydalıdır"* diyerek bu jeotermal kaynağı aktarmıştır. Günümüzdeki veriler Evliya'nın verdiği bilgiyle benzer olarak suyun sıcaklığının 42 °C olduğunu ortaya koymuştur. Bu bilginin ardından *"parmakta yüzük cinsinden halis gümüşten yapılmış şeyler bulunursa sapsarı olur"* şeklinde oldukça ilginç bir bilgi vermektedir.

Manisa İli Şifalı Suları ve Kaplıcaları: Saf sodyum bikarbonatlı bu jeotermal sular, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde *"Bir latif suyu vardır, niceleri gelip şifa bulurlar. Suyu insan vücuduna cila verir"* şeklinde yer almaktadır.

Kütahya Kaplıcası: Yoncalı Hidroterapi ve Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi bulunan Yoncalı ılıcası ile ilgili olarak Evliya Çelebi *"kaplıcanın ılıman sıcaklıkta (40-44 °C) latif suyu vardır. Bütün Kütahya halkı pek çok kişi kiraz mevsiminde büyük ve küçük çadırlar kurarak, beşer onar gün burada kalıp eğlenirler ve bu kaplıca hamamına girip sağlam vücuda sahip olurlar"* diyerek öncelikle insanların bu alanı bir tatil yeri olarak kullandıklarını ifade etmiştir. Sularıyla ilgili olarak da *Hatta cüzzam, beras (deride leke hastalığı) ve da'üs saleb (saç sakal ve kıl dökülmesi) gibi deri hastalıklarına da deva olan kaplıcadır* diyerek en

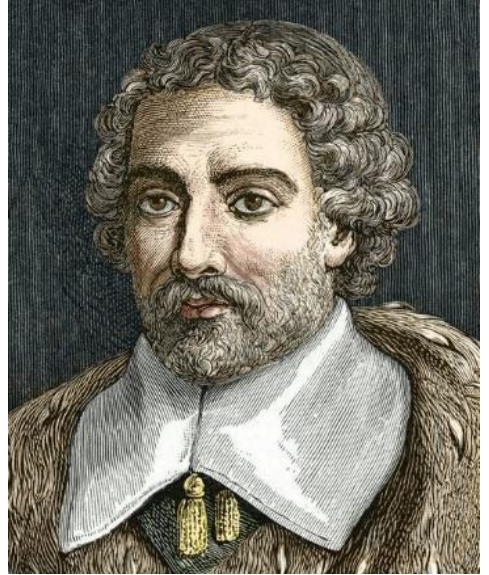
fazla faydalı olduğu hastalıkları belirtmiştir. Bu bilgilere ilave olarak da “yetmiş derde devadır” sözünü de eklemiştir.

Simav Eynal Kaplıcaları: Kütahya'nın, tarihi MÖ 2000 yılına kadar uzanan etrafı ormanlarla çevrili ilçesi Simav'a 5 kilometre uzaklıktaki Eynal Kaplıcalarıdır. Seyyahımızın "Dünyada ve Anadolu'da birçok kaplıcaı gezdim, gördüm ama bunun gibisini görmedim. Böylesi yeryüzünde yoktur" dediği yer Simav Eynal Kaplıcalarıdır.

Evliya Çelebi, seyahatlerini kaleme aldığı seyahatnamesinde 17. yüzyıl Osmanlı ülkesindeki jeotermal kaynaklı kaplıca, ılıca, içme gibi şifalı suların bir tür envanterini çıkarmıştır. Gezip gördüğü yerlerdeki suların hangi hastalıklara iyi geldiğini ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Termal tedavi yöntemlerine ayrı bir ağırlık vermiştir. Onun eserinde, uygulanan tüm tedavi yöntemlerini de bulmak mümkündür. Seyahatnamede Anadolu'nun farklı yerlerinde yer alan kaplıcaların suyun sıcaklık değerleri ile ilgili olarak belirtilen özelliklerinin günümüz verileriyle paralellik gösterdiği ortaya çıkmıştır.

JEAN THEVENOT SEYAHATNAMESİ(1633 - 1667)

1633-1667 tarihleri arasında yaşayan Fransız doğa bilimci Jean Thevenot, tam altı yıl boyunca Anadolu ve Ortadoğu'da doğa ve bitkileri incelemiş ve seyahatnamesinde de islam kültürü ve mimarisi hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. 1655-1656 yılları içinde kaldığı Anadolu'da kültür unsurlarından bahsederken Türklerde hamam alışkanlığı başlığı altında; hamamda yıkanma, temizlenme, tellaklık, kese atmak, liflenmek ve başta peştamal olmak üzere hamam kültürü hakkında bilgiler verirken, bir nevi ağda olarak kullanılan rusma (demir cürufu) hakkında aşağıdaki bilgileri vermiştir.

“Eğer ustura ile bir yerinizi kesmekten korkuyorsanız, size bir çeşit mineralden meydana gelmiş olan ve rusma adı verilen hamur şeklinde birşey verilir, kireç ile karıştırılarak toz haline getirilir, bir hamur yapılacaksa su ile karıştırılır ve tüyleri dökülmesi istenilen kısımlara tatbik edilir, hiç olmazsa yarım çeyrek saat bekletilerek üzerine sıcak su dökülür, hamurla birlikte tüyler de çıkar. Sıcak su döküldüğü zaman tüylerin hamurla birlikte çıkıp çıkmadığı tecrübe edilerek görülebilir, çünkü eğer tatbik olunan kısmın üzerinde uzun zaman bırakılacak olursa, tüyleri yok ettikten sonra,deriyi de tahriş edecektir.

Rusma demir curufu gibi yapılmış bir mineraldir ve Türkiye'de çok kullanılır, burada çok miktarda satıldığı için gümrük bundan iyi gelir temin eder. Malta'da rusma yerine, kireçle karıştırılan orpiment kullanılır.”

JOSEPH PİTTON DE TOURNEFORT SEYAHATNAMESİ (1656 - 1708)

Fransa kraliyet bahçelerinin (günümüzdeki Doğa Tarihi Müzesi) bitki bilimcisi Joseph Pitton de Tournefort, Fransa hükümetinin görevlendirmesi ile Ege'yi ve Batı Anadolu'yu da içine alan bir araştırma gezisi gerçekleştirmiş ve çalışmalarını Tournefort Seyahatnamesi adlı

çalışmasında yayınlamıştır. 1700'lerde Levanten olarak Doğu'ya gönderilen J.P. de Tournefort yalnızca bitki bilimcilik görevini yapmakla yetinmemiş, Avrupa'da doğmakta olan Aydınlanma Çağı'nın Doğu insanları ve toplumlarına yönelik yeni bakışını da biçimlendirmiştir. Tournefort Seyahatnamesi adı ile bilinen anlatısında birinci cildi Ege Adaları'nı ve Ege sahil bandını anlatmaktadır.

Bu seyahatnamede aktarıldığına göre seyyah J.P. de Tournefort Tokat'a da uğrar. Şehirde bakır cevheri bulunmamasına rağmen Osmanlı döneminde Tokat'ta bakır işlemeciliği önemli ölçüde geliştiğini belirtmektedir. 18. yüzyılın hemen başında 1701'de şehre uğrayan seyyah Tournefort, Tokat'ı "Küçük Asya'nın ticaret merkezi" olarak nitelemiştir. 18. yüzyılın ortalarında Ergani'de bakır madeninin işletilmeye başlanması ve buradan elde edilen ham bakır cevherinin son tasfiyeden geçirilmek üzere Tokat'ta bulunan kalhaneye gönderilmesi şehrin gelişimine etki eden önemli kararlardan biridir. Bundan sonra Tokat, Osmanlı ülkesinde bakır metalürjisinin büyük merkezi olmuştur.

Ege Adaları'nın anlatıldığı Tournefort Seyahatnamesi'nin 1. cildinde Osmanlı yetkilileri ile birlikte Naksos ve Tinos adalarını incelemeye giden J.P. de Tournefort bu adalarda Romalılardan bu yana heykeller yapmak amacıyla büyük mermer bloklarının işletildiğini ve birçok hünerli heykeltıraş ve mimarın adalara gelerek blok mermer beğendiklerini belirtmektedir. Seyahatnamede;

"Bizi şatodan mil uzağa eski taş ocaklarını göstermek için götürdüler; ama sanki kısa süre önce çalışılmışçasına taze duran, taş parçaları ve kazılıp bir kenara atılmış toprakla kaplı hendeklerden başka bir şey yok. Yörenin en eski taş ocakları oradan bir mil uzakta, Aya Minas Manastırı'na ait değirmenin üst tarafında. Bu taş ocaklarından birinde doğrudan ocaktaki mermer üzerinde çalışılmış bir alçak kabartma bulunuyor; şimdi çoban barınağı olarak kullanılan büyük bir mağarada, doğal bir biçimde dümdüz yontulmuş gibi dik bir

mermer parçası bu; herhalde bu mağaradan, çevreyi kandillerle aydınlatarak, mermer çıkarıyorlardı ve bu mağaranın bulunduğu dağ büyük olasılıkla Marpese dağıdır.

Bu taş ocaklarını gördükten sonra adanın belli başlı yerlerini gezmeye gittik. Nausa ya da Aghusa'da denizin içinde yapılmış bir kalenin harabeleri hala duruyor ve Venedik armaları görülüyordu ... Bugün bu bölgenin ve özellikle de Marmara'nın taş ocaklarından çıkartılan mermer kullanılmakta; bu mermerler gemilerle Parekiya'ya taşınmaktadır. Oysa eski taş ocaklarının mermeri, aynı yere, ancak adalarda çok yaygın bir araba türü olan kağnılarla götürülebilir."

Seyahatnamede Sifnos Adası'ndaki madencilik faaliyetleri ile de bilgiler verilerek aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir.

"Sifnos bir zamanlar altın ve gümüş madenleri sayesinde zengin ve ünlüydü; bugün bu madenlerin yerini bilen zor çıkar. Bunlardan en ünlüsünü göstermek için, bizi yarı yıkık bir kilise olan Aya Sosti yakınına, deniz kıyısına götürdüler; ama yatağın sadece girişini görebildik, molozlardan ve yerin çok karanlık oluşundan ötürü daha ileri gidemedik.

Bu yatakların dışında, kurşun da çok yaygındır; yağmur yağınca hemen hemen her yerde ortaya çıkar. Maden filizinin grimsi ve düz bir görüntüsü vardır ve kalaya yakın bir kurşun verir. Köylüler ava çıkmak istediklerinde, gidip tarlalardan kurşun toplar, sonrada eritip saçma yaparlar. Doğal bir üstübeç gibi olan bu kurşun kolayca parlatılır ve adanın tencerelerini böylesine mükemmel kılan da bu özelliğidir. Theophphrastos, Plinius, İsidoros'un kesin bir dille bildirdiklerine göre, Sifnos'ta yumuşak bir taştan heykeltraş kalemiyle güveç kabı yontuluyor, bunlar kaynar zeytinyağıyla ısıtılınca kapkara kesilip çok sertleşiyorlardı. Bu adada yapılan maşrapalar da çok beğeniliyordu.

Yaklaşık elli yıl önce Sifnos'a, Osmanlı sarayının emriyle, kurşun yataklarını incelemek üzere Yahudiler geldi, ama bu adanın zenginleri, padişah kendilerini madende çalıştırır korkusuyla, Yahudileri getiren ve Selanik'e götürmek üzere kurşun yükleyen galyotun kaptanını satın aldılar. Kaptan gemisinde bir delik açtırdı ve gemi batarken şalupaya binip kaçtı."

AUBRY de la MOTRAYE SEYAHATNAMESİ (1674 - 1743)

Ünlü gezgin La Motraye'nin Anadolu izlenimlerini anlattığı seyahatnamesine; Marmara Adası ve Saraylar'dan şu şekilde bahsetmektedir:

"4 Ocak 1710, rüzgâr elverişli olduğundan Erdek'ten Marmara'ya yelken açtık. Gece Palatia'ya vardık. Burası adanın kuzeyinde büyük bir köydür. Civardan çıkarılan mermer buradan yüklenir. Rüzgâr kaldığından ve ters döndüğünden, köye 1 mil uzaklıkta en zengin ocağı görmeye gittim. Orada, Valide'nin Üsküdar'da yaptırdığı cami için mermer çıkartılıyordu. Marmara mermeri'ne "Cyzicum Marmor" adı verilmektedir ve yapısı, ince kumlu, beyaz, yumuşak ve menekşe rengi damarlıdır."

PEDER J. MONIER SEYAHATNAMESİ (1671 - 1723)

16. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı-Fransa yakınlaşmasının ardından Anadolu'ya gelen birçok Fransız'dan birisi de Fransız Cizvit papazı Peder J. Monier'dir. 1711 yılında Erzurum'dan Trabzon'a giden J. Momier, özellikle Erzurum yöresinde gayri müslüm vatandaşların madencilik faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir.

Erzurum'daki izlenimler konusunda Ertuğrul Acar tarafından yayınlanan "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi" (Hacettepe Üni. İİBF Dergisi 2, 2011, s.23) adlı çalışmada;

"1711'de yöreye gelen Monier, bölgedeki madenlerin önemine değinerek siyah, yumuşak ve tozumsu olan bu madenin ilgi çekici olduğunu, bölgede karışık halde bulunan madeni ayırtmak için çok sayıda fırın bulunduğunu, bu fırınların her birinde haftada 200 gram altın ile 300 gram gümüş üretildiğini, bu işlerin taşeronluğunu ve bakımlarını Rumların yaptığını, Ermenilerin ise madenlerin taşımacılığı ile uğraştıklarını yazmaktadır. Üretilen madenin ise İran'a satıldığını belirtmektedir.¹²"

CHARLES de PEYSSONEL SEYAHATNAMESİ (1727 - 1790)

Fransa'nın İzmir konsolosu olarak görev yapan Charles de Peyssonel'in 1745 yılında İstanbul'dan İzmit ve İzmit'e yaptığı kısa keşif gezisinin notlarından oluşan seyahatnamesinde;

"Gillius (Balkanlar ve Anadolu'yu dolaşan doğa bilimci), Prens Adaları'ndan bahsederken oldukça kesin deliller sunarak Khalki (Heybeli) adasının (Bizanslı) Stephanus'un maden çıkarıldığını belirttiği eski Nemonesus olduğunu söyler. Gillius, bu arada Plinius'u, Astakenus körfezinde hiçbir ada olmamasına rağmen Nemonesus'un Nikomedia'nın karşısında olduğunu söylemiş olması nedeniyle eleştirir. Ancak bu yazar tüm Marmara hakkında doğru bilgiler vermiş, kesin bir araştırmacıdır. İstanbul Boğazı'nı anlatırken kullandığı bu anlatım nedeniyle az önce bahsettiği uc adadan haberi olmadığını sanmıyorum, görüldüğü üzere onlara basit kaya parçacıkları olarak bakmış ve pek geniş olmadıklarından ada olarak nitelendirmeye uygun bulmamış olsa gerek. Bununla birlikte şimdiki Rumlar onlara Nisia ya da "adalar" diyorlar. Eğer aynı şekilde onurlandırmak istersek, Nikomedia'nın karşısında olması nedeniyleen büyüğünün Nemonesus olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca, burada mavi renkli tavşan ve tombak ya da boraks bulunduğunu garanti eden Pilinius tarafından da onaylandığı üzere, eskiden Khalki (Heybeli) adası kıyılarındaki oyuklardan maden çıkarıldığını ispat ederek bu varsayım güçlendirebiliriz."

GUILLAUME ANTOİNE OLIVIER SEYAHATNAMESİ (1756 - 1814)

1800'lerin başında Anadolu ve Balkanlarda incelemelerde bulunan Fransız gezgin A. Olivier'in "Voyage dans L'Empire Othoman, L'Égypte et la Perse, Paris, Chez H. Agasse, 1801" seyahatnamesinin 26. sayfasında;

¹²Acar E., Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi Hacettepe Üni. İİBF Dergisi 2, 2011, s.23

“Top dökmesini, bomba, tüfek, top namluları ve kasatura imal etmesini, gemi inşasını, demir hatta gümüş işlemlerini, sabun yapımını Türklere, Fransızlar öğretmiştir. İyi niyetimizi o kadar ileri götürmüştük ki, yakında Türkler’e bizim imal ettiğimiz mallara ihtiyaç duymamayı da öğretiriz.”

ifadelerine yer vererek gerileme dönemi içinde bulunan Osmanlıların içinde bulunduğu duruma da bir göndermede bulunmuştur.

KOLORDU KOMUTANI SELAHATTİN BEY’İN GEZİ NOTLARI

1800’lerin başında Orta Anadolu’yu gezen ve askeri birlikleri teftiş eden Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Erkan-ı Haarbiye Umumiyesi’nden 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey’in gezi ve teftiş notlarında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

“Maraş, Zeytun’a sekiz saat mesafede, civarında zengin demir madenleri bulunan Kabaktepe köyünde dört yüz seksen Müslüman olup Ermeni yoktur. İncicyan’a nazaran, Maraş’ın kuzeyinde, iki günlük mesafede dağ, çaylarla çevrili olup metin bir kale vaziyetinde olan Zeytun, tamamıyla Ermenilerle meskündür. Zeytun halkının büyük geliri, civarda bulunan demir madeninin işletilmesiyle temin edilir

....

Tokat, Türkiye’nin en faal ticaret merkezidir ve her taraftan oraya kervanlar gelir. Kayseri’den on günlük yolla gelen kervanlar, kök boya ve bir nevi sarı boya, Ankara’dan on üç günde gelen kervanlar sof ve diğer emtia, İzmir yolunu yirmi beş günde kat eden kervanlar çuha, baharat, şeker, kâğıt ve diğer Avrupa malları, Aydın’dan da pamuk, İstanbul’dan 20-21 günde gelen kervanlar muhtelif mallar getirip Tokat’tan bez, bakır ve demir mamulâtı vs. götürür. Erzurum’dan on beş günde gelen kervanlar, işlenerek mamul halde tekrar Erzurum’a götürdükleri bakır ve demir eşya, Diyarbakır’dan on sekiz günde gelen kervan da bez ve palamut, Musul’dan otuz günde gelen kervan, bez, boyalı tülbent ve palamut getirirler. Böylelikle Tokat, Küçük ve Uzak Asya ticaretinin mühim bir merkezi oluyor.”

KONSTANTİNOS FOTİADİS SEYAHATNAMESİ

Yunan gezgin Fotiadis’in Karadeniz sahillerini ele aldığı “Pontus Ülkesine Seyahat” adlı çalışmasının 186. sayfasında aşağıdaki ifadeler yer vermiştir.

“Trabzon’un sahil kesimlerinde yaşayan hristiyanların, derebeylerin (hükümetin memuru iken nüfuz ve kudret kazanıp devlete problem yaratan yerli aileler) zulüm ve baskısından kurtulmak için içlerlere, dağlık bölgelere ve özellikle 17. yy’ın sonlarında, kendilerine maden işçilikleri nedeniyle imtiyazlar tanınan Kaldia (Gümüşhane) bölgesine göçtükleri, böylece değişik bölgelerde bir takım yerleşim yerleri oluşurken öbür taraftan sahillerde hristiyan nüfusun azalmış”

PIERRE AMEDEE JAUBERT SEYAHATNAMESİ (1779 – 1847)

Pierre Amedee Jaubert 1779-1847 yılları arasında yaşamış Fransız seyyah ve şarkiyatçıdır. Napolyon'un ordusunda subay olarak görevli iken İran'a ajanlık yapmak için görevlendirilmiş, Cezzar Ahmet Paşa'nın daveti ile 1805 yılında Anadolu'yu da gezmiş, Orta ve Doğu Anadolu'daki hristiyan azınlıklar ve yaşantıları hakkında bilgiler toplamıştır.

Carl Ritter'in "Vergleichende Erbkundes Halbinsellandes Klein-Asien" adlı kitabında Pierre Amedee Jaubert'in Anadolu'daki gezintileri ile ilgili;

"XIX. yüzyılın hemen başında bölgeden geçen Jaubert, Gümüşhane'nin her tarafının maden yatakları bakımından zengin olmasına rağmen, mevcut maden ocaklarının çok ham bir şekilde işlendiğini söylemektedir. Bu maden ocaklarının aylık kârının ise 30.000 piaster (kuruş) olduğunu,

ancak bu rakamın dörtte bir oranında düştüğünü belirtmektedir."

Yine aynı kitapta Jaubert'in gezi notlarından derlenerek;

"Bazı seyyahlar bölgedeki maden işletmecilerinin kimler olduğu noktasında bazı bilgiler vermişlerdir. Jaubert, Ermenilerin şehre çok az bir mesafede yer alan madenleri oldukça uzun bir zamandan beri işlettiklerini söylemektedir. Ancak Hell'in verdiği bilgiler Jaubert'in verdiği bilgilerle çelişmektedir. Hell, bölgedeki madenleri Rum ailelerin işlettiğini, işçilerin ücretlerini ve gerekli malzeme paralarını kendilerinin ödediğini, bunun için de Babiâli'den senelik 8.000 kuruş para aldıklarını ifade etmektedir.

*.....
Gümüşhane'de yaşayan cemaatlerin sosyal durumları hakkında bilgi veren Avrupalı tek seyyah Jaubert Gümüşhane'de yaşayan en büyük cemaat olarak ifade ettiği Ermenilerin hoş ve verimli olan bu vadiyi ekip biçtiklerini ve madenleri işlettiklerini söylemektedir.¹³"*

¹³Carl Ritter, Vergleichende Erbkundes Halbinsellandes Klein-Asien, Berlin 1858, s. 825,837-839

WILLIAM JOHN HAMILTON SEYAHATNAMESİ (1805 - 1867)

İngiliz Kraliyet Jeoloji Derneği'nin üyesi ve sekreteri olan William John Hamilton, ülkesinde eski çağlar tarihi ve jeoloji öğrenimi görmüştür. Bu dernek aldığı bir kararla 4 Temmuz 1842'de Hamilton'un masraflarını da karşılayarak inceleme ve araştırmalar yapmak için Osmanlı Devleti, İran, Kafkasya ve Mezopotamya'yı kapsayan bir keşif gezisine gönderdi. W.J.Hamilton üç yıl boyunca gezdiği yerlerdeki medeniyetlere ait antik uygarları, bu bölgelerin jeolojik özelliklerini maden yataklarını tespit etti.

Araştırma ve incelemelerini anlattığı, dipnotta adı geçen eseri Anadolu ve yerel tarih araştırmalarında, hala birincil kaynak olarak önemini korumuştur. Bugün Türkiye'nin sınırları içinde bulunan yerleşim yerlerini, eski çağların coğrafyacı, tarihçi, bilim adamları Ptoleme, Plinus, Arrinusun izinden yürüyerek, daha netleştirerek bilim dünyasına sunmuştur. Hamilton'un üç yıl süren zorluklarla dolu gezisi sırf öğrenmeye araştırmaya susamış, bilgiye aç insanın gözü pek cesurca girişi olmayıp, ülkesinin çıkarları ve geleceği için yaptığı önemli bir görevdir. Amasya'ya 11 Nisan 1836'da gelen W.J.Hamilton,

“Amasya'da üç gün kaldım. Fakat kalenin ve antik kalıntıların yapısını keşfetmek, incelemek, araştırmak için daha fazla kalınmalıydı. Fakat Merzifon ve çevresindeki ilginç yerleşimleri gümüş ve bakır madenlerini de keşfetmek gezmek istiyordum. Fakat Amasya Akropolisindeki değerli objeler, antik çağ kalıntıları, Tarihi duvarlar, kral mezarları ve diğer tarihi eserler gerçekten fark edilip bilim dünyasına tanıtılmıyordu.”

Hamilton 8 Ağustos 1836'da Tokat'taki bakır dökümhanesini (kalhane) ziyaret etmiştir. Bakırın Keban'dan Tokat'a gelişi, burada iki işlemden geçtikten sonra İstanbul'a aktarılması, kalhanenin yönetimindeki aksaklıklar üzerinde durmuştur. Buna ek olarak, bakır nakliyatı yapanlara ve bakır tesislerinde çalışanlara devletin ödeme yapmadığından bahseden seyyah, bu işlerin *mükellefiyet* kapsamında değerlendirildiğini ifade etmektedir. Buna karşılık bu işleri zorunlu olarak yapanların, özellikle kalhaneye kömür sağlayan köylerin ahalisinin, bazı vergilerden muaf tutulduğunu dile getirmektedir. Gezgin, bakırın maliyeti ve fiyatı hakkında bilgi de vermektedir. Hamilton'ın Tokat Kalhanesi ile ilgili kitabına kaydettikleri şunlardır:

“8 Ağustos Pazartesi-Bakır dökümhanesini ziyaret ettim; Tokat'tan 12 ya da 14 günlük mesafede, Sivas'ın ötesinde, Keban maden ocaklarından işlenmemiş bir halde getirilen metal, İstanbul'a gönderilmeden evvel yeniden biçimlendirilmek için buradadır. Metal aslında bu yerde iki kez eritilmektedir. İlk olarak, maden bölgesinden gelmesiyle cürufundan arındırılmakta ve ikinci olarak, başkente nakledilmek üzere kare şeklinde kalıplara dökülmektedir. Bu tesisin sevk ve idaresi hususunda Türklerin tutumu, yönetimin dayatmasının ve insanların baskı altında olmasının sonucu olarak (tesis yöneticilerinin) mali esaslar konusundaki bütün bilgisizliklerinin bir başka kanıtıdır. Bakır köyden köye hiçbir karşılık

beklenmeksizin, (köy) sakinleri tarafından taşınmaktadır; dökümhanede tüketilen kömür ödeme yapmaksızın ya da sonuç itibariyle önemsiz bir bedelde eşit şekilde komşu köylerden sağlanmaktadır ve işgücü tamamen mükellefiyete dayalıdır, bundan sonra hükümete maliyeti bir kuruluş olmasına rağmen, okka başına satış fiyatı 13 kuruştur. Bu kömürü karşılıksız tedarik eden köyler ve işçiler kamu vergilerinin ödenmesinden genellikle muaftırlar ancak o (muafiyet) onları olağanüstü vergilerden ya da bir Paşa'nın geçici haraçlarından kurtarmamaktadır.”

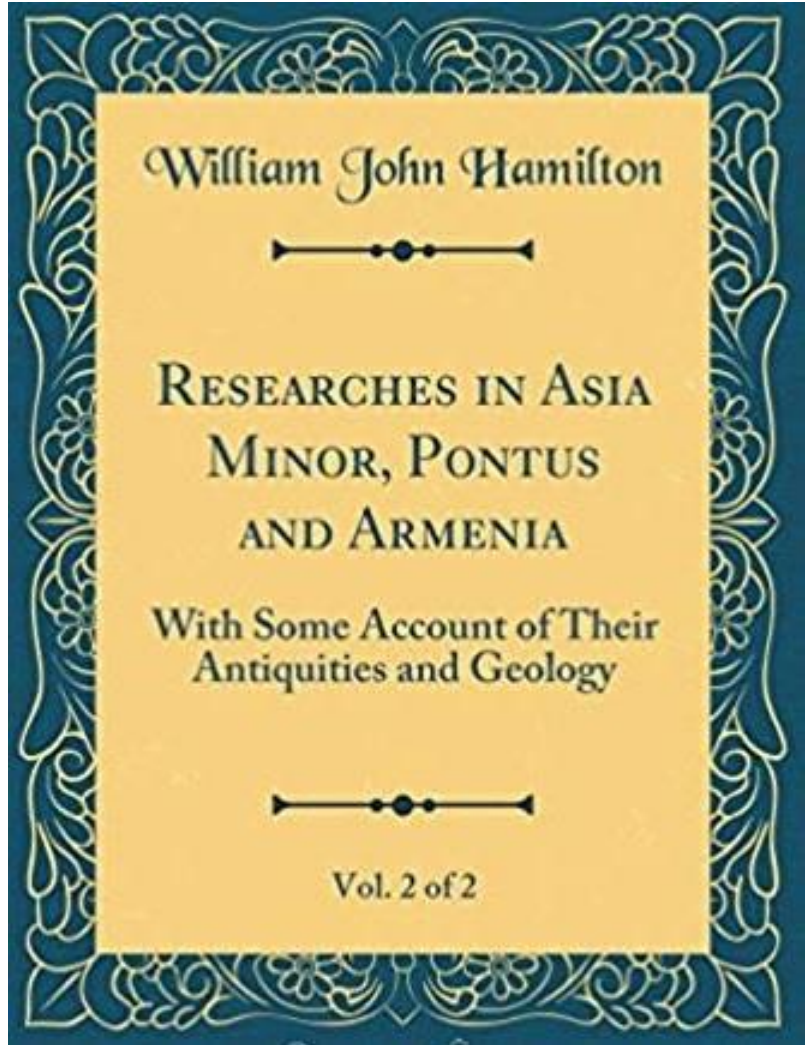
Hamilton, Kalhane yönetiminden bahsettikten sonra şehirde bir Ermeni'nin kahve tekeli alması ile ilgili duyduklarını notlarına eklemiştir. Bundan başka şehirdeki yöneticinin Sivas'taki Paşa'ya (vali) yaptığı ödemeyi ve Osmanlı Devleti'nde İstanbul dışında memurlara maaş ödenmemesinin yarattığı sıkıntıları Tokat özelinde aktarmaktadır. Hamilton'ın hastalıklı bulunduğu mali politika hakkında düşünceleri şunlardır:

“Hamilton, Tokat şehrinin jeolojik yapısını, dağları, yönleri, enlemi konusunda meraklıları tatmin etmekle beraber şehirle ilgili konuları dikkatli seçmiş ve şehirde sınırlı sayıda yeri gezmeye gayret etmiştir. Bunlar arasında bakır işleme tesisi (kalhane) ve kale başı çekmektedir.”

Yine aynı kitapta;

“Tokat, iç bölgelerin ürünlerinin en belli başlı depolarından biridir, bu kentte büyük bir ipekli ürün ticareti olduğu gibi, Basra'dan kervanlarla gelen renkli kumaşların ticareti de yapılır. Keban Madeni'nin bakır mineralleri, arıtmak için Tokat'a getirilir. Buradan elde edilen bakır, kazan, mangal, mutfak kapları, sefertası gibi ev aletlerinin yöresel üretiminin önemli bir bölümünü sağlar ve üretilen bakır eşya İstanbul'a gönderilir.¹⁴”

Hamilton, Gümüşhane'deki gümüş madenlerinin Türk hâkimiyetinde bulunan madenlerin en meşhurları arasında yer aldığını, burasının

¹⁴ W.J.Hamilton, age, s. 172

madencilik sanatının en iyi öğrenildiği okullardan biri olduğunu ve Anadolu'nun diğer bölgeleri için madenci sağlayan bir bölge olduğunu vurgulamaktadır.¹⁵

Ayrıca seyyah, nehrin kenarlarında yaban domuzu ve geyik gibi av hayvanlarının olduğunu kendisine söylendiğini ifade eder. Daha sonra Erzurum'a doğru hareket eden seyyah, yolların fevkalade mükemmel olduğunu ve öküz arabası ile burayı geçtiğini söyler. Helva bakır madenini ziyaret eden Hamilton, Maden ve Masat köylerine uğrar. Dönüş yolunda bu defa İspir'den tekrar Bayburt'a geçer. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının Bayburt'taki tahribatının henüz silinmediği bir dönemde kaleyi ziyaret eden Hamilton, kalenin ve şehrin bu durumunu şu sözlerle açıklar:

“Bu dönemde Gümüşhane'deki gümüş madenleri Türk hâkimiyetinde bulunan madenlerin en meşhurları arasında yer almaktaydı. Burası madencilik sanatının en iyi öğrenildiği bir okul ve Anadolu'nun diğer bölgeleri için madenci sağlayan bir bölge olarak görülmekteydi.”¹⁶

Hamilton 27 Mayıs 1836 tarihinde Gümüşhane'den hareket etmiş ve yaklaşık 14 saatlik yolculuk sonrası Bayburt'a ulaşmıştır. Daha sonra Erzurum'a doğru hareket eden seyyah, yolların fevkalade mükemmel olduğunu ve öküz arabası ile burayı geçtiğini söyler. Helva bakır madenini ziyaret eden Hamilton, Maden ve Masat köylerine uğrar. Dönüş yolunda bu defa İspir'den tekrar Bayburt'a uğrar.

Ülke genelinde yeni keşfedilen maden yataklarındaki cevherin çıkarılması ve işletilmesi ya da eski maden ocaklarına işlerlik kazandırılması için Gümüşhane'den buralara geçici olarak teknik eleman gönderilmekteydi. Bu dönemde Maraş, Koçana (Üsküp-Köstendil arası), Hüdavendigar (Bursa), Gümüşhacıköy, Keban, Ergani, Bozkır, Niğde/Bereketli, Selanik/Sidrekapısı gibi maden ocaklarında üretimin artırılması için Gümüşhane Maâdin Mülhakatı'ndan madenciler gönderilmişti.

1837 yılında Bozkır'ı ziyaret eden Hamilton, buraya Tris-Maden adını vermiştir. Bu isim, merkeze 10 saat uzaklıkta güney yönünde bulunan dağlardan elde edilen kurşunu eritmekten dolayı verilmiştir. Ancak 1884 Haziran'ında Bozkır'a gelen Sterrett ise, eski ve terk edilmiş bir gümüş madenini gören Hamilton'un, madenden dolayı, bu yere kimsenin bilmediği Tris Maden ismini verdiğini belirtmiştir. Bozkır için Tris-Maden ismi Hamilton'un dışında, araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir.

Hamilton gördüğü yerler hakkında bilgiler verirken şaşırtıcı biçimde daha önce yazılmış birçok kaynağa atıfta bulunuyor. Antik kaynaklara, eski seyahat notlarına uzmanlık derecesinde hâkim olan yazar, dikkatli gözlemlerini tarihsel açıklamalarla zenginleştirerek bizlere sunuyor. Yaşadığımız coğrafya hakkında Evliya Çelebi'nin yer yer gerçekte bağdaşmayan anlatımlar yaptığı seyahatnamesi dışında yerli kaynağa rastlamazken Hamilton, Batı kütüphanelerindeki birçok yazılı eserden alıntılar yapmaktadır.

Yason Burnu'nu geçtikten sonra Haliblerin topraklarına girdiğini bilen Hamilton, bu kavmin demir işlemekle ün yaptığının da farkındadır ve demir madenlerini keşfetmek arzusu içerisinde. Hamilton, madenler hakkında kayda değer bir bilgiye ulaşmasa da arazinin

¹⁵ William J.Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. (Some account of their antiquities and Jeoloji) I.Cilt, Londra 1842, 168-169

¹⁶W.J.Hamilton, age, s. 179

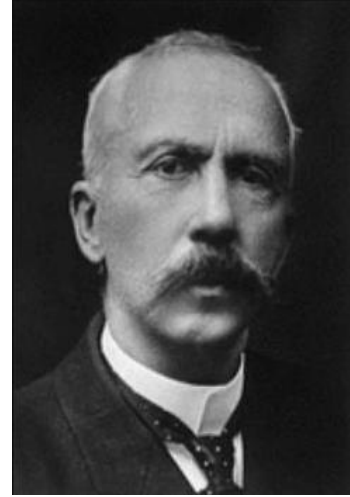
yapısındaki değişimden etkilenmiştir. Çünkü Bolaman'dan sonra artık yeryüzü şekilleri de farklılaşmıştır:

“Trabzon'dan bu yana neredeyse tüm yol boyunca kendini göstermiş volkanik ve trapen kayalar tamamen ortadan kaybolmuştu. Hayar Kale tepeleri yumuşak kalkerli kumtaşı yataklarıyla içten tabakalaşmış beyaz tebeşirli kireçtaşından oluşuyor ve 20 derecelik açıyla batıya doğru dalıyordu¹⁷”

Geçtiği yerlerle ilgili tarihsel bilgileri sunan Hamilton kendisinin aslında bir yerbilimci (jeolog) olduğunu okuyucuya böylece anımsatıyor ve 14 Temmuz 1836 tarihinde Fatsa'dan Ünye'ye doğru yola koyuluyor. Fatsa ile Ünye arası o yıllarda 6 saatlik bir mesafedir. Hamilton Fatsa'da hisardan sonra yürüyerek Elekçi deresini de geçer. Karadenizin doğal güzelliği, bitki çeşitliliği kendini iyice göstermektedir artık: *“Soldaki ormanlık tepeler muşmula, armut, elma ve erik ağaçlarıyla kaplı. Hepsi çılgınca büyümüş, defne, açelya ve ormangülü bitkileriyle birbirine girmişler adeta.”*

CHARLES TEXIER SEYAHATNAMESİ (1802 – 1871)

Bilindiği gibi, çoğu Avrupalı ve arkeolog, mimar, tarihçi ya da ressam olan seyyahların bir kısmı kendi ülkelerinin hükümetleri tarafından genellikle Avrupa'nın doğusundaki ülkelere diplomatik görevli olarak tayin edilirmiş. Onların bir kısmı ülkesi için bilgi, bir kısmı da hem bilgi hem belge hem de arkeolojik bulgu toplarmıştır. Bugün gelişmiş Avrupa ülkelerinin en önemli ulusal müzeleri, belki de en çok onların sayesinde Anadolu, Ortave Uzak Doğu ve Asya'dan “getirilmiş” tarihi eserlerle dolu. Ama çoğunun yaptığı yayınların katkısı geçmişi anlamakta bugün bile önemli ve işlevsel. İşte onlardan biri de Fransız Charles Texier.

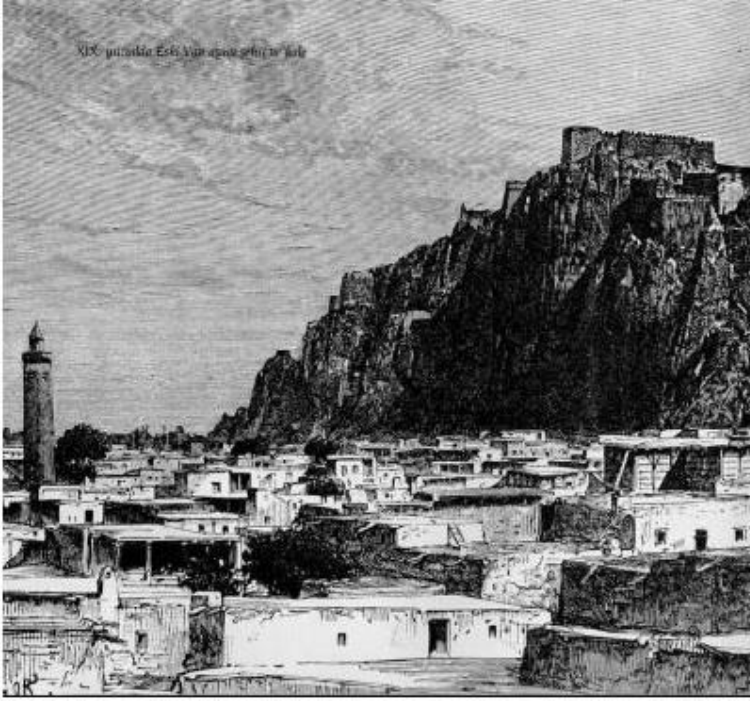

Fransız mimar, arkeolog ve gezgin Charles Texier 1802-1871 arasında yaşamıştır. Fransız hükümeti tarafından görevli olarak iki kez Anadolu'ya gönderilmiş, yıllar süren geziler yapmıştır. Gördüklerini L'Asie Mineure (Küçük Asya) adlı eserde toplamıştır. Bu çalışmada, Anadolu'nun büyük bir kısmını adım adım gezen Fransız gezgin Charles Texier'in 1833 yılında Paris'te yayınladığı L'Asie Mineure (Küçük Asya) adlı eserinin Anadolu'nun ticari ve madencilik faaliyetlerine de yer verilmiş, birçok yöreye ait jeolojik oluşumda incelenmiştir.

Fransız seyyah Charles Texier'in Anadolu seyahatlerini konu aldığı, Küçük Asya (L'Asie Mineure) çalışmasında 1. cildin Ege ve Batı Anadolu seyahatlerine yer verilmiştir. Bu ciltte madencilikle ilgili olarak;

“Dağın güney yamacındaki engebeleri, yüksekliği sekiz yüz metreye kadar varan çok sayıda tepe ve düzlük oluşturur. Bunlar onun güzel manzarasını kaybettirdiği gibi, kolları da batıda Kaz Dağı (İda) silsilesine ve doğuda Katmerli Dağ denilen Arganthonius Dağına ulaşılır.

¹⁷W.J.Hamilton, age, s. 196

Olimpus'un oluşumuna, sadece eteklerinden çıkan sıcak maden sularına bakarak karar verilseydi, temelinde volkanik bir oluşumun hâkim olduğu düşünülürdü. Hâlbuki buna dair bir iz yoktur. Dağın kütlesi başlıca granitten, gnaystan ve feldspat cinsi diğer kayalardan oluşmuştur. Bu ilkel kütlenin üzerine, yaşça daha sonraki arazileri oluşumları gelmiştir. Bunu desteklemek için batısındaki vadilerde beyaz mermer taşının büyük damarları olduğu gibi, bir jeoloji uzmanı, aynı şeyin dağın tepesinde de bulunduğunu görmek gibi kural dışı bir olayın şahidi olmuş ve beyaz mermer kalker oluşumunun granit tabakasıyla örtülmüş olduğunu görmüştür. İlk bakışta ona, yapısı eksik gibi görünen bu durum, çevresindeki arazinin incelenmesinden hemen anlaşılabilir ve bu yerin, çok eski bir zamanda meydana gelmiş deprem sarsıntılarının yeraltının alt üst olması sonucu çok büyük bir granitin yerinden oynayarak kalkerle yer değiştirmesinden başka bir şey olmadığı kesinleşmiştir. Dağın doğu tarafındaki vadiler, kısmen granitli ve kısmen geniş bir yer kaplamış olan yapay tabakalar oluşumundan meydana gelmektedir. Batı tarafında ve özellikle kaplıcaların etrafında, bazıları daha soluk renkli damarlar ortaya çıkaran ve cila kabul etse, inşaatta kullanılabilir olan kırmızı renkli üçüncü zaman grenleri görülür. Kısacası bu müthiş kütle yapı taşı olabilecek türlerden çok az bir şey ortaya koyar.

Camilerin yapımında kullanılmış olan taşlar, deniz kenarından getirilmiştir. Yer buraya verebildiği şey, duvarların içini doldurmaya yarayan traverten tür kalkerdir ve memleketin verdiği bütün taşlardan şüphesiz daha karlı ve dayanıklı olmasından dolayı, çoğu binalarda tuğla kullanımına ihtiyaç duymamaya başlanmıştır. Çoğu camilerde kullanılmış olan mermerler bile Olympus'tan alınmıştır. Bunlar önceden birçok şehrin kurulmasına öncelik etmiş ve uzun yıllarda bu hizmeti yerine getirecek olan Marmara adasının tükenmek bilmeyen ocaklarından getirilmiştir.

Olimpus'un genel şekli, çift bir zirve ile örtülmüş eliptik koni gibi bir topografik şekil sergiler. Güney tarafındaki engebeli yüzeyler, iki ırmak ve birkaç göl oluşturmak ve bütün yamaçların sularının birleştiği geniş platoları meydana getirmek için, yassı bir şekil alır. Dağın bu taraftaki sırtları daha belirgindir. Tabiat, burada bu muazzam granit kütlelerini dayanaklarla tutturmak ihtiyacını hissetmiştir. Bu dayanaklar, kaynakları, Olympus'un kar sularından olan, sürekli akarsularla sulanır aralıklı vadiler yapan ve böylece dağın tepesinden platoya

inen birçok sırtlardır. Bu el deĝmemiř top-rağı, binlerce yuzyıldan beri birikmiş bitkisel gubrelerle ortu-nu; o zaman vadilerin ne kadar verimli olacağını ve ormanlarının nasıl bir b-yu-yu-k-lu-k-te g-ur-le-se-ye-ceğini hayal edebilirsiniz.¹⁸”

Yine bu çalışmada aynı b-ol-g-e-de-ki madencilik faaliyetleri ile ilgili olarak;

“Kaz Dağı, Edremit (Adramytte) k-ur-fe-z-i-nin g-ue-ney çıkıntısı, buradaki yamaçların birinde eski Assos şehrinin harabeleri vardır. B-ut-u-n dağ, çok sert ve aşağı yukarı fir taşı g-ur-u-n-u-m-nde kırmızı trakit’ten oluşur. Yunanlılar Behramkale (Assos) şehri anıtlarının yapımı için bitmek bilmeyen bu malzeme ve ocakları kullandılar. Bu taşların sağlamlığı açıktır; fakat koyu menekşe rengi h-uz-u-n-lu g-ur-u-n-m-e-s-i-n-den ve sertliğine ek olarak kristal yapısından dolayı hiç cila kabul etmez. şehrin etrafında b-yu-yu-k yığınlar halinde demir c-ur-u-flar-ı g-ur-u-l-u-r.¹⁹ Bayram k-oy-u-n-u-n yoksul k-oy-l-u-leri, burada hiçbir zaman bir demir madeni işletmedikleri için, bunlar belki eski zamanlarda Lelegler tarafından başlanarak Yunanlıların işletmesinde devam etmiş oldukları madenin izleridir. Curuflar demir açısından çok zengindi ve yerde yığın halinde duruyordu.

Gargara Dağı, kıvrımlı Truva (Troie) ovasına, bu dağları orten hoş meşe ormanları ile bunların altından akıp giden birçok derecikler, orayı eski anılara değer veren gezginlere çok g-uz-el ve çekici bir yer olarak sunarlar. Gargara Dağına bitişen, daha -nce ifade ettiğimiz ikinci silsile Kurşunlu (Cebrenie) ovasını saran Cotylus Dağı’nda Kara Menderes (Scamandrie)’i ve Scepsis şehirlerinin bulunduğu ve en eski zamanlarda g-um-uç

madenlerinin işletildiği yer burasıdır. Arazinin yapısı, g-um-uç madenlerinin varlığına hiç engel olacak t-ur-den değildir. Aksine g-um-uç madenin kabuğu olan gnays, kuvars ve mikaşist organlarından oluşur.²⁰

Kuzeyde, aksine orta y-uk-sek-li-k-te bir dağ k-ut-le-si, kendisiyle deniz arasında b-ut-u-n Truva ovasını ve Sigea ya da Yeniçeri burnunu bırakarak Çanakkale (Dardanelles) hattı uzerine b-uk-u-l-u-r. İkinci derecedeki bu dağlar, genellikle deniz kalkerli ve dolayısıyla Kaz Dağı b-yu-yu-k silsilesine oranla daha yeni bir oluşum devrine aittirler.

Sakarya k-oy-r-u-s-unden Beş K-oy-pr-u ad-ı verilen yerleşim yerine gitmek için, g-ol-u-n kenarı izlenir; fakat biraz sonra dik tepeler, ta suya kadar geldiklerinden, bir saatten çok s-ur-e g-ol-u-n içinde ve hatta bir kum tabakasında y-ur-u-m-e-k zorunluluğu vardır. Bazı yerlerde su, atların kalanına kadar gelir. Bu tepeler, demir Jidrat

¹⁸ <http://serdarkusku.blogspot.com/2008/10/charles-texier.html>

¹⁹ Su uzerinde y-uz-en madeni bor veya volkanik tuz (.N.)

²⁰ Texier C.,L’Asie Mineure (K-uy-uk Asya)cilt 1. s.69

içeren kırmızımsı kumla kuvars karışımı taşlardan oluşur. Gölün suları sürekli tepelerin dibini yiyerek düşürmek suretiyle kıyıları yaklaşık düzey olarak yontmuştur.²¹

Çanakkale ve Kaz Dağları civarındaki ticari yaklaşımlar ve bu bağlamda madencilik faaliyetleri hakkında Charles Texier'in kitabında aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

“Olimpus'un oluşumuna, sadece eteklerinden çıkan sıcak maden sularına bakarak karar verilseydi, temelinde volkanik bir oluşumun hakim olduğu düşüncesine kapılabilirdi. Hâlbuki buna dair bir iz yoktur. Dağın kütlesi başlıca granitten, gnaistan ve feldspat cinsi diğer kayalardan oluşmuştur. Bu ilkel kütlelerin üzerine, yaşça daha sonraki arazi oluşumları gelmiştir. Bunu desteklemek için batısındaki vadilerde beyaz mermer taşının büyük damarları olduğu gibi, bir jeoloji uzmanı, aynı şeyin dağın tepesinde de bulunduğunu görmek gibi kural dışı bir olayın şahidi olmuş ve beyaz mermer kalker oluşumunun granit tabakasıyla örtülmüş olduğunu görmüştür. İlk bakışta ona, yapısı eksik gibi görünen bu durum, çevresindeki arazinin incelenmesinden hemen anlaşılmuş ve bu yerin, çok eski bir zamanda meydana gelmiş deprem sarsıntularından yer altının alt üst olması sonucu çok büyük bir granitin yerinden oynayarak kalkerle yer değiştirmesinden başka bir şey olmadığı kesinleşmiştir. Dağın doğu tarafındaki vadiler, kısmen granitli ve kısmen geniş bir yer kaplamış olan yatay tabakalar oluşumundan meydana gelmektedir. Batı tarafında ve özellikle kaplıcaların etrafında, bazıları daha soluk renkli damarlar ortaya çıkaran ve cila kabul etse, inşaatta kullanılacak olan kırmızı renkli üçüncü zaman greleri görülür. Kısacası bu müthiş kütle, yapı taşı olabilecek türlerden çok az bir şey ortaya koyar.²²

Bu sahanın madenleri, eski zamanlarda önemli ve çeşitli araştırmalara zemin olmuştu. Daha Romalılar zamanında iken izi kaybolan Astyra altın madeninden söz etmeden, Behramkale (Assos) yakınında sırf fihit yapımına özgü bir taş vardı. Bu taşın vücudun organlarını yemek ve yok etmek özelliği olduğundan, adına "fihit taşı" derlerdi. Şehrin civarındaki birçok eski lahitler arasında bu taştan bir örnek bulmam, çok doğal bir düşüncedir. Behramkale'nin bütün mezarları, volkanik taşlardan ve özellikle trakit türündendir. Gerçekte tuz cevherini içeren bazı yanardağ lavları vardı. Bunun içinde bulunan ceset üzerine bir etkisi olması muhtemeldi. Milo'da yüksek miktarda şapı içeren lavlar gördüm; fakat bu maddenin özelliği, etleri yemek ve yok etmek değil, aksine korumaktır. Kükürt, arsenik tuzlar ve bileşikleri de aynı özelliğe sahiptir. Behramkale'nin trakitten yapılmış mezarları içinde bu ceset yiyen fihit taşı tanıyamadım ve bu konudaki araştırmalarım bana memnuniyet verici bir sonuç göstermiyordu. Çünkü gözlemlerim, beni sürekli bunun tamamen aksi yönüne, yani cesedin şaplı volkanik lav taşları içinde korunacağı düşüncesine götürdü.

Behramkale'nin düzlüğünde, bileşiminde büyük ölçüde demir bulunan volkan külü gördüm ve birkaç örnek aldım. Bilinmeyen bir dönemde burada demirhaneler işletildiği kesinleşiyor. Önce bunu, Asya'da dolaşarak demircilikle uğraşan Çingenelerin (Zingari) bu civarda bazı demir madenlerini işletmek için bu yeri kurduklarını düşündümse de Strabon'un bir kaydı beni hemen ikaz etti, bu kaydın

²¹Texier C., age cilt 1. s.143

²²Texier C., age cilt 1. s.229

çevirisi şöyledir: "Andira yakınında ateşin etkisiyle demire dönüşen bir taş vardı. Bu demir bir tür toprakla beraber eritilirse, çinko meydana gelir. Bu son bileşiğin bakırla karışmasından da Orichalcum denilen maden meydana gelir."

Bu kayıta, kimya kuralları hiç dikkate alınmamıştır. Buralarda calamine ya da yalnız kükürt bileşimine ait demir madeni damarlarına rastlamak istedim. Fakat yanardağ arazisinin zamanında meydana getirdiği püskürme ve lav akıntıları, her yerde, deniz kıyılarında ve Kaz Dağı'nın sırtlarında devam eder. Yukarı bölgeleri oluşturan mikaşist (micaschiste) bileşiminden önce serpentine rastlanır. Asıl silsileden ayrılmış bulunan Assos Dağı yaylası, karanlık ve katı manzara veren, farklı yapıda volkan lavlarından oluşmuştur.²³

....

Harabelerin tepeyi aşamalı hale getiren çıkıntıları, göklerin mavi rengi üzerinde çizgi çizgi olur. Kökleri kahramanlık masalları dönemine kadar giden bu Eolya şehirleri için, bu manzara kadar fikre yücelik verebilecek tabloya, çok az rastlanır. Yaylanın ta tepesine varabilmek için izlenen yol, aşınmış ve otlarla örtülü traktit kütlelerinin ortasından geçer. Bazı yerlerde, içi prizma şeklinde dikey bazalt kütleleriyle tutulmuş yarıklar gördüm.²⁴

Charles Texier'in kitabında Heybeli Ada izlenimleri ise;

"Heybeli Ada (Chalcitis) eski adını içinden çıkartılan bakır madenlerinden aldı. Liman civarında eski çalışmaların bazı izleri hala görülür. Bakırları değerli idi ve özellikle tanrıların heykellerini yapmada kullanılırdı. Apollo'nun Sicyone'deki heykeli, bu Chalcitis bakırı karışımından yapılmıştı. Burada bakır madeninden başka "lapis-lazuli" denilen mavi renkli kıymetli taşla boraks veya chrysocolle madenleri de vardı.²⁵"

sözlerine yer verilmiştir. Texier'nin gezi notlarında, maden işletimi hakkında da önemli bilgiler veren yazar, Tokat'ta işlenen Keban maden bakırlarından kazan, mangal ve mutfak ile kervanlara yarayacak kapların yapılıp, bu eşyanın İstanbul'a kadar ihraç edildiğini, Kastamonu'da bakırdan yapılan kazanın, sefer tasının, mutfak malzemelerinin ve Avrupa'da "doğu kahve ibriği" dedikleri cezvelerin üretilip, yine İstanbul'a ihraç edildiğini, hükümet tarafından çıkarılıp yönetilen Eskişehir'deki Lüle taşı madeninin ise, Almanya ve Rusya'dan gelen tüccarlar tarafından alındığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.²⁶

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da ticari önemini koruyan Tokat yerli ipek ticaretinde ve bakırcılıkta da öne çıkmakta, bu alanlardaki üretimleriyle şehir dışına ihraçta büyük bir ticari hacim yaratmakta olduğu belirtilmektedir. Özellikle bakırcılıkta Tokat'ın faaliyet dönemi çok eski tarihlere kadar gitmektedir. Yeşilırmak vadisinden ve Ergani'den taşınan bakırlar Hititler ve Frigler'den beri binlerce yıldır Tokat'ta işlenmekteydi. Keban bakır madenlerinin ambarı sayılan Tokat'a bu maden hammadde olarak getirilirdi. Burada bakırdan yapılan mangal, kazan, mutfak malzemeleri ve kervanlar için önem arz eden çeşitli kap kaçak gibi eşyalar ihraç edilirdi.²⁷

²³Texier C., age cilt 1. s.359

²⁴Texier C., age cilt 1. s.368-369

²⁵Texier C., age cilt 1. s.134

²⁶Texier C., age cilt 2, s. 336; cilt 3, s. 167, 203.

²⁷Charles Texier, Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, c. 3, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 167; Doğru, a.g.e., s. 162.

Charles Texier Kastamonu ile ilgili gezi notlarına, şehir halkının dokumacılık ve bakırcılıkla geçindiğini yazar. Bunun en önemli sebebi, yakınındaki Küre'nin zengin bir bakır ve kükürt madenine sahip olmasıydı. Kastamonu'da bakırdan yapılan kazan, tava gibi eşya imalâtı bir hayli gelişmişti. Nitekim Âşık Mehmed, XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki çarşı ve alışveriş yerlerinin ekserisinin bakırla ilgili olduğunu belirttikten sonra, “Nuhastan eşya-yi garibe işleyip ve hatta zeheb ile temvih ederler” ifadesiyle bakır işlemeciliğinin burada âdeta “sanatkârane” bir şekilde yapıldığına işaret etmek istemiştir.²⁸ Kastamonu yakınlarında zengin bakır ve kükürt madeninin olması, burasını Osmanlı döneminde çeşitli bölgelerde güherçile kalhanelerinde işlenerek imal edilen madeni eşyalarla siyah barutun ham maddesinin temin edildiği önemli bir yer haline de getirmişti.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz yöresini ziyaret eden Charles Texier yazmış olduğueserinde Tirebolu nehri havzası ve bu yörenin gümüşlü kurşun madenince zengin olduğunu, Ünye Kazası'nın ise demir madenleriyle meşhur olduğunu ve yöre halkının demircilik ile meşgul olduğunu söylemektedir. 1840'lı yıllarda Anadolu'yu gezen Charles Texier, Ünye'nin demir madeniyle meşhur olduğunu yazmaktadır²⁹.

Malatya ve Güney Doğu Anadolu gezi notlarına da kitabında yer veren Charles Texier;

“Şu kadar ki dağların oluşumu daha çeşitlidir ve belirlemesi çok zordur: Bu artık jeologların yaşını tam olarak bildikleri kalker değil,³⁰ farklı zamanların şist (schiste) ve argileleri ile daha incelenmemiş olan taşların bir karışımıdır. Ancak hiçbirinde ne granit ve ne de feldspat unsuru içeren taşta rastlanmaz. Burada volkanik arazi çok azdır; çoğu yerler gökkuşağı renkli şist ile ilk bakışta maden kömürü görüntüsü vererek gözü aldatan parlak siyah renkteki kayalardandır. Anti Toros Dağı, Fırat'ın Malatya toprağında Pir ya da Birecik'e kadar köpürerek geçtiği bir tür engel oluşturduktan sonra Armeniya Dağlarına ulaşmak için nehrin sağ kıyısını izler. Böylece bizim arazi sınırlarımızdan çıkar.³¹”

Doğu Anadolu'daki madencilik faaliyetleri ile ilgili olarak Fransız seyyah Charles Texier'in Anadolu seyahatlerini konu aldığı, Küçük Asya kitabında,

“Van dağlarının tamamının maden kaynağı olduğundan söz ediliyor. Başkale ve çevresinde çok güzel maden kömürü yatakları, Çuk Boğazı yakınlarındaki Norduz Köyü'ne 4,3 km. uzaklıkta maden kömürü, (Şahmanıs) olduğu, Hükümetin burada bir sarı zırnık madenini uzun zaman işlettiği vurgulanıyor. Çatak'ın kazası Berko mevkiinde gümüş kurşun madeni, Van çevresinde çok sayıda tebeşir, kireç ve alçı ocakları, inceliği ve beyazlığıyla ünlü olan bölgede bir granit taşocağından kaliteli tas çıkarıldığı ve bunların cami, kilise ve resmi binaların yapımında kullanıldığı belirtiliyor.”

Van'daki Ermenilerin, kuyumculukta sanat eseri olabilecek harika ürünler meydana getirdikleri belirtilen eserde, Van'da gümüş kupalar, gümüş nargileler bölgenin gümüş üreticileri tarafından son derece zarif bir biçimde üretildiği anlatılmaktadır. Ticari amaçla Anadolu'ya gelen M.J. Duckertisin de Van'da boracite (borasit) ve demir madeni

²⁸Texier C., age cilt 1. s.178

²⁹Texier C., age cilt 1. s.205

³⁰Texier C., age cilt 1. s.62

³¹Texier C., age cilt 1. s.212

bulduğundan söz ettiği ifade ediyor. Bu dönemde umumi müfettiş olarak bölgeye gönderilen Şakir Paşa Van'daki petrol madenlerinin işletilmesini yararlı gördüğünü bu sebeple maden mühendisi Abdullah Kazım Efendi'yi buradaki madenleri araştırmak üzere görevlendirdiği. Çalışmalar neticesinde Şahmanis Köyü'nde çok zengin kömür madeni, petrol ve petrol yataklarının bulunduğunu Babıâli'ye haber veriliyor. İngiltere ve Batılı ülkelerin Van bölgesindeki petrol madenlerine ilgisini bilen II. Abdülhamit, bu konuyla yakından ilgileniyor ve petrolün işletme imtiyazını Hazine-i Hassa'ya ihale ediyor. Daha petrolün ilk bulunduğu yıllarda Van'a çok sayıda Batılı ve Rus arkeologların gelmesi dikkat çeken bir konu olmuştur.

Fransız seyyah Charles Texier'in Anadolu seyahatlerini konu aldığı, Küçük Asya Coğrafyası (L'Asie Mineure) çalışmasında 2. Cildin Güney ve Batı Anadolu seyahatlerine yer verilmiştir. Bu ciltte madencilikle ilgili olarak;

“Lidya medeniyetinin Rumlarınkine olan etkisi, Ninus'un oğlu ve Belos'un torunu Agron'un yönetirinde bulunduğu ta Heraclide zamanında hissedildi. Doğulular, şimdi de oldukları gibi daha o zamandan kumaş üretiminde ve yün mensucatıyla madenlerin işletilmesinde çok becerikliydiler. Süs silahları yapmak, iğneyle el işleri işlemek, ta çok eski zamanlarda doğunun erkek ve kadınları için başlıca bir meşguliyetti. Fakat değerli madenlerin keşfi, Lidya endüstrisine, önceden olmayan bir güç verdi. Lidya tezgâhlarından çıkan altın ve tunç sehpalılar ile sürahiler, Yunanistan'ın en ünlü tapınaklarını süslerdi. O dönemde Yunanlılar, tunçtan bazı kaba şeyler yapmaktan başka madeni üretimi bilmezlerdi.³²”

Bizans ve Cenevizlerden beri Foça'da çalıştırılan şap madenleri de C. Texier'in kitabında yer almıştır. Buna göre;

“Bizans İmparatorluğu zamanında Foça, surları yıkılmış bir kasabadan başka bir şey değildi. Bununla beraber yerinin önemi nedeniyle, beklenmedik bir şekilde buraya Cenevizliler gelerek, eski şehrin yanına müstahkem bir yer yapıp, buna Yeni Foça adını verdiler. Bu şehrin, yakınında çok zengin şap madeninin bulunduğu İmparator Michael Paleologue zamanında keşfedilerek, İtalyanların yönetimi altında işletilen bir dağ vardı. İşletenler, Rum imparatoruna yıllık aidat verirlerdi. Bu saha, Türk emirlerinin tekrarlanan saldırılarına hedef olunca, madencilerin rahat ve güveni tehlikeye girdiğinden, Latinlerle Rumlar, bu dağın eteğine bir kale yaparak ona Yeni Foça adını verdiler ve bu yerin sahipleri bulunan Ceneviz soylularından Andrea ile Jacob Cataneo, Lidya Emiri Saruhan ile yılda beş yüz duka altını vermek şartıyla bir antlaşma yaptılar. Bu antlaşma, 80 yıl süreyle yürürlükte kaldı.³³”

.....

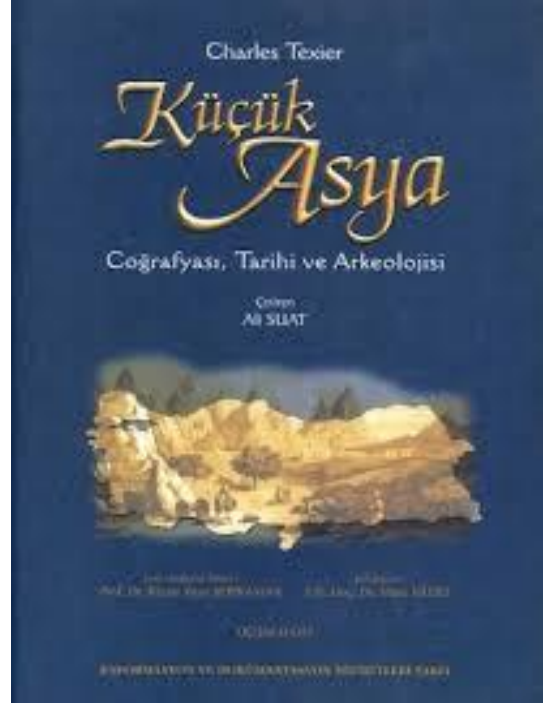
“Sivrihisar'dan Mihaliç'a gittiğimiz yolu tarif etmeliyiz. Bu toprağı İzmir'e kadar götürürler. Buradaki toprağı, mühürlü olduğu halde, İzmir kili diye Avrupa'ya kadar götürürler ve eski tipta sancıya karşı dindirici ve gazları çekici bir ilaç yerine kullanırlardı.”

³²Texier C., age cilt 2. s.39

³³Ducas, XXV. Kitap, s.90; Hammer, Hist. Ottomane. Sayfa 254

Eczacılıkta ilk kullanılan magnezyumun da aynı yolu takip ettiğini ve bu adı, İzmir yakınındaki Manisa (Magnesie) şehrinden alıp almadığını bilmiyoruz. Memlekette ise tıpta kullanılan magnezyumun üretimine ilişkin bir tek iz bulamadık.

“Kalınlığı bir metreyi geçmeyen bu ikinci balçık tabakasının altında, daha zengin ve daha verimli başka bir damar vardır. Bu damar, halk dilinde “deniz köpüğü” denilen ve maden bilimi (mineraloji) terimi olarak “silicate de magnesie” adı verilen lüle taşıdır. Bu taşın kullanımı, çubuk ve lüle (bugün sigara ağızlığı) yapımında, Avrupa’da bilinmektedir. Bunun bilinen damarları çok az, yani biri Macaristan’da ve diğeri Yunanistan’ın Thebes şehri yakınında olmak üzere iki üç yerden ibarettir. Fakat bu Mihaliç’taki cinsi, tereddütsüz en güzeli, en safi ve en beyazıdır.

Bu madde, devamlı ve düzenli tabaka oluşturmaz. On beş-yirmi metre derinliğinde kuyular açarak çıkarılır ve “smectique” denilen balçık tür içinde yuvarlak taş halinde serpilmiş bulunur. Bundan bir ayak küp boyutunda tekparça bulunduğu çok nadirdir. Ham çıkarıldığı zaman üzeri yumuşak ve topraklı bir kabukla kaplıdır ve çoğunlukla kütleler, çok düzensiz şekildedir.”

Lüle taşı ve bu mineralin Osmanlı Devletinde ticareti ve kullanımı ile ilgili olarak;

“Lüle taşının kuyular açarak çıkarılması, hemen yüz kilometreden çok uzunluğu ve farklı genişliği bulunan ve hepsi Sakarya’nın sağ tarafında olan bir kıyıda yapılır. Eskişehir’in kuzeydoğusundaki ovalarda ve Eskişehir’den kırk sekiz kilometre uzaklıktaki İnönü köyünde, çok sayıda kuyuları vardır. Halk tabiriyle “taş ocağı” Septici köyünde açılmıştır; bu köy Kahe ile Eskişehir yolu üzerindedir.

Buradaki kuyular, yirmi metre derinliğindedir. İnönü’ dekiler bu kadar derin değildir. Balçık tabakasının bütün yüzeyinde aynı damarın uzandığı bilinmemektedir. İki ürünün toplandığı merkezi oluşturan Mihaliç kasabası, ilginç bir tarzda kurulmuş küçük bir şehirdir. Üç tepe üzerine, takım takım konmuş beş altı ayrı mahalleden meydana gelir. Burada lüle taşı madeninin vergisini toplayan bir voyvoda vardır. Bu simectique denilen balçığa, bu memlekette kil derler ve deniz köpüğü taşına da “istife lülesi” adını verirler.

Lüle taşı madeni, hükümet tarafından çıkarılır ve yönetilir; yani madenciler, çıkarılanın hepsini valiye getirirler; o da Eskişehir’deki genel depoya gönderir. Oraya Almanya ve Rusya’dan tüccarlar gelerek meerschäum, yani “deniz köpüğü”nü ararlar ve sandıkla satın alırlar. Her sandıkta, en büyük parçası yarım ayak küpe varamayan elli parça vardır. Bunu 1834 yılında iki bin beş yüz kuruşa, yani altı yüz yirmi beş Franka satın aldılar.

Bu taşın hükümet elindekinden başka, dışarıda ticareti şiddetle yasaktır. Toptan hükümetçe satılanın dışında, bir parça bulup almak mümkün değildir. Bu madeni işletmeyi çok iyi bilen Türkler, kendileri için hiç kullanmayarak toprak lüleyi tercih ederler: Türkler tütün içmek hususunda batılılardan daha temiz ve daha özenlidirler. Hiçbir çubuk, her parçası temizlenmedikçe, iki defadan çok doldurulmaz. Bu konuda Almanlardan çok farklıdır. Almanlar nikotin dolmuş, yani tütün zifiri kaplamış pipo (pipe)'dan başka türlüünü bilmezler.”

Charles Texier'in Anadolu seyahatlerini konu aldığı, Küçük Asya Coğrafyası kitabında Afyon ve çevresindeki mermencilik faaliyetlerine de değinerek;

“Burası, aslında bunun gibi olayların gittikçe arttığı bir memleket. ‘Bu sahanın ortaya koyduğu Jeolojik olaylar, yeryüzünün başka hiçbir noktasında” görülemez. Bu trakitlerin madeni, oldukça benzerdir. Rengi menekşeden maviye doğru değişir. Sertliği, yapısındaki havada bozulan feldspatın korunma derecesine bağlıdır. Bu oluşumlar, özellikle Karahisar’ a ulaşılmadan, önce son nokta olarak rastlanan Çay köyü yakınında çok dikkat çekicidir. Haşhaş tarımı diğer ekinlerin yerine geçmiştir. Bizler, bu ekinin tam merkezine geliyoruz; bunun için yerliler buraya, Afyonkarahisar derler.”³⁴

Fransız seyyah Charles Texier'in Anadolu seyahatlerini konu aldığı, Küçük Asya Coğrafyası (L'Asie Mineure) çalışmasında 3. cildi madencilik faaliyetleri açısından yine sayfalar bazında inceledim. Bu ciltte özellikle Toros dağları ve jeolojik oluşumları incelenmiştir.

“Kilikya tamamen magma oluşumuna ait olup Erciyes merkezini saran çok sayıda yanardağ, maden cürüfları ve kül yığınları vererek yüksek yerler meydana getirmiştir. Halbuki kuzeydeki Kızılırmak sahası, Ilgaz (Olgassus) tepelerine kadar giden bir kil-mermer oluşumuna aittir.”³⁵

Erciyes yanardağının ilk çağlardaki patlamaları, Kayseri ovasını çeşitli dönemlerde birleşerek tüflerden oluşan bir zemin meydana getiren kül yığınları ile kapladı. Bu tüflerin üzerinde ancak birçok yüzyıldan sonra cılız bir bitki örtüsü kök salabildi. İşte Strabon’ a: “Mazaca’yı çevreleyen topraklar ova olmalarına karşılık, verimsiz ve ekilmeye uygun değildir; altı taşlı ve kum ile kaplıdır” dedirten budur. Gri renkli ve sünger taşı ile diğer maden parçaları içeren tüfler,

yer yer duvarları dikey ve genişlikleri onlara gerçek birer vadi görüntüsü kazandırmaya varacak kadar değişen derin yarıklarla damarlı füzyon lavları ile kaplıdır.

Sanırım ilk çağlarda yanar gazların oluşmasına yol açan, onlara alev almış mağaralar ve yanan ovalar adını kazandıran bu

³⁴Texier C., age cilt 2. s.362

³⁵Texier C., age s.57

yarıklardır. Oluşumu ancak erimiş büyük kitlelerin soğuması ile meydana gelen çekilme ile açıklanabilir. 60. Bu vadiler, çeşitli yönlerde gelişir ve bazen birkaç kilometreye ulaşır; ama yukarı arazi ilk çağlarda olduğundan daha az verimsizdir ve on beş yüzyılın işçiliği ovanın en büyük kısmını, cılız ürünler üreten ince bir tabaka verimli toprakla kaplamıştır³⁶.

Aynı ciltte Texier, Yozgat ve civarındaki endüstriyel hammaddeler hakkında da bilgiler vermektedir;

“Bu saha şimdiki Yozgat’ a denk geliyor. Burada madenler ve kaya tuzu vardı; Strabon’un rivayetine göre Halys adını, buradan almıştı. Bu madenler, şimdi de işletilerek büyük parçalı kaya tuzlan, bütün Asya köylerine gider. Bu tuzlar Yozgat’tan kırk sekiz kilometre kuzeyde Sarıkamış köyü civarında kırmızı kum taşı kayalarında bulunur. Toprağı örten kil ve kireçli kil (s.54) tabakası, kırmızımsı renktedir. Büyük yağmurların sulan, Kızılırmak nehrine akarak ona kızıl bir renk vermesi nedeniyle Kızılırmak adını almıştır.³⁷”

Seyyahımız Nevşehir ile Niğde illeri arasında yaptığı seyahat sırasında da madencilik faaliyetlerine şu şekilde değinmiştir.

“Misthi³⁸ adındaki köy, bu grubun dikkat çekici olanlarından. Buranın sakinleri, Kurşun Madeni adındaki bir yerde bulunan kurşunu üretmekle yükümlüdürler. Bu maden, kükürtlü ve belki de bazı gümüş parçaları olan kurşundur. Buradan birkaç fersah ötede işletilmekte olan bir de gümüş madeni vardır. Kurşun madeni, bu Misthi köyünün on fersah batı tarafındadır. Hükümet tarafından yetmiş beş bin okkaya (doksan üç bin kilo) mültezime verilmiştir. Yakacağın olmaması, ara sıra bu madenin faaliyetinin durmasına neden olmaktadır.

Gümüş madeni üç yüz okkaya (dört yüz elli kilo) verilmiştir; fakat masrafını korumadığından, mültezim tarafından terk edilmiş ve hükümet onların borçlarını affetmiştir. Semandere (Sementra) adındaki küçük bir köyün de maden üretimi vardır. Sahanın batı tarafını sınırlayan ve Nevşehir ile Niğde arasındaki yola kadar giden tepelerde, madenler vardır.”

Doğuyu gezen tüm seyyahların mutlaka gördüğü Gümüşhane hakkında da C. Texier;

“Sözünü ettiğimiz ikinci yol batıninkidir. O da Kuruçay’dan geçer; bu vadi, söz ettiğimiz tuz içeren topraklar ile uyumlu alçı taşı oluşumlarıyla dikkat çeker. Orta nitelikte ürünler veren hükümet tekeline girmiş gümüşlü

³⁶Texier C., age s.60-61

³⁷Texier C., age s.59

³⁸Misthi, Likonya şehirleri arasında yer alır.

kurşun madenleri olan küçük bir şehir Gümüşhane’de durur. Kuruçay’dan ıssız denebilecek topraklardan geçerek yedi saatlik bir yoldan Refahiye (Gherdjanis)’ye varılır.³⁹”

Yine 3. ciltte Anadolu’daki çeşitli kentler yapılan madencilik faaliyetleri ile ilgili olarak;

“Tokat şehri, Keban Maden bakırlarının büyük bir ambarıdır. Bu maden □ tasfiye edilmek için ham olarak Tokat kasabasına getirilir. Kasabanın halkı bu bakırdan kazan, mangal ve mutfak ile kervanlara yarayacak kaplar yaparlar; bu eşya İstanbul’a kadar ihraç edilir.⁴⁰”

.....
“Tirebolu nehri, kaynağını gümüş madenlerinin bulunduğu Gümüşhane şehri yakınlarında Armeniya dağlarından alır; bu nehir havzasını oluşturan bütün bu yöre gümüşlü kurşun madenince zengindir⁴⁰. Şehrin dört kilometre doğusunda, Arrien’e yirmi stade uzaklıkta eskiden bilinen bir gümüş madeni vardır; burası eski Argyria’dır.⁴¹”

“Chalybelerin memleketi olan bu mevki, şimdi de demir madenleriyle meşhurdur ve halkı demircilikle hala meşgul olurlar. Ünye’nin sekiz kilometre güneyindeki Kale köyünde yüksek.⁴²”

.....
“Isparta’nın otuz altı kilometre güneyinde, Ağlasun köyünde Sagalassus yaylası, volkanik kayalardan ve özellikle feldspat madeni arasından yükselen sünger taşı tepelerinden oluşmuştur. Civar dağlar, kalker türündendir.⁴³”

XAVIER HOMMAIRE de HELL SEYAHATNAMESİ (1812 - 1848)

Seyyah ve jeolog olan Xavier Hommaire de Hell, 1812 tarihinde Fransa’da doğmuş, 1848’de İsfahan’da ölmüştür. Madencilik okulunu 1833 yılında bitiren Hell, 1835 yılına kadar Lyon-Akdeniz demiryolu hattını inceleme görevinde bulunmuştur. Araştırmalar yapmak amacıyla İstanbul’a gelmiş ve farklı projelerde çalışmış ve 1838 yılında Doğu’ya doğru ilk seyahatine çıkmıştır. Eşi ile beraber beş yıl boyunca Güney Rusya, Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarında incelemelerde bulunmuştur. İkinci seyahatine 1846 yılında ressam arkadaşı Jules Laurens (1825-1901) ile beraber çıkmıştır. Bu gezisi esnasında Anadolu ve İran’da gördüğü antik şehirleri inceleyerek eserinde bahsetmiştir. Hell seyahatinin sonuna doğru İran’da hastalanarak ölmüştür. Arkadaşı Laurens de, yanında 1000’den fazla resimle 1849 senesinde Fransa’ya dönmüştür.

1838 yılından itibaren Anadolu’da Karadeniz kıyılarından başlayarak, Güney Rusya, Kırım, Kafkasya ve Hazar Denizinde incelemeler yaparak bunlarla ilgili eserini 1843’de yayımlar. Bu beş yıllık çalışma sırasında topladığı maden, fosil ve etnoğrafya malzemesinden oluşan zengin koleksiyonunu Paris’e getiren de Hell, 1843 yılında Fransız Coğrafya Kurumu’na üye seçilmiş ve 1845’de kendisine Légion d’honneur nişanı verilmiştir.

³⁹Texier C., age cilt 3. s.140

⁴⁰Texier C., age cilt 3. s.167

⁴¹Texier C., age cilt 3. s.205

⁴²Texier C., age cilt 3. s.206

⁴³Texier C., age cilt 3. s.456

Gezisine konu olan bölgelerin haritalarını incelemek üzere bir dönem İtalya'da kaldıktan sonra İstanbul'a gelir. Trakya'da bir inceleme gezisinin ardından Adapazarı yöresinde Sapanca gölünün İzmit körfezine bağlanması konusunda etütler yaparak bunun gerçekleşmesinin imkânsız olduğu yönünde bir rapor verir. Son büyük seyahatine Anadolu Kavağı'ndan 20 Haziran 1847'de başlayan de Hell, kara ve deniz yoluyla ilerleyerek tüm güney Karadeniz kıyılarını gezer. Trabzon'dan Anadolu içlerine yönelip Gümüşhane, Harput, Ergani üzerinden Diyarbakır'a; oradan doğuya dönerek Bitlis, Tatvan ve Van yoluyla İran'a geçer. Tebriz, Tahran ve en son İsfahan'a ekibiyle ulaşan seyyah, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak burada 30 Ağustos 1848'de, 36 yaşında vefat eder.

Seyahatinin notları, Fransız Akademisi tarafından seçilen uzmanların yönlendirmesiyle eşi tarafından düzenlenerek 1854-1860 yılları arasında dört cilt metin ve büyük bir albüm olarak basılmıştır. Jules Laurens'in 100'den fazla resmini de içeren bu eser, Türkiye arkeolojisi ve coğrafyası konusunda çok değerli bir kaynaktır.

1846'da Amasra'ya gelen ve kömür madeni yataklarıyla ilgilenen jeolog Hommaire de Hell'in seyahatnamesinde;

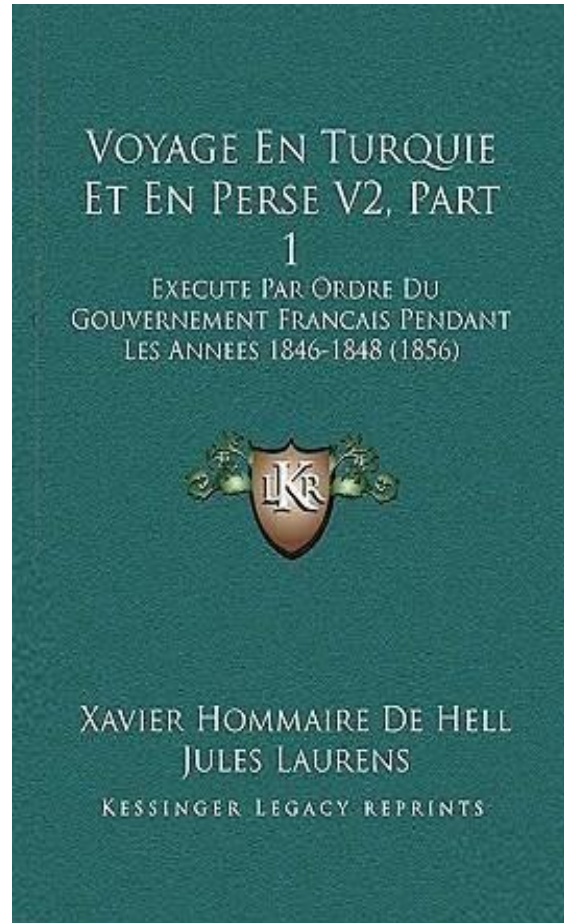
“İngiliz asıllı bazı Galata sarrafları'nın 1840-1841 yıllarda kurdukları kumpanya; Amasra'da “İngiliz bacalar,” denen ilk ocaklar, faaliyete geçirerek İngiltere adına bir öncelik kazanmayı başarmıştır. Sultan Abdulmecid (1839-1861) Ereğli-Amasra kıyı bölgesini ilkin “Emlak-ı Şahane’ (Sultanlık toprakları) kapsamına aldırılmış, 1848'de ise buraya gönderilen Kapıcıbaşı Ahmed Nazif Ağa ile Ebiyye-yi Hasas mimarlarından Hüsnü Maüfe havza sınırlarını tespit etmişlerdir.

Hazine-i Hassa'nın mukataa olarak İngiliz kumpanyasına bıraktığı havzada, “Ereğli Kömür Madeni Müdürü sanını taşıyan bir kamu görevlisi ile Amasra'da da bir “memur” bulunuyordu. 1851 yılına ait bir belgeden; sınırlandırma çalışmalarını yapan Kapıcıbaşı Nazif Ağa'nın 1851'e dek müdürlük yaptığını, Amasra Memuru Hasan Efendi ile birlikte uzaklaştırıldığını ve hesaplarının görülmesi için de bir buyruk çıkarıldığını öğrenmekteyiz. Yine bu yıllarda Hazine-i Hassa ve Emanet yönetimlerinin 1849'da Emin Halil Ağa adlı Türk mühendise, 1851'de İngiliz John ve George Barkley kardeşlere ilk esaslı teknik ve bilimsel çalışmaları yaptırdığı biliniyor. Türk ve müslüman çevre halkının madencilik ve kömür işçiliği konusunda deneyimleri bulunmadığı gibi, bu işe heves de duymamaları yüzünden, kısa zamanda Amasra'ya ve öteki ocak mntıklarına Sırbistan ve Hırvatistan'dan yüzlerce işçi gelmiştir. Fakat bunlar, sefil yaşayışları, inanç ayrılıkları sebebiyle dışlanmışlar, ancak kasabanın uzağında kalan harap kiliselerde, basit kulübe ve barakalarda barınmışlardır. 1854'te Fransız sermayesinin de havzaya girdiği, fakat Amasra'da bir yatırımda bulunulmadığı anlaşılıyor.”

Kırım Harbi, uzak denizlerdeki harp filolarının kömür ikmali güçlüklerini gündeme getirince havzaya yönelik yabancı emellerin daha da arttığı gözlemlenir. Savaş boyunca İngiliz ve Fransız donanması, Amasra, Zonguldak ve Ereğli ocaklarında üretilen kömürleri yakmıştır. Hell, bölgede faaliyet gösteren maden ocaklarında üretimin nasılyapıldığı konusunda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Hell'in verdiği bilgilere göre maden ocaklarında üretim şu şekilde gerçekleşmektedir.

“Madene tek bir derinlikten inilir ve derinliği de 110 metredir. Burada çalışmak çok rahat değildir ve madenin damarını takip ederek düzensiz bir şekilde ilerler. İki metre genişliğinde bir alanda çalışılır ama maden oldukça zayıftır ve çok az gümüş üretir. Eskiden suyu tahliye etmek zorunda kalmadan çok zengin bir şekilde işletiliyordu. O zamanlar aktif olan otuz kadar ocak varken şimdi bu sayı birdir. Madende yapılan ilk işlem şu şekildedir. Maden ilk önce iki metre çapında ve 1.10 m yüksekliğindeki fırınlarda kavrulur. Kömür ve cevher 15-20 cm kalınlığında katmanlar olarak yerleştirilir. Bunun tepesine de hava vermek için bir delik yapılır. Alt kısmında ise ateşin yanması için hava delikleri vardır. Ön tarafta ise bir yuva bulunur ki bu tamamen kapalıdır. Burası sadece mineral elde edildikten sonra açılır. Kömür yanınca işlem sona erer. Bu işlem mevsimine göre 5-8 gün sürebilir. İkinci işlemde ise cevher dikdörtgen fırınlara konur. Bu fırınların tepesinde bir baca vardır. Bu fırının üzeri açıktır ki buradan hem duman çıkar hem de cevher buradan doldurulur. Fırının daha alt kısmında ise bir kapak vardır bu kapak erimiş metallerin bir arada toplanmasına yarar. Bu yer doldukça metal bir kaşık yardımıyla boşaltılır. Bir fırın yaklaşık olarak beş gün beş gece yanmaya devam eder ve altmış okka odun kömürü kullanır. Bu işlemden de 1,5 okka gümüş elde edilir. Üçüncü işlemde de 0,60 diyametre (genişlik) çapında ve 0,18 diyametre derinliğinde bir pota içinde bu gümüşün test edilmesi yapılır. Bu işlem ahşap ile yapılır. Metal dibe çöküntü biriktiğinde. Sürekli olarak buraya rüzgâr verilerek sadece kurşun kalana kadar ısıtılır. Büyük bir ahşap tahta bu potanın ortasından geçer. Rüzgâr ve ateşin yardımıyla erimiş haldeki metal elde edilir. Bu işlem üç-dört saat sürer ve bundan kırk silindir kurşun elde edilir.”⁴⁴”

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'da işletilen maden yatakları giderek tükenmiştir. 1829 yılındaki Osmanlı-Rus harbi esnasında Rus kuvvetleri Gümüşhane'ye ulaşamadılarsa da çok yakınındaki Hartış ovasına kadar geldiklerinden Gümüşhane bu savaştan etkilendiği gözlemlenmiştir. Nüfusun ve özellikle madencilikle uğraşan gayri müslim nüfusun önemli bir kısmı ülkenin başka yerlerine göç etmiş bu durumda madenciliğin

⁴⁴<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/26881>

ve şehrin gerilemesine, nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Aynı yüzyılın ortalarında yörenin ormanlarının tükenmesi sonucu yakıt sıkıntısı da buna eklenince maden işletmesi durduruldu.

XIX. yüzyılda maden ocaklarının önemini kaybettiği, 1847 yılında Gümüşhane'yi ziyaret eden Batılı seyyahlardan Hommaire de Hell'in bu konuya hiç temas etmemesinden de anlaşılmaktadır. Hommaire de Hell Harşit vadisinin tabanını kaplayan meyve bahçelerinden, bu bahçelerdeki meyvelerin çeşitliliğinden söz etmekte, bahçelerden toplanan armutların İstanbul'a kadar gönderildiğini yazmaktadır.

MURRAY SEYAHATNAMESİ

1800'lerin ortasında Anadolu'da seyahate çıkmış bir başka gezgin de İngiliz araştırmacı Murray'dir. Tokat'dan Trabzon'a gerçekleştirdiği seyahatlerini gezi notlarına 36. güzergâh olarak kaydetmiştir. Murray, seyahatlerinTokat'tan hareketle Niksar, Koyulhisar, Karahisar (Şebinkarahisar), Şiran veGümüşhane üzerinden Trabzon'a vardıklarını belirtip, yolun toplam mesafesini81 saat olarak vermektedir. Murray bu güzergâh hakkında çok detaylı bilgi vermemektedir; zira bu güzergâhı İstanbul'dan Erzurum ve Van güzergâhınıtasvir ederken tanıttığı için bu bölümde yazdığı bilgilere bakılmasını not etmektedir.

Murray güzergâhın başı olan Tokat'ın bir vadinin ağzında ortasındanbir çayın geçtiği ve üç tarafı dağlarla çevrili ve yaz sıcağının makul olduğu birkasaba olarak tarif etmektedir.Tokat'ın eskiden çok önemli ticaret merkezi olduğunu belirtenMurray buranın hala bazı alanlarda önemli ticareti elinde bulundurduğunu,özellikle de Ergani'den deve ve katır yükleriyle getirilen ham bakır madeninişlenmesiyle bakırcılığın burada önemli bir işlevi olduğunu kaydetmektedir. Bakırcılık işinde çok sayıda kişinin çalıştırıldığını ve çok sayıda bakırcının olduğunu belirtmektedir.

Murray Niksar'dan sonra yolun 12 saatmesafedeki Koyulhisar'a vardığını, buranın Çarşamba ırmağı kıyısında olduğunuve yolun Karahisar'a (Şebinkarahisar) kadar ırmağın yakalarını takip ederek sürdüğün belirtmektedir.Murray Koyulhisar'dan 12 saat yolculuktan sonra Karahisar'a ulaştığını veburanın Niksar'a 70 mil mesafede ve yüksek bir mahalde olduğunu yazmaktadır.Karahisar'ın 2.500 haneye sahip olduğunu ve sahil ve iç kısımlarla kayda değerbir ticaret sürdürdüğünü not etmektedir. 60 mil mesafede Karadeniz kıyısındaolan Giresun'la bağlantısının çok aktif olduğunu da belirtmektedir. Karahisar'ınzirvesinde eski bir kale olduğunu ve kasabanın da bunun çevresinde kurulduğunubelirtir. Murray Karahisar'ın şap madeni bakımından çok zengin bir kasabaolduğunu belirtmektedir.Yolun yeşillik bir vadiyi takip ettiğive Kara BulakveGiresun'a doğru bir taş köprüden geçerek dağlık bölgeden ilerlediklerini, bu yolunşap ve katran trafiği bakımından yoğun olduğunu ve bunların Trabzon üzerindenİstanbul'a gönderildiğini belirtmektedir.

Buradan sonra güzergâhın yüksek doğu yoluna ayrıldığını ve KuzeyeTrabzon'a yöneldiğini belirten Murray bundan sonra yolun dağlık ve çok sarp vezor olduğunu özellikle not etmektedir.Murray Uluşiran'dan 12 saatlik yolculuktansonra Gümüşhane'ye ulaştığını ve Gümüşhane kasabasının Harşit ırmağüzzerinde kurulu olduğunu belirtir. Bu kasabanın madenlerinin gümüş içerenkurşun üretilen bir merkez olarak bilindiğini ancak eskiden bol miktarda gümüşvarken son zamanlarda çok az miktarda üretildiğini belirtmektedir. Murray Gümüşhane'degeçmişte tam zamanlı istihdam edilen 40 tane maden ocağı varkenbunun kendisinin gezisi sırasında 2'ye indiğini de not etmektedir. Bu bölgenin tamamen bakır ve kurşun madeni yatağıyla kaplı olmasına rağmen bir kaç tane madenin işletildiğini özellikle

yazmaktadır. Murray Gümüşhane ile Trabzon'un 18 saat mesafede olduğunu belirterek bu rotaya son vermektedir.

Murray Gümüşhane'yi iki tepe arasında ve ana güzergâha 1 mil mesafe yoluolan köy olarak tasvir etmektedir. Bu köyün, adını burada Türk hükümeti tarafından işletilen gümüş madeninden aldığını belirtmektedir. Gümüşhane ile adını belirtmediği bir menzil arasının 9 saat ve bu menzil ile Bayburt arasının da 5 saat olduğunu belirtmektedir. Murray 6.000 nüfusa sahip bir kasaba olan Bayburt'un Cenevizlilerden kalan kalesinin kalıntıları üzerinde bulunduğunu belirtmektedir. Murray, Marco Polo'nun burada Selçuklular zamanında gümüş madeni işletildiğini ve halen Türk hükümetinin buradan çok gümüş elde ettiğini kaydetmektedir.

Murray öncelikle Trabzon hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Trabzon'un eyalet merkezi olup valinin burada ikamet ettiğini not etmekte ve şehirde ise çok sayıda cami ve kilisenin bulunduğunu belirtmektedir. Trabzon'un İstanbul ile İran ve Orta Asya üzerinden gelen İpek Yolu üzerinde bulunan önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve ipek, tütün mamulleri, kıymetli madenler, pamuklular, safran, baklagiller, fındık vs. ticaretin ana güzergâhı olduğunu da kaydetmektedir. Trabzon'un çevresindeki dağların özellikle bakır ve kurşun madenleri bakımından çok zengin olduğunu, ancak bunların verimli işletilmemesinin ülke ekonomisini büyük bir servetten mahrum ettiğini de vurgulamaktadır.

Uzun bir süre Trabzon'da kalan Murray, Karadeniz sahilindeki iskele ve ticareti de incelemiştir. Murray, Hamilton'un burada birkaç gün gezmek için konakladığını zira Tirebolu ve çevresindeki tarihi kale ve antik yerleri ziyaret ettiğini kaydetmektedir. Tirebolu'da kaldığı sürece kaza yöneticisinin konağına yakın bir yerde kaldığını belirtmektedir. Tirebolu'da antik gümüş madenlerinin bulunduğunu, ancak bunların işletilmesinin önemsenmediğini belirtirken çok zengin gümüş madenin olduğunu işittiğini de not etmektedir.

Murray yolculuğun birinci günü hangi noktaya ulaşıldığını zikretmesede eserinde kitesvir den İstanbul'dan sonraki ilk durağın Ereğli (Herracilia) olduğunu tahmin edebiliriz. Murray Ereğli'yi kömür madeni ocağına yakın bir yer olarak tarif ederken buradaki kömür madenlerinin Mesars ve Barkley adında iki İngiliz mühendisin sevk ve idaresinde işletildiğini, mevcut durumda yıllık 50.000 ton civarında kömür üretimi yapıldığını nakletmektedir. Burada üretilen kömürün tramvaylar tarafından kıyıya getirilerek İstanbul ve diğer yerlere gönderildiğini belirtmektedir. Kömürün Ereğli'nin 8 mil kuzeyinden başlayarak 75-80 mil ötedeki Amasra'ya uzanan sahil boyunca ve içeriye de 20 mil derinlemesine çıkartıldığı bilgisini vermektedir.

HENRY C. BARKLEY SEYAHATNAMESİ (1837 - 1903)

Balkanlar üzerinden Anadolu'ya seyahat etmiş bulunan başka bir gezginde Henry C. Barkley, aslında bir demiryolu mühendisidir. Balkanlar'da demiryolu döşenmesi işinde görev alan Barkley, Osmanlı coğrafyası, özellikle de Anadolu ve Balkanlar'a yaptığı gezilerle ilgili günlükler tutmaya başlar ve seyahatnamesi 1891 yılında Londra'da basılır. Bu seyahatnamede; seyahat güzergâhında bulunan Ankara ve çevresinde yaşayanlardan edindiği bilgilere göre, adamın biri siyah yumuşak kayaların bulunduğu, dokuz inç kalınlığında bir maden damarı bularak bunu bir askere göstermiştir. Asker dünyanın dış kabuğundaki bu tarz özelliklerini anlayan biri olduğundan, bulunan madenin kömür olduğunu açıklamıştır. Seyahatnamede;

“Maden az miktarda tahta ile karıştırıldığında yanıyordu ama kokusu çok kötüydü. Daha sonra kaynak kapatılmıştı ama bu olay yerel yöneticilerin kulağına gittiğinde, köylülerden daman tekrar bularak bir miktar kömür göndermeleri istenmişti. Kömür Ankara’ya gönderildiğinde nasıl olduysa işe yaramaz bulunmuştu.”

Anlatılanlardan bulunan madenin linyit kömürü olduğunu çıkarımında bulunan Barkley, başka bir madenden daha bahseder. “Bu maden birkaç yıl önce gümüş madeni yataklarıyla ünlenmiş olan (Akdağ) Maden köyüydü. Anadolu’da arkeolojik araştırmalar yaparken Yozgat Akdağmadeni de giden Fransız arkeolog Tchihatcheff de eserinde, 1852 tarihinde bir Kürt çetesinin, bu maden ocaklarına yapmış olduğu bir baskın sonucunda üretimin aksadığını ve kendisinin bu madendeki üretim ocaklarını gezdiğini anlatır.

Henry C. Barkley’in gezdiği dönemde madenler çalışmıyordu. Elli mil öteye kadar tüm keresteler bitmişti, bu yüzden madenlerin çalışması için yakıtı ihtiyaç vardı. Daha önce yapılmış çalışmaları inceleyen gezgin, madenin, köyün yakınındaki kayalıklı bir tepenin bayırında bulunduğunu, derinliği otuz metreyi bulan; boş bir çukur halinde olduğunu görür. Çukurun içindeki duvarlar basamaklar halinde kesilmişti ve maden cevheri insanların sırtında bu basamaklar yardımıyla dışarı çıkartılıyordu. Ayrıca köyde maden kuyularından çıkarılmış, yığınlar halinde toprak cürufoları olduğunu ve bu toprak cürufolarının taşınmasının da çok pahalıya geldiğinden bahseder.

Barkley, bu madende yakıt olarak ormanlardaki ağaçların kullanıldığını, bu ormanlarında artık yetmediğini ve kapatılan bu madenin yakınlarda kömür bulunmadığı sürece tekrar açılacağını düşünmediğini belirtir. Barkley’in gümüş madeni ile ilgili vermiş olduğu bu bilgileri, II. Abdülhamit devri Yozgat sancağı tahrirat müdürlüğü yapmış olan Osman Namık Bey’in yazmış olduğu ve devletin üst birimlerine gönderilen layihada da görmekteyiz. Bu layihada, yörenin tek madencilik alanı olan ancak geliri giderini karşılayamadığından kapatılmak zorunda kalınan Akdağmadeni kazasındaki gümüş madenlerinin yeniden faal hale

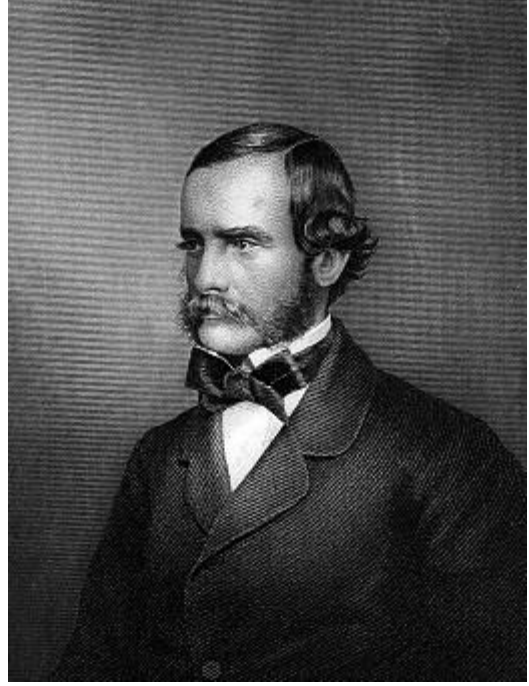
getirilmesinin bölge ekonomisine büyük katkı sağlayacağına işaret edilmekte ve önceleri buranın hükümet tarafından (emin sistemine göre) işletildiği yazmaktadır.

Ancak söz konusu madenden sağlanan gelirin, yapılan masrafa yetmediğini ve bu yüzden de on beş seneden beri atıl durumda (1880’den beri) bulunduğunu dile getirilir. Osman Namık Bey’in söyledikleri gezgin Barkley’in söyledikleriyle örtüşmekte; nakliye vasıtalarının yokluğu ve masrafının çokluğu nedeniyle bu madene rağbetin eskisine göre azaldığı, maden etrafında biriken cürufun da müşteri olmasına

rağmen satılmayarak hazinenin zarara uğramasına sebebiyet verildiği hususu üzerinde durulmaktadır. Madende ağaç kömürü kullanılmasının Yozgat'ta zaten az olan orman arazisinin daha da azalmasına sebep olduğunu yazan Doktor Yanko; yalnız doğu tarafında kendiliğinden yetişen çam ağaçları sayılmazsa Yozgat'ın cıs çıplak kalacağını ifade eder.

HUMPHREY SANDWİTH SEYAHATNAMESİ (1822 – 1881)

Humphrey Sandwith, 1822-1881 yaşamış ve İngiliz ordusunda görev yapan bir araştırmacı ve seyyahdır. 1854 yılında Anadolu'da Gümüşhane, Zigana ve Kars gibi vilayetleri gezerek bu bölgelerdeki, azınlıklar, hristiyan nüfuz ve ticari faaliyetler hakkında bilgiler toplayarak, toplumsal yapıyı inceledi. İngiltere'ye döndükten sonra kaleme aldığı "A Narrative of Siege of Kars" (Kars Kuşatmasının Öyküsü) kitabında bu ticari ilişkilere paralel olarak madencilik faaliyetlerinden de bahsedilmiştir.

Seyahati sırasında uzun bir süre Gümüşhane'de kalan Sandwith, bu bölgenin Anadolu'daki en önemli maden kaynaklarına sahip yerlerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Cuinet, bölgenin jeolojik yapısının Anadolu'nun en önemli maden kaynağını oluşturduğunu, bu bölgenin antik dönemden beri gümüş madenleriyle meşhur olduğunu ve Homer'in II. Devcieme Rapsodie adlı kitabında buraları "gümüşün ana vatanı" olarak nitelendirdiğini belirtmekte ve Gümüşhane'nin bu taşlık yerde kayalar arasında madenler sebebiyle kurulduğunu söylemektedir.⁴⁶ Humphrey Sandwith notlarında;

"Gümüşhane yöresinde bulunan maden yataklarının daha çok kuzey bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Gümüşhane kazasında Helvalı, Hazine ve Kırkpavli, Torul kazasında Görükse, Kürtün nahiyesinde Tilkicik, Karaçukur, Araköy, Çağır, Zigana, Dere, Kızılot, Folköy ve Emrik madenleri bölgede öne çıkan maden ocaklarıdır."

Seyyahlardan bazıları madenlerin buldukları bölgeler hakkında bilgiler vermişlerdir. Ancak bu bilgiler çok yüzeyseldir. Sözünü ettikleri maden ocaklarının isimlerini vermektense kaçınarak sadece yön ve uzaklık belirterek bir tarif yapmaya çalışmıştır. Örneğin Smith ve Dwight gümüş madenlerinin kasabaya çok yakın dik bir yamacın üzerinde kurulduğunu belirtmektedir. Wagner, madenlerin Gümüşhane'den 3 mil uzaklıkta olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷

Bununla birlikte seyyahlardan bazıları işletilen maden ocağı sayısı ile faaliyette olan fırın sayıları hakkında bilgi vermişlerdir. Stuart, Gümüşhane bölgesinde 46 gümüş ve kurşun madeni ocağı bulunduğunu ifade etmektedir. Sandwith, Gümüşhane çevresinde 36 tane

⁴⁵Sandwith, A Narrative of Siege of Kars, s.35

⁴⁶Sandwith, age, s.38

⁴⁷Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, s. 174.

maden bulunduğunu, bunların 10-14'ü bakır madeni geri kalanının gümüş madeni olduğunu belirtmektedir. James Brant, tam kapasiteyle çalıştığı dönemde 40 fırın bulunduğunu ancak bu sayının 2'ye düştüğünü söylemektedir.

Seyyahlar madenlerin durumları, çalışma koşulları ve madenlerden elde edilen gelirler hakkında edindikleri izlenimleri eserlerinde bizlere sunmaktadırlar. 1854 senesinde bölgeyi ziyaret eden Sandwith, madenlerin çıkarılma yöntemlerinin çok ilkel olduğunu, madencilerin modern tekniklerden yeterince faydalanmadığını söylemektedir. Madenler çıkarılırken belli kısımlarının bölünmesi gibi hiçbir bilimsel hesap ve işlerin yapılmadığını belirten Sandwith, madencilerin atalarından gördükleri biçimde çalıştıklarını vurgulamaktadır. Sandwith, 300 kg kurşundan 300 dirhem gümüş çıktığını, 100 dirhem gümüşünise 4 dirhem altına karşılık geldiği söylemektedir. Her maden ocağının 10 günde bir 200 kilogram kurşun üretebildiğini, dökme işleminin yapıldığı 5 gün boyunca diğer kaynakların dinlendiğini vurgulamaktadır. Ham cevherin ise develerin sırtında eritilecekleri yerlere taşındıklarını anlatmaktadır. Son olarak da madenlerin kenarındaki ormanların yakacak kaynağı olarak kullanıldığını belirtmektedir. 1869 senesinde Gümüşhane'ye uğrayan Southgate Gümüşhane'deki madenlerden eskiden yıllık 600 okka (1.500 pounds) gümüş madeni çıkarıldığını, birçok aile geçimini buradan sağlarken zamanla çıkarılan maden miktarının yalnızca 20-30 okkaya düştüğünü söylemektedir.⁴⁸

Bu madenlerin çıkarılma yöntemlerinin çok ilkel olduğunu söyleyen Sandwith, madencilerin modern tekniklerden ya çok az faydalandığını ya da hiç faydalanmadığını ifade etmektedir. Sandwith, bölgedeki madencilikte hiçbir bilimsel hesap ve madenlerin belli kısımlarını bölme gibi işlemlerin yapılmadığını, kısacası madencilerin atalarından gördükleri biçimde çalıştıklarını anlatmaktadır. 300 kilogram kurşundan 300 dirhem (96 gram) gümüş çıktığını, 100 dirhem (32 gram) gümüşün ise 4 dirhem (12,8 gram) altına karşılık geldiğini vurgulayan Sandwith, her maden ocağının 10 günde bir 200 kilogram kurşun ürettiğini yazmaktadır. Son olarak Sandwith, madenlerin develerin sırtında eritilecekleri yerlere taşındığını, madenlerin eritilmesi için maden ocaklarının kenarlarında bulunan ormanların yakacak kaynağı olarak kullanıldığını belirtmektedir.⁴⁹ Sandwith kitabında madencilikle ilgili olarak;

“Halkın çoğunluğu Ermeni, aynı zamanda büyük hükümdarlarına bağlıdır. Erzincan gibi pek çok büyük şehir var ülkede. Diğer belli başlı şehirleri de Erzurum ve Erciyes. Trabzon'dan Tebriz'e giderken yol üstünde büyük bir kale var: Bayburt. Bu şehir de gümüş madenleriyle ünlü.

.....

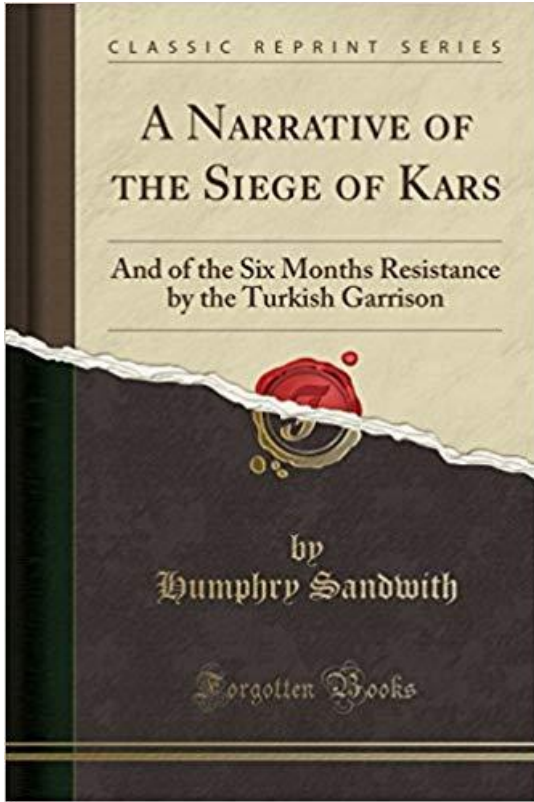
Büyük Ermenistan'ın güney doğu sınırında Musul krallığı, kuzeyinde Gürcistan var. Gürcistan sınırı yakınında çok büyük bir kuyudan, bir taşımada 100 gemi dolduracak kadar koyu bir sıvı fişkirir. Bu sıvı yanar ve bol ısı verir.

.....

Kuh banan büyük bir şehirdir, halkı müslümandır. El sanatları oldukça ilerlemiştir. Hele madeni eşya yapımında bir hayli ileridir. Cıvarda bol miktarda demir ve diğer madenler vardır. Halk bunu iyi değerlendirir. Hele iyi kalite çelik eşyaya bayılırsınız. Bir de ayna yapımında yekta doğrusu, çok iyi cins ayna gördüm bunların pazarında.”

⁴⁸Sandwith, A Narrative of Siege of Kars, s.164

⁴⁹Sandwith, age, s.35-37

Bölgeye yüzyılın ikinci yarısının hemen başında gelen seyyah ve araştırmacılar arasında yer alan Sandwith, örneğin, Gümüşhane bölgesinde madenlerin yönetimine ilişkin kimi bilgiler verir. O, madenlerden sorumlu maden emirlerinin devletin kötü yönetimi neticesinde kişisel çıkarlarına hizmet edecek şekilde davrandıkları ve kişisel servet edindiklerini söyler ve devlete karşı sorumlu oldukları tek şeyin, devletin ihtiyaç duyduğu bakırı en ucuz bir şekilde sağlamak olduğunu belirtir. Böylece, bölgenin kaynaklarının kötü yönetilmesi neticesinde devlet, ne yörenin içinde bulunduğu perişanlığı gerebilmekte ne de hazineye girmesi gereken vergileri garanti altına almayı başarabilmektedir.

Humphrey Sandwith, bölgedeki ekonomik anlamda kötü yönetimi başka bir örnek üzerinden de ele alır. Seyyah, bölgeye gelen arkadaşlarından birinin, bakır cevheri çıkartma konusunda hızı artıran tavsiyelerinin yetkililer tarafından nasıl görmezden geldiğini aktarır. Tavsiyenin

görevliler tarafından reddedilme nedeninin ise, çıkarılan madenin artması durumunda, devletin maden sahibinin daha fazla para kazandığını düşünerek ek para talep edeceği ya da mevcut sözleşmeyi fesh edebileceği gerekçesine bağladığını belirtir.⁵⁰

Sandwith, devam eden satırlarda devlet tarafından madenlerin yönetimi yahut diğer işlerle ilgili olarak merkezden gönderilen görevlilerin kısa süre zarfı içinde kişisel çıkarlarına hizmet edecek şekilde birtakım yolsuzluklar yaptıklarını belirtir. Ona göre, bunun için kullanılan en yaygın yöntem, bölgeye gelen görevlilerin nüfuzlarını kullanarak halkın içinden sözü geçen kimi insanları devreye sokmaları ve devletin maden ocağı kurmak için uygun arazi tespiti için orada bulduklarını söylemeleridir. Gelen görevliler için her türlü ziyafetin verildiğini ve akabinde kapalı kapılar arkasında doğu kurnazlığının her türlü incelikleri kullanılarak sıkı bir pazarlığa oturulduğunu söyler.

Burada amaç, gelen görevlileri para karşılığı satın alarak topraklarının maden çıkartmak için uygun olmadığına dair bir yazı almaktır. Böylece, hem gelen görevliler kendilerini tatmin edecek bir miktarda rüşvet almakta hem de yöre halkı devletin arazilerinde maden ocağı açmasını istemediği için bundan kurtulmaktadır.⁵¹ Seyyahın da belirttiği gibi, İslam devletlerinde geleneksel gelir kaynaklarından biri de maden vergisiydi. Yasalara göre, imparatorluk madenlerin tümünden yani madenin özel yahut kamu topraklarında bulunmasına bakmaksızın üretimlerinin beşte birini devlet hazinesinin almasını öngörürdü.1858 yılında çıkarılan yeni Arazi Kanuna göre bütün yeni bulunan madenler, kimin toprağında bulunduğu bakılmaksızın devlete ait sayılmaktaydı.⁵²Bu yüzden köylülerin, topraklarının elinden alınmaması için, görevlilere topraklarında maden bulunmadığı yönünde karar vermeleri için rüşvet verme yoluna başvurdukları anlaşılmaktadır.

⁵⁰Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars*, s.37-38.

⁵¹Sandwith, *A Narrative of Siege of Kars* , s.39.

⁵²Shaw- Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu*,s.137.

MARIUS OUTREY SEYAHATNAMESİ (1814 - 1893)

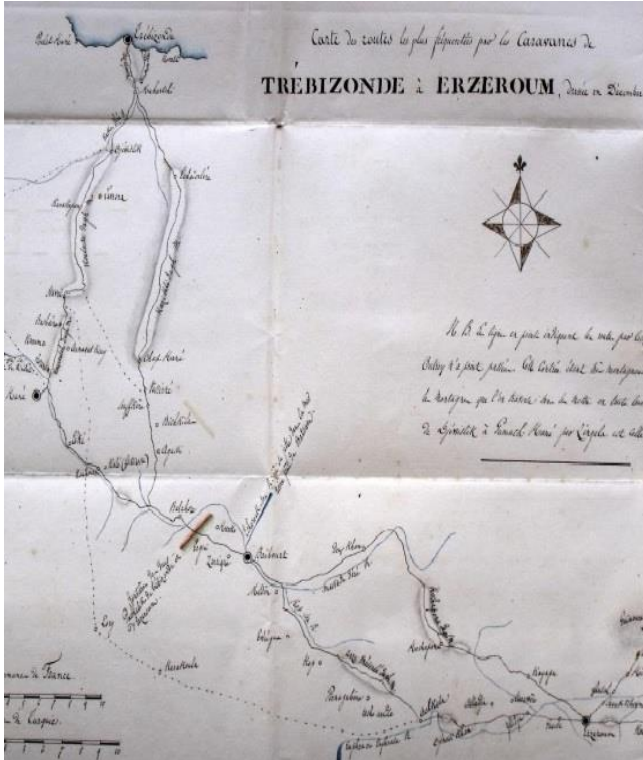
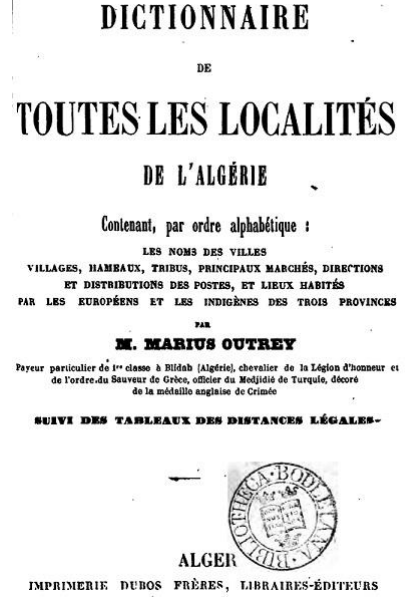
Fransız devleti tarafından Doğu Anadolu ve İran'da yatırım yapacak Fransız şirketlerine yol göstermek ve yardımcı olmak üzere bu coğrafyayı inceleyen ve gezi notları tutan seyyah Marius Outrey'in notlarını derleyen Özgür Yılmaz, "Marius Outrey'nin Trabzon-Erzurum Güzergâhından Seyahati, Erzurum Şehri, Çevresi ve İran ile Olan Ticareti Üzerine Raporu" adlı çalışmasında (Mavi Atlas, 2016) bu bölgelerdeki madencilik faaliyetlerinden de bahsetmiştir. Çalışmada;

"Bu yol kışın kullanılabilir bir yol değildir ve bundan dolayı kervanlar Cevizlik ve Zigana yolunu kullanırlar. On saatlik bir yürüyüşten sonra Şebhane adlı bir köye vardım. Bu köy adını civarda bulunan şap madeninden almaktadır. Tüm bu yol boyunca hiçbir yerleşim yeri yoktur.

Erzurum'da kışlar aşırı soğuktur ve şehir soğuklardan o kadar etkilenir ki odun ancak iki üç günde buraya getirilir. Fakir kesimler toprak haline getirdikleri tezeleri yakarlar. Bana doğuya doğru iki konak yani yaklaşık olarak on altı saat mesafede yer alan Soğanlı Dağı'nda kömür olduğunu, ancak bunun işletilmediğini söylediler. Eğer bu maden işletilse halk için çok faydalı olabilir. Erzurum'un içme suyu çok hoştur, ancak yabancılar için zararlıdır; zira suda belirli bir miktar şap ve boraks bulunmaktadır.

Bayburt'tan on dört saat sonra ana yola bir buçuk saat mesafede olan Gümüştane'ye ulaşılır. Tarihi oldukça eskiye giden bu küçük kasaba Feldun Dağı'nın eteklerinde bir anfi tiyatro şeklinde kurulmuş ve buradan çıkarılan simli gümüşten dolayı bu ismi almıştır. Çıkarılan maden, şehre getirilerek buradaki fırınlarda eritilir. Ziyaretim sırasında bunlardan üçü çalışıyordu. Birbirinden ayrı olan metaller bir araya getirildikten sonra maden diğer bir fırına gönderilir ve gümüş kurşundan ayrılır. Bunun her bir okkasından kırk beş drahmi gümüş ve iki drahmi altın elde edilir. Gümüştane, bahçeleri ve meyveleri ile de ünlüdür. Burada yaşayan dört-beş bin kişi Trabzon ile ticaret yapar ve civardaki köylerin iaşesini sağlar."

ifadelerine yer verilmiştir

GEORGES PERROT SEYAHATNAMESİ (1832 - 1914)

Yozgat ve çevresi ile ilgili izlenimlerini yazan başka bir seyyahta Georges Perrot'tur. Perrot, 1861 yılında Fransız hükümetince, Anadolu'da arkeoloji çalışmaları yapmakla görevlendirilmiştir. Bu seyahatte gördüklerini ve edindiği intibaları 1864'te Paris'te kitap halinde yayınlamıştır. Ali Türkan'ın kaleme aldığı "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı'da Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hristiyan İstavriler" adlı çalışmada Georges Perrot'un bu izlenimleri aşağıdaki satırlarla aktarılmıştır.,

"Ticaret maksadıyla geçici olarak gelenler dışında, yirmi kadar aileden teşekkül eden Rum cemaatinin yeni bir kilisesi, bitişiğinde de okul ve hastanesinin bulunduğunu, bu hastanede Atina Tıp Fakültesinden mezun bir gencin sağlık hizmeti verdiğini yazan Perrot, Anadolu'da Rumların yaşadığı her kasabada açılmış olan bu tür okullarda Yunanistan'da eğitilmiş öğretmenler tarafından Hellenizm propagandasının verildiğini gözlemler ve Anadolu Rumlarının milli uyanış içinde oldukları tespitinde bulunur. Bu tespiti doğrulayan bilgilerin varlığı gezgin Perrot'un incelediği yerin nabzını iyi tuttuğun göstermektedir. Şöyle ki; 1840 yılından sonra Gümüşhane Torul'dan Yozgat'ın Akdağmadeni kazasında bulunan simli kurşun madeninde çalıştırılmak üzere getirilen Hristiyan (İstavri) maden işçileri ilk zamanlarda kimliklerini saklama gereği duymuşlardır.⁵³"

CHARLES THOMAS NEWTON SEYAHATNAMESİ (1816 - 1894)

Ünlü İngiliz araştırmacı ve gezgin Charles Thomas Newton, Travels and Researches in the Levant (V..2, Day & Son Ltd., London, 1865) adlı çalışmasınının 50. sayfasında İnebolu'daki tersanelerin yanı sıra bakırdan da bahsetmiştir. İnebolu'nun hemen güneyindeki Küre madenlerinden çıkarılan bakırın İnebolu limanı aracılığıyla başta İstanbul olmak üzere çok çeşitli liman kentlerine sevk edildiğini aktarmıştır.

Newton seyahatnamesinin başka bir bölümünde, İngiltere'den gelen araç-gerecini incelemek için etrafında toplanan Türkleri anlatır;

"Yüklerimizi indirirken, İngiltere'den ithal ettiğimiz mükemmel araç-gereci incelemek üzere etrafımızda bir kalabalık oluştu. İstanbul ve birkaç büyük Türk şehri haricinde burada metalurji çok ihmal edilmiş ve hayli maliyetli olan demir genellikle Rusya'dan ithal edilmekteydi. Bu sebeple burada madenci kazmaları, levyeler ve tokmalara duyulan hayranlık müthişti. Dövme demirden yapılmış tekerlekleri olan el arabası Britonlar zamanındaki arabalar gibi, Türk yollarında bile hızla ilerleyebilen yük arabaları; zihinlerine bilinmeyen ve gizemli mekanik güçler olarak zuhur eden palanga ve üçgenler karşısındaki hayranlıkları ise daha büyüktü. Her şey "Marifet", "Çok marifet"ti. Bu kelime her türlü mekanik deha şaheseri için kullanılmaktaydı ve özellikle Frenk ismiyle özdeşleşmiş bir etiketti."

ifadelerine yer vermiştir.

⁵³Türkan, A., "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı'da Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hristiyan İstavriler", 2010, Türk-İslam medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya, s.161-162

ABDULLAH KAZIM EFENDİ GEZİ NOTLARI (? – 1917)

1800'lerin sonunda Doğu Anadolu bölgesinde araştırmalara çıkan Maden Mühendisi Abdullah Kazım Efendi başkanlığındaki Maden Eminliği'ne bağlı çalışanların tuttuğu rapor ve salnamelerde Van dağlarının tamamının maden kaynağı olduğundan söz edilerek;

“Başkale ve çevresinde çok güzel maden kömürü yatakları, Çuk Boğazı yakınlarındaki Norduz Köyü'ne 4,3 km. uzaklıkta maden kömürü, (Şahmanıs) olduğu, Hükümetin burada bir sarı zırnık madenini uzun zaman işlettiği

Çatak'ın kazası Berko mevkiinde gümüş kurşun madeni, Van çevresinde çok sayıda tebeşir, kireç ve alçı ocakları, inceliği ve beyazlığıyla ünlü olan bölgede bir granit taşocağından kaliteli tas çıkarıldığı ve bunların cami, kilise ve resmi binaların yapımında kullanıldığı ... “

Ticari amaçla Anadolu'ya gelen M.J. Duckertis'in de Van'da boracite (borasit) ve demir madeni bulunduğundan söz ettiği ifade ediyor. Bu dönemde umumi müfettiş olarak bölgeye gönderilen Şakir Paşa Van'daki petrol madenlerinin işletilmesini yararlı gördüğünü ve bu sebeple maden mühendisi Abdullah Kazım Efendi'yi buradaki madenleri araştırmak üzere görevlendirdiği belirtmiştir. Çalışmalar neticesinde Şahmanıs Köyü'nde çok zengin kömür madeni, petrol ve petrol yataklarının bulunduğunu Babıâli'ye haber veriliyor. İngiltere ve Batılı ülkelerin Van bölgesindeki petrol madenlerine ilgisini bilen II. Abdülhamit, bu konuyla yakından ilgileniyor ve petrolün işletme imtiyazını Hazine-i Hassa'ya ihale ediyor. Daha petrolün ilk bulunduğu yıllarda Van'a çok sayıda Batılı ve Rus arkeologların gelmesi dikkat çeken bir konu olarak dikkatimizi çekmektedir.

M. THEOPHİLE DEYROLLE SEYAHATNAMESİ(1844-1923)

M. Theophile Deyrolle (1844-1923), Fransız hükümeti tarafından Anadolu'daki doğu vilayetlerinde inceleme yapmakla görevlendirilen natüralist bir ressam ve seyyahdır. 1869'da Trabzon'dan başlayarak bölgeyi dolaşan M. Theophile Deyrolle'un “1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat” adlı eserinde güzergâh boyunca gezilen Trabzon, Akçaabat, Cevizlik, Gümüşhane, Kaymaklı, Bayburt, Erzurum, Kocapınar, Tortum, Maçka, Batum, Kop Dağı ve Van gezileri hakkında notlar tutmuştur.

M. Theophile Deyrolle, bu gezileri kaleme aldığı “Voyage Dans Le Lazistan Et L'Armenie” adlı kitabında, 1810'da bu madenlerin hükümete ayda 30.000 kuruş getirirken 1845'te bir yıllık varidatının 10.000 kuruşu bile bulmadığını 1869 senesinde ise sıfır olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴ 1877 senesinde bölgeye gelen Ryan Gümüşhane'yi Avustralya'daki maden ocağı kasabalarıyla karşılaştırarak “Çöp yığınları ve alüvyal atıklar nerededir. İstampaların kükremeleri yok, pompaların monoton su sesi yok. Ve bu yerde yeterli bir şantiye yok.” ifadeleriyle Gümüşhane'nin Avustralya'daki maden ocağı kasabalarına hiç benzemediğini vurgulamaktadır.

Kitapta, hükümetin binlerce kuruş tutan ham madenin yarısını alıyor olması, halkın bu ocaklarda bedava çalıştırılmaya zorlanması ve zamanla bölgedeki maden ocaklarını su basması bölge madenciliğinin karşılaştığı diğer sorunlar arasında yer verilmiştir. Yine bu kitapta;

⁵⁴ Deyrolle Théophile (1876), “Voyage Dans Le Lazistan Et L'Armenie”, Le Tour Du Monde, Libraire Hachette, Paris; 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat (1939), Çev: Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul, s.34.

“Trabzon’a sürekli kervanların gidip geldiğini, limana gemilere yüklenmek üzere İran’an tombak, ipek, safran, Erzurum’dan 19. Yüzyılda Trabzon Limanı tiftik ve iç bölgedeki madenlerden şap ve bakır getirildiğini; gemilerden de iç bölgelere gönderilmek üzere İngiliz demiri ve kalayı, Belçika ve İsviçre pamuklu kumaşları, bira ve şampanya, Alman çeliği, cam ve hırdavat indirildiğini”

söylemektedir. Téophile Deyrolle “Trabzon’da çoğunlukla Türkler’in denizcilik ve ticaretle uğraştığını, özellikle Avrupa ve Rusya’ya deniz yoluyla fındık ve tütün gönderildiğini, 4 vapur kumpanyasının Trabzon’a haftada bir sefer düzenlediğini, Trabzon çarşısında her türlü malın satıldığını” bildirmektedir⁵⁵

1869 yılında Gümüşhane’ye uğrayan Theophile Deyrolle, bu vilayet hakkında madencilik haricinde, diğer ticari ilişkiler hakkında da bilgiler vermiştir.

“O yıllarda Gümüşhane şehrinin 800 kadar hânedan oluştuğunu ifade eden seyyah, meyve ticaretinden sonra önemli etkinlik olarak çanak çömlek yapımının geliştiğini ve her yıl sarı, yeşil ve kırmızı sırlı 30-40.000 testi imal edildiğini yazmaktadır. Gümüşhane’de deri ticaretinin de günden güne geliştiğini söyleyen Deyrolle, şehrin pazarında az miktarda ayı, kurt, tilki, vaşak, sansar ve samur postlarının satıldığını ilâve ederek Gümüşhaneliler’in avcılıktaki maharetlerini dile getirmektedir.”

Resim : Theophile Deyrolle’nin çizi ile 1869 yılında Gümüşhane’den bir görünüm

⁵⁵ age, s.15.

WILLIAM GIFFORD PALGRAVE SEYAHATNAMESİ (1826 - 1888)

William Gifford Palgrave, 1867-1873 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon konsolosu olarak görev yapmıştır. Bu şehirde kişilik konsolosluk personeli ile Sinop-Trabzon arasındaki kıyı bölgesini, Amasya, Tokat, Sivas civarında ülkesinin siyasi ve ekonomik etkisini artırmak için olağanüstü bir çalışma sergilemiştir. Özellikle İngiliz fabrika tekstili, yün ve pamuk ipliğinin satılması ve tüketiminin artırılması için yukarıda adı geçen şehirlerin dışında Yozgat ve Kayseri civarında da için uzun bir süre at sırtında dolaşmıştır. William Gifford Palgrave'in "1869 Yılında Amasya ve Çevresinin Genel Ekonomik Durumu Üzerine Bir Rapor" adlı çalışmasında;

"Merzifon yakınlarında Tavşandağı'nda kendine özgü jeolojik katmanlarında gümüş madenleri vardır. Daha henüz bu dağın uzantılarındaki zengin gümüş yatakları henüz keşfedilmemiştir. Dağ silsilesinin kapladığı alan 300 mil karedir. Bu dağın çeşitli yerlerinde ilkel yöntemle maden çıkarılan 11 tane kuyu vardır."

OSMAN HAMDİ BEY GEZİ NOTLARI (1842 - 1910)

Özünde seyyah olmasa da çalışmada Osman Hamdi Bey'e özel bir parantez açmak istiyorum. Ülkemizdeki ilk maden mühendisi Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu olan ünlü arkeolog ve ressam 1860 yılında Paris'e Hukuk öğretimin için gönderildi. Burada hukuk öğreniminin yanı sıra ünlü Fransız ressamlarının atölyelerine devam ederek özel resim dersleri aldı. İstanbul'a dönüşünde Bağdat Vilayeti yabancı işler müdürlüğüne atandı. 1871 yılında İstanbul'a dönüşünde sarayın protokol işleri müdür yardımcılığı, arkasından da üst düzey devlet görevleri üstlendi. Bu görevleri sırasında tuttuğu inceleme notlarında;

"Tokat, iç bölgelerin ürünlerinin en belli başlı depolarından biridir, bu kentte büyük bir ipekli ürün ticareti olduğu gibi, Basra'dan kervanlarla gelen renkli kumaşların ticareti de yapılır. Keban Madeni'nin bakır mineralleri, arıtılmak için Tokat'a getirilir. Buradan elde edilen bakır, kazan, mangal, mutfak kapları, sefertası gibi ev aletlerinin yöresel üretiminin önemli bir bölümünü sağlar ve üretilen bakır eşya İstanbul'a gönderilir."

EDWIN JOHN DAVIS SEYAHATNAMESİ (1826 - ?)

Fransa kralı IX. Louis'nin, kendisi bu tanımlamadan ısrarla kaçınsa da, elçisi olarak Altın Ordu Hanı Batu'nun oğlu Sartak'a elçi olarak giden Rubruk'un seyahatnamesinde, Cenovalı tüccarların Anadolu'daki şap madeni kullanım hakkını elde ettiklerine dair (Rockhill, W.W.; The Journey of William von Roubruck to Eastern Parts of the World 1253–1255, Hakluyt Society, London 1900.) kayıt bulunmaktadır. Anadolu'daki diğer önemli şap madenlerine sahip Şebinkarahisar ve Foça'nın söz konusu dönemde Türkiye içinde değerlendirilmemiş olmasından ötürü Kütahya'ya kadar uzanır durumda olduğunu göstermektedir.⁵⁶

İngiliz seyyah E. J. Davis de; "Anatolica or the journal of a visit to some of the ancient ruined cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia, Grand and Co. Publishing, London 1874." adlı seyahatnamesinde diğer seyyahlarda da görülen bakış açısıyla Türkiye'deki fakirliğin sebebini, yönetim sistemine ve yöneticilerin beceriksizliğine bağlar. Gezgin, Adana'da aslen

⁵⁶K. Fleet, European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, Cambridge UP, 1999, s.80-94

Alman olan maden mühendisi Mr. Fishbach ile karşılaşmasını anlatırken, bu kişinin uzun süredir Türkiye’de Türklerin hizmetinde çalıştığını ve onlara benzediğini bildirir. Mr. Fishbach’ın Kilik nehri civarında Makedonyalı Philip ve Büyük İskender tarafından işletilmiş antik bir altın madeni keşfettiğini, burasının pek çok odasının bulunduğunu, alçak ve dar bir yer olduğunu, zengin bir gümüş damarının ve bir miktar altın madenin tespit edildiğini, ancak Türk hükümetinin burayı ihmal ettiğini ve işletmediğini bildirmektedir.

Benzer şekilde Yumurtalık’ta Ayas’ta yaklaşık elli metre derinlikte bulunan zengin kömür madenin varlığını dönemin Adana Valisi Mahmud Paşa’ya bildiren Mr. Fishbach, bu teşebbüsten de bir netice alınmadığını ifade etmektedir. Görüldüğü gibi Davis de Osmanlı Devleti’nin, kaynaklarının yöneticilerin beceriksizliği ve tembelliği yüzünden boşa sarf edildiğini ifade ederek, XIX. yüzyıl İngiliz gezi edebiyatının klasik söylemini yansıtmıştır. Türkiye’nin zengin kaynakları ve bunları işletemeyen bir devletin varlığının altı çizilerek, kaynakları daha verimli işletecek güçlü bir devletin varlığına ihtiyaç olduğu vurgusu yapılmaya çalışılmıştır.

FRED BURNABY SEYAHATNAMESİ (1842 – 1885)

Osmanlı Devleti’ndeki azınlıkların durumuna ilişkin Avrupa kamuoyunda ortaya atılan iddiaların gerçeklik derecesini anlamak, Anadolu’da olan bitenleri kendi gözleriyle görmek isteyen bir İngiliz subayı Fred Burnaby, 1876 yılında Anadolu’yu baştanbaşa dolaşır. Asker, seyyah ve maceracı F. Burnaby, özellikle Doğu Anadolu’daki izlenimleri içinde madencilğe dair çeşitli ifadeler yer almıştır.

Fred Burnaby, Orta Anadolu’ya dair notlarında, Yozgat Sekili köyü ve civarının mermer bakımından zengin olduğunu, her tarafta büyük mermer parçaları bulunduğunu ve etraftaki yüzlerce yıl önce Anadolu’nun bu bölgesinde yaşayanların taş ocaklarından yararlandıklarını belirtmiştir. Ayrıca seyahatnamesinde, Yozgat ve çevresinde demir, gümüş, kömür gibi madenlerin bulunduğunu da belirtir. Yozgat’tan hareketle Erzincan ve Erzurum’a dair notlarında bu ifadeler yer verilmiştir.

“Erzurum civarında abanoz ormanları bulunduğunu söyledi bana. Ağaçların büyük bölümü eskiden Ermeni tüccarlar tarafından satın alınıp Fransa’ya gönderilmiş. Son yıllarda bu üretim kolu ihmal edilmişti. Buralardan demir, gümüş ve altın çıkarılabildi, ama halk bu madenleri arayamayacak kadar

tembeldi. Kurşun madenleri küçük çapta Kürtler tarafından işletiliyordu. Dağlı halkın mermiyle tüfek saçması elde etmek için gereksinimi vardı bu maddeye. Anadolu şehirlerindeki kurşunun tamamı İstanbul'dan getirilmekteydi. Dolayısıyla da çok pahalıydı. Bu durum, Kürtleri ayaklarının altındaki madenden yararlanmaya itmişti.

Bana bilgi veren kişinin söylediğine göre, Kemah civarında iyi kalitede kömür vardı. Ancak köylüler bu maddenin günün birinde maddesi olarak odunun yerini alabileceği fikrinden hoşlanmazlar. Ağaç kesmek madencilikten daha kolay bir iştir. Köylüler, şehirde yaşayanların kömür yakmamaları için ellerinden geleni yaparlar. Dağlardan getirdikleri odunları şehirlere büyük kâr oranıyla satarak kazanırlar hayatlarını.

Devlet, Anadolu'da işletilen tüm madenlerin net ürünü üzerinden yüzde yirmi; koyun, öküz ve atların Pazar satış fiyatları üzerinden sadece yüzde iki buçuk oranında vergi almaktadır. Neticede halk, sığır beslemek, hazine bulmak için toprağı kazmaktan daha kârlı ve daha az zahmetsiz, diye düşünmektedir.”

CHARLES S. RYAN SEYAHATNAMESİ (1853 - 1926)

Adnan Güngör Üçüncüoğlu ve Eren Kömürlü tarafından kaleme alınan “A General View on Mining History of Gumushane City in Ottoman Era” adlı çalışmada, Charles S. Ryan isimli Avustralyalı bir seyyahın Anadolu izlenimlerine yer verilmiştir. Seyyah Charles S. Ryan, Avustralya'daki maden ocağı kasabalarıyla Gümüşhane'yi karşılaştırarak, aşağıdaki ifadelere yer vermiştir.

“burada maden atıkları nerededir, istampaların kükremeleri yok, pompaların monoton su sesi yok ve bu yerde yeterli bir şantiye yok” sözleri ile düşüncelerini belirtmiştir (Ryan, 1877). Ryan'ın bu sözleri, bölgedeki maden ocaklarının hala eskiden kalma ilkel tekniklerle işletilmeye devam ettiği”

VİTALE CUINET SEYAHATNAMESİ (1833 – 1896)

Vitale Cuinet, Fransız diplomatı, doğu bilimci (orientalist) ve maliyecisidir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde 1875 yıllarında İstanbul Fransız Konsolosluğunda 12 yıl kâtiplik yapmıştır. Aynı zamanda Osmanlı devletinin Avrupalı devletlere olan gecikmiş borçlarının düzenli ödemesi için kurulan “Duyun-u Umumiye İdaresi”nde görev almıştır. Görevi gereği tüm Osmanlı coğrafyasında uzun süreli inceleme araştırma gezisi yapmıştır. Bu kuruluş Vitale Cuinet'e Osmanlı Devletinin gelir kaynaklarını tüm açıklığı ile öğrenmek için “La Turquie d'Asie-Géographie-Administrative (Statistique-Descriptive et Raisonnée de l'Asie Minor)” adıyla 4 ciltlik bir kitap hazırlatmıştır.

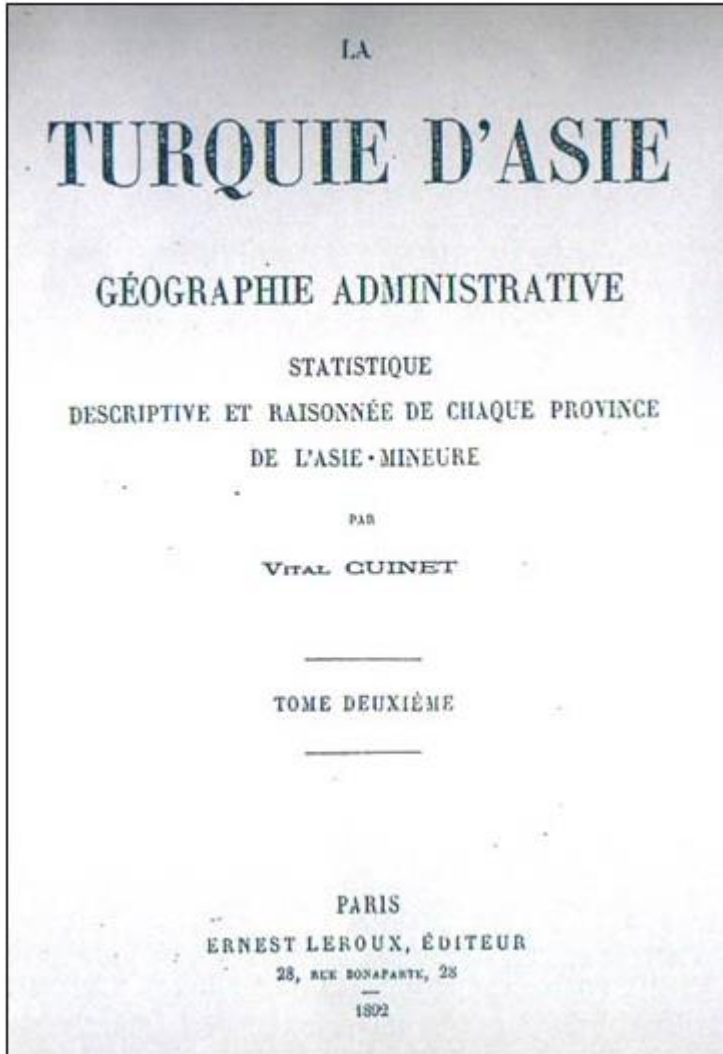
Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, tarihi, nüfusu, yönetimi ekonomik ve mali yapısı adı geçen kitapta tüm ayrıntıları ile anlatılmıştır. Vitale Cuinet, bu eserinde yerli ve yabancı sayısal verileri/bilgileri kullanmış, kendisinden önce ülkeyi dolaşmış yabancı seyyahların gözlemlerine de geniş yer vermektedir. Adı geçen eser böylelikle bir yıllık/almanaktan çok bir seyahatnâme özelliği taşımaktadır. 19. yy.da Osmanlı coğrafyasının tüm ayrıntıları ile en ücra köşelerine kadar anlatıldığı bu eser, o çağda Osmanlı devleti ve Türkler için ciddi; tutarlı, tarafsız bilimsel bir başvuru/referans kaynağıdır.

Vitale Cuinet, İzmit'in tarihi, coğrafi ve sosyo ekonomik durumunu istatistiksel olarak incelemiş, şehirde bulunan manastır, camii, şapellerin sayısını belirttiikten sonra, Pantaleimon Manastırından, sarnıçtan ve kaleden birkaç cümle ile bahsetmiştir. Konu çalışmanın dördüncü cildi olan "Vilayet de Constantinople et Mutessariflik d'İsmid" yani Boğaz'ın Asya yakasını kapsayan "İstanbul Vilayeti ve İzmit Mutasarıflığı" adlı bölümden, İzmit ve çevresi ile ilgili olarak;

"Madenler ve Maden Ocakları – Eldeki bilgiler ve çeşitli demiryolları şirketlerinin yaptıkları on araştırmalar İzmit mutasarıflığında linyit ağırlıklı taş kömürü yataklarının varlığını kesinleştirmiştir. Bu araştırmaları yapan mühendisler bu türden bir çok örneği toprak üstüne çıkarmışlardır. Elllerinde değeri hakkında düşüncelerini almak üzere kendilerine getirilmiş çok sayıda manganez, bakır ve kurşun pirit örnekleri vardı ancak geliş noktalarını söylemek istemediler.

Ayrıca, bu bölgede kireç taşı ve alçı taşı ocakları da çoktur. Bakanlık, kısa bir süre önce Dertad Dadyan Efendi'ye Geyve yakınlarındaki Ortaköy'de bir bakır madeninin imtiyazını 99 yıllığına verdi. Kandıra'nın nahiyesi Karasu'da bir gümüşlü kurşun yatağı bilinmekte, imtiyazı buranın seçkinlerinden biri tarafından talep edilmiş ancak bugüne kadar bir yanıt gelmemiş. İşletmede olan tek ocak,

Geyve kazası Akhisar (Pamukova) nahiyesine bağlı Kurtbelen köyündeki manganez madeni. Çıkan maden imtiyaz sahibi Yusep Ağa tarafından doğrudan İstanbul'a gönderiliyor. Geyve kazasında daha birçok çekici değerde maden mevcut.

Maden Suları – Kara-Mursal, Ada-Bazar ve Geyve kazalarında oldukça sık bir şekilde termal istasyonlara rastlanmakta. En tanınmış Karamürsel kazasına bağlı Yalova nahiyesindeki Huri Yalova ya da diğer adı ile Dağ hamamları. Bu unu eski zamanlara kadar gidiyor.

Byzantion'un yerleşikleri burada Herkul'un koruması altında, Asklepios'a adanmış bir sunakla birlikte kaplıcaları kurmuşlar. Daha sonra

İmparator Konstantin zamanında, annesi İmparatoriçe Helena, Kudüs'ten dönüşünde bu putperest yapıları yıktırarak yerine bugüne miras kalmış kapalı hatta dendiği üzere kubbeli hamamlar yaptırmıştır. Buradan çok uzakta olmayan bir noktada yine İmparatoriçe'nin, bugün Yalova adını taşımakta olan eski Drepanon'un kalıntıları üzerine yaptırdığı öksüzler yurdu ve sarayın harabeleri görülüyor. Konstantin, bu gölgelik vadide vakit geçirmekten hoşlanan annesini onurlandırmak için kentin düzeyini yükselterek adını Helenopolis olarak değiştirmişti. Kendisi de yönetim sıkıntılarından uzaklaşarak dinlenmek için Nikomedia korfezi etrafındaki kasabaları yeğliyordu ve Hereke'de annesinin sarayının yakınlarındaki Ankyron villasında oldu. Justinianus döneminde, karışı İmparatoriçe Theodora, 1892'de Hassa hazinesine ait Yalova'nın sularını incelemek üzere oluşturulan komisyon raporunun ayrıntılarında yinelenildiği gibi 4,000 kişi eşliğinde Helenopolis banyolarını ziyaret etti. Yine bu raporda tekrar edildiği üzere merhum Doktor Millingen, Sultan Abdulmecid'in annesi valide sultan'ı buraya götürme onuruna sahip olmuştu.

Sanayi Üretimi – Daha önce “Madenler ve Ormanlar” özel başlığı altında sözü edilen, Geyve kazasındaki manganez madenlerinin işletilmesi, Ada-Pazar'ın nahiyesi Hendek ormanlarındaki, İzmit Tersanesinin omurga ve tekne yapımı için kullanılan diğer odunları hazırlayan 12 şantiye ile çok sayıdaki hızar ve odun kömürü ocağı; yanı sıra İstanbul ile Boğaz'ın her iki yakasının kereste, kalas, kaplamalık ceviz ve kömür gereksiniminin sağlandığı Geyve ve Kandıra kazalarındaki ormanlar hakkında ekleyecek fazla bir şey yok. Tarım başlığı altında da İzmit'teki iki buharlı değirmen belirtilmişti, şimdi burada Ada-Pazar yakınındaki Çark-su'da günde 222 hektolitreye üretebilen bir üçüncüsünü eklemek gerek. Aynı bölümde ipekçilik, koza, ham ipek üretimi dolayısı ile ipek üreticisi her kaza ve nahiyedeki böcekhaneye sayısı belirtilmişti.

Madenler – Taş kömür, alçı taşı ve kireç taşı ocakları oldukça fazla ve önemlerini kaybedecek gibi görünmüyorlar ancak bu konuda kesin veriler mevcut değil. Karasu'da bulunan ve imtiyazı bu nahiyedeki seçkinlerden biri tarafından talep edilen tek gümüşlü kurşun madeni epey tanınmıştır.

SANDJAK D'ARGHANA		
<p>Orientation. — Le sandjak d'Arghana est situé au nord-ouest du vilayet de Diarbékir. Ses limites sont : au nord, le vilayet de Mamouret-ul-Aziz et d'Erzeroum; à l'est, le merkez-sandjak de Diarbékir; au sud, le caza de Séverek, et à l'ouest, enfin, le vilayet de Mamouret-ul-Aziz.</p>		
<p>Division administrative. — Il est divisé administrativement en 3 cazas et 11 nahies, et contient 1,083 villages ou bourgs et hameaux, comme suit :</p>		
CAZAS	NAHIES	VILLAGES
ARGHANA (merkez-caza).....	Arghia et Eghil.....	1.083
Palou.....	Achimichan. — Bouiaik. — Ohou. — Karatchour. — Yok-déré. Héran. — Dschid et Chevan.....	
Tchernik.....	Tchoukch.....	

Madenler – Ak-Hisar'ın 5 km kuzeyinde, Gökdağ eteklerinde, Kurt-Belen nahiyesindeki manganez madeni bir İstanbul Ermeni'si olan imtiyaz sahibi Ussep-Ağa tarafından işletilmektedir.⁵⁷

1800'lerin sonlarında Anadolu'da özellikle Ege bölgemizdeki madencilikte dahil birçok ticari faaliyet yabancıların ilgisini çekmiştir. Bu ticari hareketliliği Vitale Cuinet'in raporu da doğrulamaktadır. 1890 yılında Türkiye'yi dolaşan Fransız araştırma heyeti başkanı

⁵⁷Vitale Cuinet, La Turquie d'Asie-Géographie-Administrative (Statistique-Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie Mineure) I. Cilt Paris 1890

Vitale Cuinet'in raporuna göre Ezine'nin de içinde bulunduğu Biga Vilayeti'nde birçok ticari faaliyetin detaylarına yer verilmiştir. Raporunda; "Ezine civarında 4 krom, 5 manganez, 1 tanede kükürt madeni bulunmaktadır." ifadelerine yer verilmiştir.

Vitale Cuinet'in Anadolu seyahatleri sırasında Balıkesir'e de uğrar. Bu yöre hakkında tuttuğu notlarında;

"XVII ve XVIII. yüzyıllara ait belgelere göre Balıkesir civarında bulunan madenlerin işletildiği anlaşılmaktadır. Balya'da bulunan simli kurşun madeninin gümüşü ayrılarak Darphâne-i Âmire'ye gönderiliyor, kurşun kısmından da top yuvarlağı dökülüyordu. Madenin kömür ihtiyacı ise Gönen'den temin ediliyordu. Yine belgelerden tespit edildiğine göre Bigadiç'te de simli kurşun madeni bulunuyor ve işletiliyordu. Diğer taraftan Susurluk'ta çıkan borasit madeni de faaliyetteydi. Marmara adasında bulunan mermer yataklarından ise bol miktarda faydalanılıyor ve gemilerle İstanbul'a sevk ediliyordu. Yöre bakır, kömür, krom, manganez gibi madenler bakımından da zengindi. XIX. yüzyıl sonlarında Ayvalık'ta yılda 2.5 milyon kilo tuz istihsal edilen bir tuzla (memleha) bulunuyordu."

Yüzyılın sonlarında Giresun'a gelen Vital Cuinet ise eserinde yörede gümüşlü kurşun, bakır, antimon, manganez ve demir madenlerinin çıkarıldığını kaydetmektedir. Cuinet, yörenin zengin maden yataklarıyla çevrili olduğunu belirttikten sonra iç bölgelerde oturan halkın maden işletmelerinde çalışarak geçimlerini sağladıklarını ifade etmektedir.⁵⁸

"Maden yönünden Giresun, tarih boyunca önemli bir merkezdi. En eski çağlardan beri bölge, maden yataklarıyla tanınmıştır. Eski çağlarda kıyılarda oturanlar geçimlerini balık avcılığı ile sağlamışlar, iç bölgelerde oturanlar ise, genelde maden işletilmesi sonucunda hayatlarını kazanmışlardır. Bu eski işletmeciliğin kalıntıları mevcuttur. Çeşitli yerlerde çok eski bir dönemin dehliz ve oyukları hâlâ mevcuttur. Çoğu yerlerde arazinin maden damarlarıyla ağ gibi her yana yayıldığını gösteren maden tabakaları bulunmaktadır. En bilinen maden yatakları gümüşlü kursun, bakır, antimon ve manganezdır. Hatta demir madenine de rastlanır."⁵⁹

Fransız diplomat Vitale Cuinet, 1890 yılında gezmiş olduğu Amasya ile ilgili seyahat notlarına seyahatnamesinde yer vermiştir. Bilindiği gibi Amasya sancağı sınırları içinde çok sıcak su kaynakları mevcuttur. Kaplıcalarıyla meşhur Havza kazasında bulunan iki kaynaktan birincisinin suları kükürlü diğerinin ki de alkalidir. Antik dönemlerden bu yana Havza'daki kaplıcalar, birçok hastalığın şifası olarak görülmüştür. Alkali sularının iyileştirici özellikleri Romalılar zamanından beri bilinmemektedir. Suyun kaynaktan çıktığı gözde sıcaklığı 57 °C dir. Saniyede 10 lt. su çıkmaktadır. Soğutulup içildiği zaman ağız ve damakla hoş bir lezzet, tat bırakır. Suyun bileşiminde sodyum karbonat ve boraks da bulunmaktadır. Osmanlı Anadolu'sunda 1888'li yıllarda Kaplıca tedavilerine gitmek moda olmuştur. Çevre halkının yanı sıra ülkenin çeşitli yerlerinden dinlenme ve tedavi için pek çok kişi buraya gelir.⁶⁰

⁵⁸Karaman, Oktay, "Seyahatnamelere Göre Giresun", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*), *Bildiriler*, İstanbul, 1997.

⁵⁹Vital Cuinet, age. s.68

⁶⁰Tuzcu Ali,Bütün Yönleriyle Amasya Sancağı , s.146

“Madenler ve Maden Üretimi: Amasya Sancağı sınırları içinde çok zengin, kömür, demir, bakır, gümüş ve gümüşlü kurşun yatakları bulunmaktadır. Fakat çoğu işletilmemektedir. Gümüşhacıköy ve Merzifon’da, Gümüş ve gümüşlü kurşun yatakları yan yanadır. Tavşan Dağı’nda bu madenlerin bir arada olması verimi artırabilir. Madenlerin miktarı hakkında henüz yeterli bir rezerv çalışması yapılmamıştır. Maden ocakları düzenli ve verimli çalıştırılmamak tadır. Tavşan Dağı’ndaki iki gümüşlü kurşun yatağı devlet tarafından sadece yazları çalıştırılmaktadır. Hacı köyün, gümüş beldesinde maden ocağında da gümüşlü kurşun çıkarılıyor. Bu ocakda düzensiz çalıştırılıyor. Tavşan Dağı’nda geçen yaz aylarında kaliteli linyit yatakları bulundu. Fakat miktar ve yatağın genişliği hakkında bir inceleme yapılmadı.

Bu maden ocaklarının modern ve verimli çalıştırılması için yeni düzenlemeler yapılmalı veya özelleştirilmelidir. Buradan geçirilecek bir demiryolu pahalı taşımayı engelleyecek, akılcı bir işletmecilikle maden yatakları para getirecek yöre ekonomisini canlandıracaktır.

Hacıköy kazası (Gümüş) Amasya Sancağının batısında yer alır. 6 nahiyesi ve 100 köyü vardır. Gümüşhacıköy adını yakınında bulunan gümüş madenlerinden alır. Kaza merkezinde kaymakam bulunur. Kaymakam maden işletmeciliği yapan devlet görevlilerinin de başkanıdır. Kaza Amasya’dan-Tosya’ya giden yolun üzerindedir. Merzifon’a 22 km uzaklıkta olup, batısında yer alır. Amasya’ya 66 km uzaklıktadır. 6,150 km.lik bir yolla asıl adı Karaköy olan fakat halk arasında Gümüş olan maden yataklarının bulunduğu yere bağlanmıştır. Burada kurşunlu gümüş madeni vardır.

Gümüş (Karaköy) de eskiden 12 tane gümüş arıtan yüksek fırın varmış. Bugünlerde 1 tane kalmış. Maden ocağı eskisi gibi verimli çalıştırılmıyor. Osmanlı devlet görevlileri gözetiminde bu fırında çalışan işçilere arıttıkları 1 gr gümüş başına 2 para veriliyor.⁶¹“

Sivas, yeraltı zenginlikleri bakımından oldukça zengin bir yöredir. Osmanlılar döneminde iptidai tekniklerle de olsa, şehrin bazı kazalarındaki “tuzlalar”, “Divriği demir madenleri”, şehrin yaklaşık on kilometre güneyindeki dağlardan çıkarılan “bakır madeni” gibi üç kalem yeraltı zenginliği sürekli ve önemli ölçüde işletilmiştir.

“XIX. yüzyılın sonlarına doğru Sivas yöresinde 13’ü işletilen 20 tuz yatağı vardır. Bilindiği üzere, dış borçların ödeme aczine düşen Osmanlı Hükümeti, 1881 yılından itibaren içinde Sivas tuzlalarının da bulunduğu “tütün/müskirat”, “tuzla” ve “ipek” işletmelerinin gelirlerinin bir kısmını “Duyun-u Umumi” idaresine bırakmıştır.⁶²“

Cuinet’nin verdiği, Sivas yöresinde işletilen tuzlalarla ilgili yıllık üretim miktarları aşağıdaki gibidir:

“Cuinet, Sivas tuzlalarında üretilen yaklaşık sekiz milyon kilogram tuzun, iç tüketime yettiği gibi, bir kısmının komşu vilayetlere satıldığı belirtilmektedir.”

⁶¹William J.Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. (Some account of their antiquities and geology) I.Cilt, Londra 1842, 362-373.

⁶²Vital Cuinet, age. Cilt 2 s.109

Divriği demir madenlerinin Osmanlılar döneminde işletildiğini Katip Çelebi'nin "Cihannüma" adlı eserinden ve diğer kaynaklardan öğreniyoruz: "Divriği'deki dağın ol canibi safi demir cevheridir; yer yer harf edilip demir hasıl olur."⁶³ Yine İngiliz seyyah Ainsworth'un 1842 yılında Londra'da basılan seyahatnamesinde, "Ziniski köylülerinin demir madenlerini işlettikleri" belirtilir (Ainsworth, 1842: 9). Dolayısıyla Divriği'den gelen demir, Sivas demirciler çarşısında işlenip mamul hale getirilir.

Şehrin altı fersah güneyindeki dağlardan çıkarılan bakır madeninin tamamı diğer sancaklara satılır. Özellikle XIX. yüzyılın ortalarında Fransız mühendislerinin Tokat'a kurduğu "bakır eritme" tesislerinden sonra bakır madeninin büyük kısmı bu sancağa, kalan kısmı da Kayseri ve Tarsus'a satılmıştır.⁶⁴

Bakır, Tokat'ta levha haline getirildikten sonra tekrar Sivas'a getirilerek bakırcı esnafı tarafından bakırcılar çarşısında işlenir. XIX. yüzyılın ortalarında demirciler, bakırcılar, kuyumcular, kazancılar, kılıççılar, bıçakçılar, çilingirler ve kalaycılar gibi 13 ayrı esnaf gurubu madencilikle uğraşır. Bu iki madenden başka, yine XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Suşehri kazası Gümüşbeli mevkiindeki ve Koyulhisar'daki "gümüşlü kurşun" yatakları işletilmeye başlanmıştır. Bu iki maden yatağının işletilmesi ile ilgili olarak biri 2 Aralık 1889, diğeri 2 Ocak 1890 tarihlerinde "padişah iradesi" yayımlanmış, bu ocaklar 99 yıllığına biri Türk, ikisi Sivaslı Ermeni müteşebbise işletilmeye verilmiştir. Yörede linyit yataklarının varlığı tespit edilmiş ancak işletilememiştir.⁶⁵

Maden: 19. yüzyıl'da Maraş Sancağı maden bakımından zengin değildi. Vital Cuinet, Zeytun yöresinde çıkarılan demirin başlıca yerli küçük sanayinin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanıldığını yazmaktadır. Cuinet'te göre, yörede iyi kalitede pembe ve siyah mermer çıkarılmaktaydı.

"1870 Halep Vilayet salnamesi, Maraş Merkez kaza'nın Camastel Nahiyesi'nin Umcan ve Dadıklı köyleri ile Yenicekale Nahiyesi'nin Uryanlı köyü'nde birer gümüş madeninin bulunduğunu belirtmektedir. Aynı dönemde, Pertiz Nahiyesi'nin Karamanlı Köyü'nde de bir demir madeni vardı. Ayrıca Elbistan Kaza'sının Mekan ve Taşoluk mevkilerinde küçük demir madeni işletmeleri vardı."

1898 Halep Vilayet Salnamesi ise Maraş Merkez Kaza'daki gümüş ve demir madenlerinden, henüz rezervleri bilinmediği için, gereği gibi yararlanamadığına değinmektedir.⁶⁶

Fransız seyyah Vitale Cuinet, 18. yüzyıl başlarında Duyun-uUmumiye'ine Osmanlı kentlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanter çalışmalarını yapmakla görevlendirilmiştir. Osmanlıya borç vermeden önce Osmanlı'nın nesi var nesi yok bilmek istemektedir. Vitale Cuinet, bu gezilerinde tuttuğu notları, 4 ciltlik seyahatnamesinde toplamıştır. Bu seyahatnamenin 2. cildinde Diyarbakır, Mardin ve Arghana (Ergani) sancaklarına ait veriler yer almaktadır.

⁶³Katip Çelebi, 1730: 623; Mahiroğulları, 2001: 24

⁶⁴Vital Cuinet, age. Cilt 2 s.111

⁶⁵Adnan MAHİROĞULLARI, Yrd. Doç. Dr. "XIX. Yüzyılın Ortalarından Birinci Dünya Savaşına Kadar Sivas'ın Sosyo Ekonomik Yapısı"

⁶⁶Güllü Adnan, Fransız Kaynaklarında Elbistan- Maraş, Makale, s.11

Ergani Sancağı'na ait çok ayrıntılı bilgilerin arasında Ergani Sancağı'na bağlı Palu Kazası ve Çermik Kazası ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Bunun nedeni, bir zamanlar Maden, Ergani Sancağı içerisinde bir köyken, sonradan Ergani ve Maden, Erganimaden Sancağı altında birleştirilmiş ve Sancak Merkezi'nin Maden'e taşınmış olmasıdır. Ergani ve Maden'in zaman zaman karıştırılmasında, Maden'deki bakır işletmesinin hep Ergani Bakır İşletmeleri şeklinde anılmasının da payı vardır. Vitale Cuiet'in Ergani Sancağı içerisinde yer alan Maden ile ilgili yazdığı notlarda;

“Erganimaden: Maden işçilerinin çoğunun bulunduğu bu kasaba, Dicle ırmağının sağ kıyısında yer almaktadır. Bakır madeninin işleme gücü ile işletme prosesinin gerektirdiği suyu Dicle ırmağı sağlamaktadır. Kasaba; Ergani şehrinin 18 km, Diyarbakır şehrinin 72 km. kuzey batısındadır. Samsundan Musul'a giden yol buradan geçmekte ve onu sancak merkezi ile merkezi ve il merkezine bağlamaktadır.

.....
Ergani sancağı bakır madenleri; birisi Ergani merkez (Maden) kazasında, diğeri Palu kazasında yer alan iki maden ile merkez kazasında yer alan bir doğal sülfat yatağına sahiptir. Ergani merkez (Maden) kazadaki bakır yatağını devlet işletmekte; diğeri iki maden özel kişilere kiralanmaktadır. Erganimaden bakır yatakları; miladi 1096 yılının karşılığı olan 512 yılında bulunmuştur. İşletmeye ne zaman başlandığı belli değildir. İşletilen, bilinen damarlar 12.000 km² kadar bir alana sahiptir. Erganimaden kasabasının evleri, altında maden bulunan topraklar üzerine yapılmıştır. Maden cevheri genelde demir pirit ve bakır pirit alaşımıdır ve zaman zaman demir veya bakır içeriği saflığa yakındır.

Bakır zenginliği daha baskındır ve madende cevher alındıkça bakır tenörü genelde artış göstermektedir. Bu durumda cevherinin % 30 bakır, % 40 demir ve % 30 kükürt içerdiği zannedilmektedir. Halen işletmecilik çok kötüdür. En vazgeçilmez malzemelerin bile eksikliği yüzünden sadece iki işlemlerle yetinilmektedir. Birinci işlem, ocaklardan cevherin çıkarılmasıdır. Bunun 250-280 okkalık bir küfesi maden kuyusu başında 10 kuruşa satılmaktadır. Kıрма, ayıklama ve fabrikaya taşıma giderleri alıcıya aittir. Atıklar ve giderler

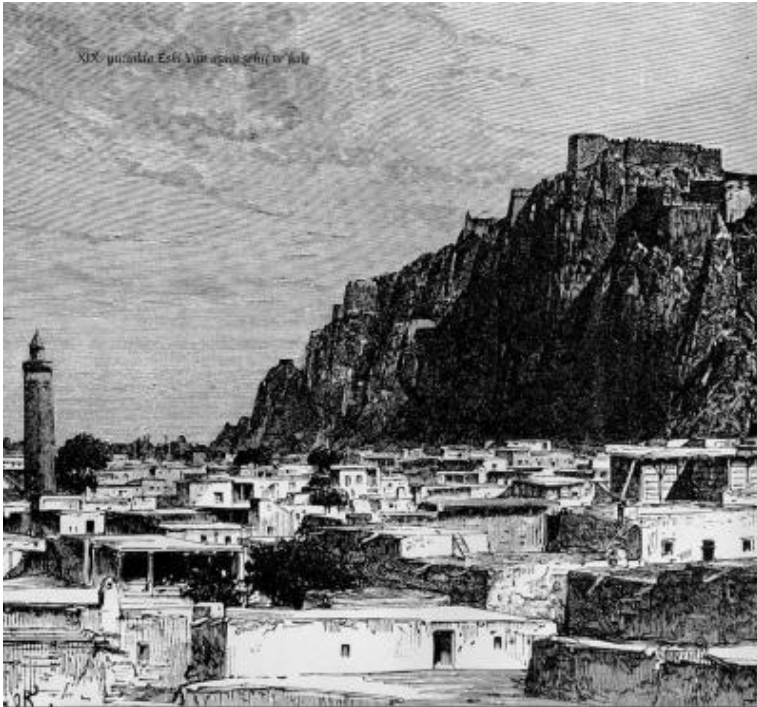
hesaplandığında; 288-663 gram kırılmış, ayıklanmış ama kavrulmamış cevher, maden başında 11 kuruş 10 paraya mal olmaktadır.

İkinci operasyon, cevherin aşağıdaki işlemi görmesidir. Öğütme makineleri olmadığı için, cevher işçiler tarafından çekiçle kırılmakta ve konik yığınlar haline getirilmektedir. Bu yığınlar birkaç kat odunla kaplanarak, ateşlenmektedir. Bu 3 gün süren ilk kavurma işlemidir.

Üç gün içinde, kükürdün bir kısmı giderilmiş ve sülfürik asit haline dönüştürülmüştür. Kalan temizlenmemiş maden açık hava fırına götürülerek orada altı, yanları ve tepesi hava akımına olanak veren şekilde; içine kat kat yakacak ve cevher konarak, yakılarak 24 saat süren ikinci kavurma yapılmaktadır. Bu ikinci işlemde; kükürt aşağıdaki çukurlara akmakta ve bakır fırının altındaki kapta birikmektedir. Bu kap ateşe dayanıklı kil ile sıvanmış olduğundan metal kaybı önlenmektedir. Bu malzeme aşağı yukarı saf kaolin ile yerde çok bol olan Hornblent'in karıştırılmasıyla elde edilen beyazımtırak bir maddedir. Bazen bu madde yerine yine yörede çok bol bulunan bir çeşit kırmızı kil kullanılmaktadır.

Bu ikinci işlemde elde edilen ham madende % 25-30 bakır vardır. Ama açık havada işlem yapıldığından, kükürten kurtulan madende paslanma olmamaktadır. Bu ham madeni kapalı fırında üçüncü kez eriterek pas giderilmektedir. Ham maden hava ile teması olmayan, silisli maddeler içeren, altından demirci körüğü ile kuvvetli ateş yakılan bir fırında eritilmekte, eriyik alttaki deliklerden küresel kaplarda toplanmaktadır. Bu fırının içi sürekli dolu tutulmaktadır.

Fırının altında toplanan kürecikler bakırca çok zenginleşmektedir. Öte yandan cüruf, silis, madendeki demirler birleşip demir silikat olmuştur. Küre biçimindeki bakırlar görünüşte sünger gibidir. Buna metalürjide kara bakır denilmektedir. Bu kara bakırlar develerle, Sivas ilinin Tokat şehrine; orada son işlem yapılmak üzere yollanmaktadır.

Tokat fabrikasında kara bakır arıtılarak levha ya da yuvarlak halinde kırmızı renkte çok iyi nitelikli bakır elde edilmektedir.

Ergani madeni'nin elinde şu sırada ilk kavurması yapılmış yeni % 40-50 kara bakır içeren 3.207.375 kilo maden vardır. Bu madenin Tokat fabrikalarına nakli çok zordur. Çünkü 390 kilometre bu yolun güzergâhının pek çok yeri bakımsızlık nedeniyle kullanılamaz, zor geçilebilir haldedir. Bu yol yerine başkasını aramak

lazımdır. Birkaç yıl önce Ergani madenlerini işletmek isteyen bir şirketin mühendisi, sadece Sivas-Malatya arasındaki 185 kilometre yol kısmı üzerine 30'dan fazla köprüünün tamamen ya da kısmen yıkılmış olduğunu belirlemiştir.

İskenderun limanına taşımada da sorunlar vardır. Erganimaden'den kara bakır satın alanların yükleme yeri olan İskenderun yolunun bazı kısımları proje halinde olan; çözüm bekleyen çok sorunu vardır. Bütün bu sıkıntılara rağmen; bu madenleri devletin işletmesinden çok daha verimli olarak işletebilecek ve bunu çok isteyen şirketler bulmakta hiç sıkıntı çekilmeyecektir.

Her halde yapılması şart olan bir şey; Ergani de Tokat'ta yapılan işleri yapacak, oradakinden daha iyi bir fabrikanın kurulmasıdır. Böylece maden çıktığı yerde arıtılarak kullanılabilir hale getirilmesidir. Ondan sonra 535 km uzaktaki Samsun'a sadece saf maden taşınarak verimlilik düzelebilir. O zaman kara bakır değil, develer için 100, 125 kiloluk katırlar için 37-38 kiloluk kitleler halinde saf bakır yapılacaktır.

Ergani'nin geliştirilmesi Tokat'a işsizlik getirmeyecektir. Çünkü onun yakınında Erganimaden'den daha az zengin olmayan ve bu güne kadar işletilmemiş bakır yatakları bulunmaktadır. Gerçekten kötü kullanımlar ve diğer bazı nedenlerle yöresinde orman kalmayan Erganimadeni'nin yakacak sorunu gelecekte Palu ormanlarının amenajman ve gereği gibi davranılması ile daha önce açıklandığı gibi çözülebilir. Erganimaden büyük köprüsününün 100 km kadar ötesinden alınan suyu bugünkü fabrikaya getiren kanal, birkaç küçük değişiklik ile arıtma fabrikasının ihtiyacı olan suyu fazlasıyla temin edebilir.⁶⁷

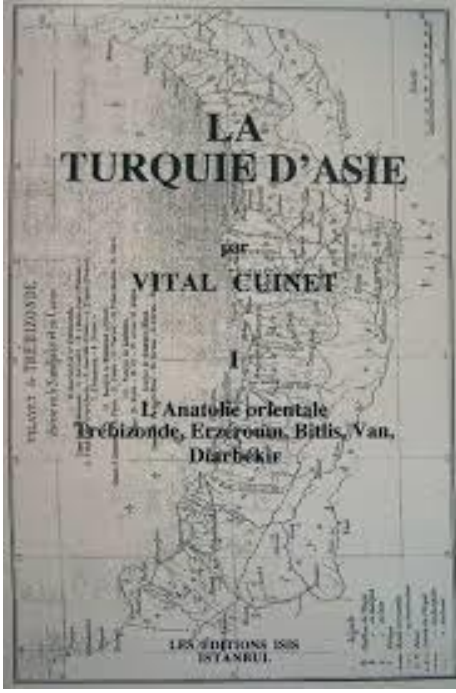
1800'lerin sonunda Anadolu'nun Akdeniz sahillerinde emelleri olan Fransa, asıl mesleği kilise papazlığı olan Vital Cuinet'i, Anadolu'ya, bu arada Çukurova'ya gönderdiler. Cuinet, Adana'nın tarihini, coğrafyasını, ekonomik zenginliklerini araştırdı. Sis'teki Ermeni kilisesine uğradı. Adana ili şehir kaza ve köylerinin nüfus dağılımlarını Ermeni kilisesinden aldı. Adana vilayetinde keçi kılından, arpa buğdaya Pozantı krom madenlerinden, Çukurova'daki pamuk ve çeltik üretimine kadar maddi servetleri araştırdılar, Cuinet, eserinde Adana vilayetinin ekonomisi hakkında bol bol istatistikler yayınladı.⁶⁸

Özellikle XVI. yüzyılda altın çağını yaşayan bölgedeki maden ocağı işletmeleri bu dönemdeki kadar olmasa da XVIII. yüzyılın sonlarına kadar oldukça aktif şekilde faaliyetlerine devam etmiştir. Bu dönemden sonra ise üretim zamanla azalarak bölgedeki maden işletmeleri yavaş yavaş terk edilmeye başlandı. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri bölgedeki maden işletmelerinin çağın teknolojisine ayak uyduramamaları olmuştur.

Gümüşhane'deki madenlerle ilgili en ayrıntılı bilgiyi Cuinet vermektedir. Maden yataklarının her tarafta çatlak ve yarıkların görünmesine neden olduğunu, bunun da bölgede kurşun ve simli bakır madeni damarları bulunduğunun göstergesi olduğunu söyleyen Cuinet, buradaki maden ocaklarının XVIII. yüzyılın sonlarına kadar oldukça aktif şekilde devam ettiğini söylemektedir.

⁶⁷Müslüm Üzülmöz - <http://www.madenliyiz.biz/HaberAyrinti.aspx?id=289>, Erişim Tarihi: 11.12.2014

⁶⁸Cezmi Yurtsever, Çukurova'ya Yönelik Fransız Emperyalizminin Tarihi ve Kültürel Görünümü

Bu dönemden sonra ise üretim azalmış ve maden işletilmesi yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır. Avrupalı bir şirket Gümüşhane madenlerini tekrar işletebilmek için girişimlerde bulunmuştur. Şirket madenleri yeniden işletebilmek amacıyla bir taşkın sonucu nehir yakınlarındaki maden galerilerine dolan suları boşaltabilmek için bölgeye büyük pompalar getirmiştir. Bu pompaları maden galerilerinde biriken suları tahliye etmek için kullanmış ve bunda da büyük başarı sağlamıştır.

Cuinet Gümüşhane’de madenlerin işletildiği dönemlerde Gümüşhane’nin nüfusunun daha fazla ve halkının daha zengin ve medeniyet seviyelerinin daha yüksek olduğunu ancak madenler kapatıldıktan sonra işsiz kalan madencilerin başka yerlere göç etmeye başladıklarını da belirtmektedir. Özellikle 1829’da Rusya çekilirken bölgeden büyük bir göç yaşandığını, Osmanlı hükümetinin yöreden göçü engellemek için elinden

gelen her şeyi yaptığını ancak göçlerin yine devam ettiğini belirtmektedir.

Bu konuyla ilgili Gümüşhane maden emini Ahmet Şerif de vaktiyle gümüş madenlerinin insanları buraya çektiğini hükümetin de yardımıyla halkın madenlerde çalışmaya başladıklarını ve bu sayede rahata ererek mutlu olduklarını ancak zamanla bu durumun tersine döndüğünü ifade etmektedir. Madenlerin zamanla kapanmaya başlaması üzerine halkın geçimlerini elde etmek için çoğunlukla memleketlerini terk ederek başka memleketlere göç ettiklerini vurgulamaktadır.

“Madenlerin işletildiği dönemlerde zengin oldukları için medeniyet seviyeleri yüksek olan Gümüşhane halkının maden ocaklarının kapanmasıyla birlikte durumu değişti ve halk giderek yoksullaşmaya başladı. Bölgedeki halkın bir kısmı da yurt dışına özellikle Tiflis civarına çalışmak için gidip burada madencilik ve amelelik yapmayı tercih ettiler. Özellikle 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Rusya işgal ettiği bölgelerden çekilirken yurt dışına büyük göçler yaşandı.”

Cuinet, yöredeki orman dokusunun kaybolmasının nedenini yöredeki ağaçların maden işletmeciliğinde kullanılmasına bağlamaktadır. Bu nedenle yöredeki orman sayısının azaldığını ve Coassie, Mavrangil, Atri, Tarso, Avliana, Fourfoura gibi bazı köylerde orman bulunduğunu ancak bunların da halk tarafından acımasızca tahrip edildiğini ifade etmektedir. Perekli’den hareket eden Tschichatscheff, Köse Dağı’ndan geçerken buranın güzel ormanlık bir alan olduğunu söylemektedir.

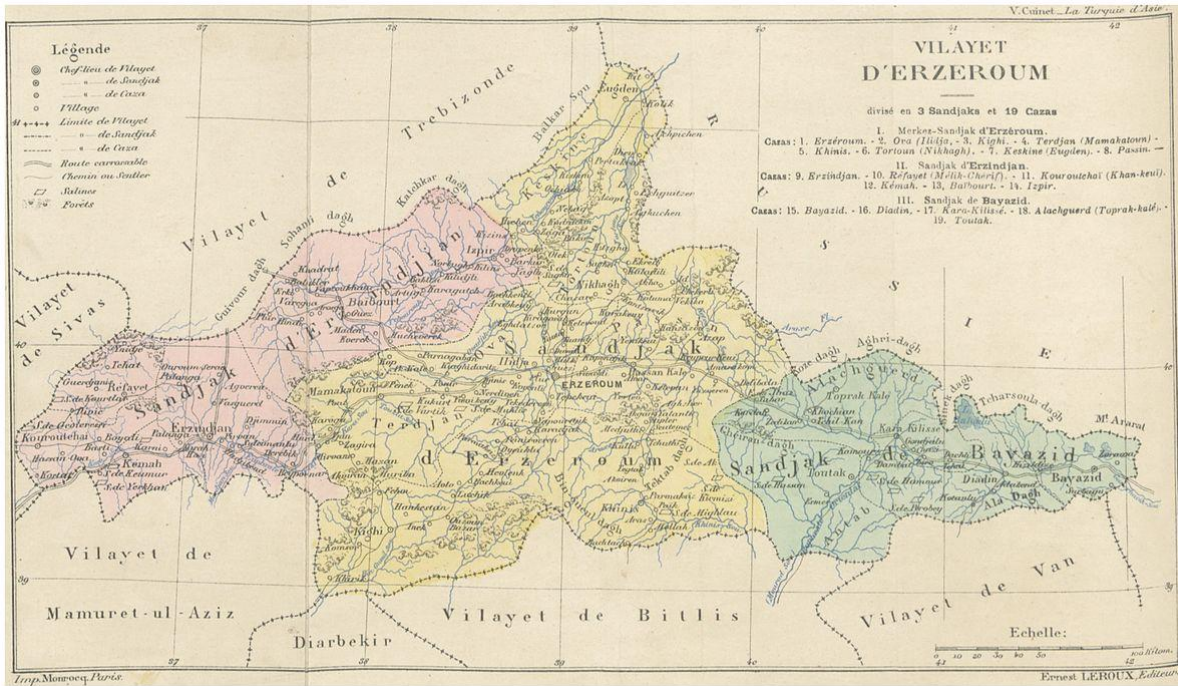
Fransız seyyah Vitale Cuinet’in notlarında Van ve yöresindeki madencilik faaliyetleri de aşağıdaki şekilde yer almıştır.

“Van dağları tamamıyla madenler vardır. Van merkez kazasına 27 km. uzaklıkta bulunan Sivan nahiyesinde, vilayet merkezinin 44 km. uzağında Karasu üzerindeki Akça Çay’da ve yukarıda belirtilen Bahkale ve çevresinde çok güzel maden

kömürü yatakları vardır.⁶⁹ Çuk Boğazı yakınlarında Norduz Köyü'ne 4,3 km. uzaklıkta maden kömürü, çıplak olarak ortadadır ve kalınlığı 12-15 metreye çıkmaktadır. Hükümet, burada bir sarı zırnık madenini uzun zaman ilettirmiştir ve bu bölgenin sadece kömür açısından değil diğer madenler bakımından da zenginlikleri çok önemli miktardadır. Çatak'ın kazası Berko da gümüş madeni bulunur. Van çevresinde çok sayıda tebeşir, kireç ve alçı ocakları vardır. İhtiyacı karşılayacak miktardan daha yüksek seviyede olan bu ürünler Van'da inceliği ve beyazlığıyla ünlüdür.⁷⁰”

Ayrıca bölgede bir granit ta ocağından kaliteli taş çıkarıldığını ve bunların cami, kilise ve resmi binaların yapımında kullanıldığı ifade edilmektedir. Bölgede madenlerin uzun bir süredir işlettiği ancak ulaşımının çok pahalıya mal olmasından ve yolların zorluğundan dolayı yirmi yıldır burayı terk ettiği belirtilmektedir. Önemli miktarda demir oksidine Gevar kazası, Kardigan ve Elmalı'da rastlanır. Kortsoto'da, imtiyaz sahibi iletmecisinin ölümü ile birlikte iletmesi de sona eren bir petrol de bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Gevar ve Kardigan kazalarından çıkarılan demir madeninin, gülle yapımında kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca yine bu dönemde barut imalatında kullanıldığı için oldukça önemli olan güherçile madeninin bulunduğu vurgulanmıştır.

Moks kazasında bulunan amyant, Bakale'de bulunan boraks madeni XIX. yüzyılın sonunda henüz hiçbir çalışmanın yapılmadığı önemli yataklardır. Bu yapılardan, yeni yapılar da kullanılmak üzere düzenlice yontulmuş çok güzel çakmak taşlı taşlar çıkartılır. Kuzeyden güneye bir uçtan diğerine çıkan ana yatağı da termal sularıyla ünlü olan Zilan Deresi'nde bulunan Erci ırmağı bu kazada bulunur. Tarımın iyi yapıldığı bu vadide her türden meyve ağaçları bulunur. Maden kayalıkları vadiyi uzunluğunca çevreler; ayrıca burada bir değirmen taş ocağı vardır. Zilan Deresi'nin bir kısmını işgal eden Gheuma nahiyesinde iki köprü görülür. Termal suları yakınlarında yakınında yer alan bu köprünün “altı küçük kilise” diye

⁶⁹Mevcut kömür yatakları günümüzde Erci-Ilıca ve Gürpınar-ahmanis köylerindedir. Erci Linyit yataklarının rezervi 2.651.630 ton, kömür rezervinin ise 1.000.000 ton olduğu ifade edilmektedir. Bkz. O.Gürbüz, Van Gölü Çevresinin Corafyası, İstanbul, Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, 1994, s. 356.

⁷⁰Vital Cuinet, age. Cilt 2 s.128

anılan Ermeni kilisesinin taşlarından yapıldığı iddia edilmektedir. Goth Köprü olarak bilinen başka bir köprü daha vardır; fakat bir özelliği yoktur. Erciş kazasında çok sayıda bulunan eski manastırların arasında Timurlenk'in batıdaki hikâyesinin yazarı Thomas'ın XV.yy'da yaşamış olduğu Metrope Manastırı'nın yanında, Kentrak ve Adjounes Manastırları'nı belirtmek gerekir. Metrope Manastırı'nın yakınında çeşitli renkteki maden damarlarından geçen bir çeşit kırmızı ve siyah billurlaşma madeni vardır.

Bu kazanın maden açısından çok zengin gümüş yataklarına sahip olduğu bilinmektedir. Moks'tan pek fazla uzak olmayan Abraham (Arghanaş) Dağı'nda eskiden fazlaca iletilmiş olan bir demir madeni bulunmaktadır. Bu dönemde Aghi köyünde henüz el değmemiş madenler vardır. Son olarak da Pir-Nain Köyü yakınında yıkıntı halinde olan diğer iki demir madeni işletilmiştir. Bu madenlerin XVIII. yüzyılda, devamlı çalışan 300 fırının ihtiyacını karşıladığı belirtiliyor. Moks kazasının otlakları ünlüdür. Birçok çoban, koyun sürülerini burada besler. Bu kazada yaşayanlar, tarımın bu dalından oldukça iyi bir kâr elde etmektedirler.

Dr. EDMUND NAUMANN SEYAHATNAMESİ (1854 - 1927)

Tam olarak bir seyahatname olmasa da 1800'lerin ortalarında giderek gelişen Osmanlı-Alman dostluk paktının önemli bir yansıması olan 3B Berlin-Belgrad-Bağdat demiryolu (Hicaz Demiryolu) çalışmaları için Anadolu'da bulunan Dr. Edmund Naumann notlarında Almanların Anadolu'daki madenler hakkındaki niyetlerine de değinmektedir.

1890 yılında Alman Dr. Edmund Naumann'ın Hacı Bektaş'a yaptığı ziyaret gelmektedir. 1872 yılında Bağdat Demiryolları'nın yapımını üstlenen Almanlar, Dr. Naumann'dan Anadolu'da planlanan demiryolu güzergâhı üzerinde ön bir çalışma yapmasını isterler. 1893 yılında basımı gerçekleştirilmiş olan "Vom Goldnen Horn zu Den Quellen Des Euphrat", "Altın Boynuzdan Fırat'ın kaynaklarına kadar" adlı seyahatnamede Naumann'ın kendi kaleminden yazdığı ve 1890 yılında altı aylık bir seyahatin sonucunda ortaya çıkan deneyimleri, izlenimleri ve yaşantıları yer almaktadır. Frankfurt Madenciler Derneği, Alman Bankası ve Württemberg dernek bankasının şirketler birliğinde yeni Anadolu Demiryolu'na ve daha sonra aynı amaçla Ergani madenine bağlanan hattın oluşmasındaki temel amaç teknik bir arazi keşfi ile başlamıştır. Bu keşif programı sayesinde Naumann, coğrafi ölçüm ile haritalandırma müdürü olarak Anadolu topraklarının genel doğa ve kültür koşullarını öğrenebilme, gözleme ve yargıda bulunma olanağına sahip olur.

GEORGINA MAX MULLER SEYAHATNAMESİ (1864-1915)

1864-1915 yılları arasında yaşamış gezgin Georgina Max Muller, 1894 yılında bulunduğu Anadolu hakkında çeşitli gözlemlerde bulunmuş ve bu gözlemleri "İstanbul'dan Mektuplar" adlı kitabında kaleme almıştır. Bu kitapta yer alan madencilikle ilgili ifadeler arasında ilk dikkatimizi çeken Kınalı Ada'nın adını kızıl renkli hematitten aldığını aşağıdaki ifadelerle aktarmıştır.

Bizans hükümdarlarının gözde yazlık mesire yerleri olduklarından "Prens Adaları" ismi ile anılan bu dokuz adanın bugün yalnız dördü meskündür. Diğerleri çiplak kayalardan ibarettir; bununla beraber bu kayaların üstünde de

bazı manastır harabelerine rastlanıyor. Türkler bu adalarda bulunan demir madeninin renklendirdiği taşlara bakarak, buraya "Kınalı" ismini vermişler.⁷¹

İstanbul'dan Mektuplar adlı kitapta ayrıca;

"Anadolu topraklarında çıkan ve o dönem içerisinde oldukça önemli değere sahip olan birinci derecede maden, şap idi. Avrupa'da değişik endüstri dallarında kullanılan ve temel ihtiyaç maddesi olan şap en çok Foça'da çıkarılmaktaydı. Bunun yanında Kütahya'da da şap çıkarıldığı bilinmektedir."

Varlığı hakkında bilgi sahibi olduğumuz ikinci maden ise gümüşür.

"Anadolu'da çıkarılan kıymetli madenlerden gümüş, XIII. ve XIV. yüzyıllarda başlıca dört merkezden elde edilmekteydi ki, bunlardan birisi Germiyan topraklarında bulunan Kütahya havalisindeki Gümüş köyü idi. Mesâlikü'l-ebâr'da Şihâbeddin El-Ömeri, buranın adını Gümüşsar diye verir ve buradaki gümüş madeninin çıkarılmasının kolay, cinsinin oldukça kaliteli ve ticaretinden elde edilen kârının da oldukça fazladır⁷²"

Kitapta belirtildiğine göre çıkarılan gümüş madeni, dışarıya tüccarlar aracılığı ile ihraç edildiği gibi, Anadolu'da da para basımında ve değerli eşya yapımında önemli ihtiyacı karşılamaktadır.

GERTRUDE BELL SEYSAHATNAMESİ (1868 – 1926)

1899 yılından başlayarak 1911 yılına kadar Anadolu'ya birçok defa gelen ünlü İngiliz kadın tarihçi Gertrude Bell (Queen of Desert), İstanbul başta olmak üzere Ege, Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'ya seyahatler yaptı. Diyarbakır gezilerini "Amurath to Amurath" kitabında topladı. 31 Mart Hadisesi sırasında İstanbul'daydı.

1900'lerin başında Arabistan coğrafyası ve Anadolu'da seyahatler yapan ünlü İngiliz tarihçi Gertrude Bell'in Anadolu Seyahati (İzmir'den Isparta'ya 1907) sırasında, burada yaşayan bazı batılı ve İngiliz ailelerin bulunduğu bahsederek, "Genelde güney sahillerinde büroları var ve madencilik, av malzemeleri ve denizcilik gibi sektörlerde, Küçük Asya'nın bütün güney batısına hitap ediyorlar." ifadelerine yer vermiştir.

Getrude Bell, Haziran 1909 tarihinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne yaptığı seyahatte, Khak- Deir es Salib- (Diyarbakır), Arghana (Ergani), Arghana Ma'den (Maden), Göljik (Hazar Gölü), Mezreh (Mezre-Elazığ), Kharput (Harput), Kömür Khan (Kömürhan), İz

⁷¹Georgina Max Muller, "İstanbul'dan Mektuplar", Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., Ofset Tesisleri, İstanbul, Aralık 1978, sayfa 62

⁷²Georgina Max Muller, "İstanbul'dan Mektuplar", Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., Ofset Tesisleri, İstanbul, Aralık 1978, sayfa 115-116

Oglu (Kale), Malatiah (Malatya), Pergieh, Arslan Tepeh, Malatiya Eskisheher (Eski Malatya), Elemenjik, Arga, Levandi Chai, Chatagh, Derendeh (Darende), Yazı Keui, Osmandedeli, Kopek Euren, Punar, Boran Dereh'dir. Bu seyahatte tuttuğu günlükte aşağıdaki ifadeler yer almaktadır;

“Rüzgar oldukça sert ve oldukça soğuk. Saat 11.15 -11.35 arasında öğle yemeği yediğimiz bahçelere aşağıya doğru at sürdük. Daha sonra, vadinin karşı tarafında üzerinde yol olan tepenin taşlı bayırı boyunca devam ettik. Orayı saat 12.50'de geçtik ve 13.00 sularında Karandan Köprüsü üzerinden Maden çayını geçtik. Böylece uzun ve rüzgarlı bir tepenin üstünden ve düzgün olan yoldan çıkarak tekrar Maden çayına indik. Bakır eritme işi, odun kömürü ile yanan bakır eritme fırını ve üflenmiş iri alevler. Bakır kaba levhalara dökülüyor ve develer ile götürülüyor. Dumanın yoğun olduğu maden ocağının olduğu yere gitmedim. Anlaşılan orada maden cevherini kısmen eritip arıtıyorlar. Saat 15.00'da dere boyundaki hana (Khan olarak yazılmış olan kelimenin han olduğunu tahmin ediyorum) vardık ve karavanın henüz vardığını gördük. Kamp kurmak için alan bulunmadığı için hana yerleştik. Derin bir vadideki küçük bir İngiliz oteline benziyor. Tepeler tamamen çiplak ve kırmızı.”

.....

“Ergani-Maden' inde kamp kurduk, daha doğrusu bir handa konakladık. Kendimizi tekrar Dicle vadisinde bulduk. Burası Maden Çayı olarak adlandırılıyor. Vadi çok dik ve dar olduğu için çadırımızı kurup kamp yapmak için uygun bir yer bulamadık. Oldukça güzel bir handı ve İngiliz hanlarının mobilyasız haline benziyordu. Hanın, Dicle'nin kenarında içinde asma ve dut ağaçları olan küçük bir bahçesi vardı. Handa kaldığım odanın penceresinden Ergani-Madeni'nin, vadinin diğer tarafında ki üzeri duman ile kaplı dik tepesine baktım. Ergani Madeninde Türkiye'nin en eski ve en büyük bakır madeni bulunmakta. Bakır, dağın üzerinde çıkarılıyor ve maden cevheri kısmen orada dağın tepesinde eritiliyor (dağ bundan dolayı dumanlı) ve daha sonra odun kömürü ve körük ile işlemi bitirmek için Dicle'nin ucundaki fırınlara getiriliyor. Bu kısmı gördüm fakat yukarıdaki maden ocağına gitmediğimi söylemeye utanıyorum. Çok rüzgârlı ve fırtınalı bir gündü ve Manastırlardan sonra birçok tepe tırmanmam gerekmişti. Bakır kaba yuvarlak levhalara dökülüyor ve develer ile taşınıyordu. Bugün bir deve kervanı gördük.”

Gertrude Bell'in Anadolu'daki seyahatleri ile ilgili tuttuğu günlüklerde ve notlarda madencilik ve ülkemizdeki madenler bu şekli ile aktarılmış.

ANADOLU GEZİ NOTLARI

Birçok yazar özellikle makalelerinde seyahatlerini bir seyahatnamede toplamayan ancak “gezi notları” olarak belgelendiren seyyah, asker, araştırmacı ve uzmanın çalışmalarından da faydalanmışlardır. Örneğin Oktay Belli ile Gündoğdu Kayaoğlu'nun ortak çalışması olan “Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi”nde çeşitli gezi notlarına dayandırılarak yapılan aktarımda;

“1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İstanbul'da Tophane'de dökülecek bronz toplar için çok miktarda bakıra ihtiyaç duyulmuş ve Trabzon'a bağlı Gümüşhane çevresindeki maden ocaklarından elde edilen bakırın tüccara ve

başka yerlere satılmayıp hepsinin İstanbul'a gönderilmesini isteyen bir ferman 1774 tarihinde Trabzon'a gönderilmişti. Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesiyle süren anlaşmazlık döneminde, bronz top dökümü bakıra olan ihtiyacı artırınca, tüccara ait bakırların dahi başka bölgelere gönderilerek satılması yasaklanmış ve gerektiğinde Osmanlı hükümeti yüksek fiyat vererek tüccarlardan bakırı satın almıştır."

ifadelerine yer verilmiştir. Seyahatnamelerden olmamakla birlikte Belli ve Kayaoğlu'nun kitabının 29. sayfasında ayrıca;

"Bölgede üretilen madenin 1/5'i devletin hakkı idi. Ayrıca, askeri ve mali kurumlarda ihtiyaç hissedildiği zamanlarda da büyük ölçüde bakır, tüccarın ödediği fiyat üzerinden madencilerden satın alınmaktaydı. Bu nedenle eski dönemlerden beri devletin izni olmadan bakırın tüccarlara satılması önlenmeye çalışılmış veya satışlar konusunda sıkı kurallar getirilmiştir¹⁴⁶⁴. Trabzonlu tüccarlar İstanbul'dan başka Eflak, Boğdan ve Kırım Limanları ile alış-veriş halinde olduğu için devlete ait olan bakırlardan başka tüccara ait olan bakırların dahi dışarıya satılması engellenmeye çalışılıyordu.

Trabzon'da üretilen malların, özellikle de madenlerin taşınması işi, deniz yolculuğunun daha ucuz olması dolayısıyla genellikle denizden gerçekleştiriliyordu. Denizyolu ile maden nakli de genellikle gemi kiralama yoluyla gerçekleştiriliyordu. Gemi sahiplerine, taşınacak yük oranında belirli miktarlarda ödeme yapılmaktaydı: "... Ber vech-i mutad her beş kantarına 1 guruş". 1783'de Gümüşhane madenlerinde üretilen 300.000 kıyye ham bakır Trabzon'dan Tophane-i Amire'ye bu şekilde nakledilmiştir.⁷³"

Oktay Belli ve Gündoğ Kayaoğlu'nun "Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi" adlı çalışmasında, Gümüşhane'ye değerlendirmeye gönderilen bir devlet yetkilisinin 14 Mayıs 1785 tarihli bir belgeye dayandırılarak verilen bilgide;

*"Tophane'de dökülecek (bronz) toplar için Gümüşhane'den satın alınan bakırların gelememesi yüzünden, Yahudi tüccarın elinde bulunan Ergani bakırının her okkası otuz paradan satın alınacağından, gerekli paranın verilmesi"*⁷⁴

yer verilmektedir. Oktay Belli ve Gündoğ Kayaoğlu'nun çalışmasında dönemin madencilik çalışmaları ile ilgili olarak;

"Ticareti yasak olan üçüncü ürün bakır madenidir. Bakır özellikle Osmanlılar'da askeri amaçlı olarak top imâlinde kullanıldığı için özellikle de savaş zamanlarında üretimi ve nakli önemli hale geliyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında, 1768-74 savaşı sırasında, İstanbul'da Tophane'de dökülecek toplar için bakıra ihtiyaç duyulmuş ve bu nedenle bakırın üretildiği yerlerde satılmadan doğrudan İstanbul'a gönderilmesi için çeşitli emirler gönderilmiştir. 5 Haziran 1774 tarihinde gönderilen bir fermana; "Tophane'de dökürülecek toplar için

⁷³Mustafa Altunbay, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s.388.

⁷⁴Belli-Kayaoğlu, a.g.e., s.29.

Gümüşhane çevresindeki maden ocaklarından elde edilen bakırların tamamının İstanbul'a gönderilmesi" istenmekteydi.

12 Haziran 1784 tarihli bir belgede; "Trabzon ve Espiye İskeleleri'nde devlete ait olan bakırların İstanbul'a gönderilmesi istenirken, öte yandan tüccarın elinde olan ve Rumeli ile diğer yerlerdeki panayırlara gönderilmek istenen bakırlara müsaade edilmeyip İstanbul'a gönderilmesi" isteniyordu 1580. 21 Temmuz 1791 tarihli bir belgede "Trabzon İskelesi'ne gelen bakırların bir kıyyesinin dahi sattırılmayarak gemilerle İstanbul'a sevk edilmesi" istenmekteydi.

18. yy'da gönderilen pek çok emirlere rağmen yasa dışı yollardan yabancılara maden satışı engellenememiştir. Kaçakçılığın bu şekilde devam ediyor olması devleti ciddi tedbirler almaya zorlamıştır. 31 Haziran 1791 (29 Şevval 1205) tarihinde Trabzon Kadısı ve Trabzon Gümrük Emni'ne gönderilen bir fermada, kaçakçılık yapan gemi sahiplerinin isimlerinin İstanbul'a bildirilmesi ve bundan sonra bu tür olaylara izin verilmeyerek gelen bakırın tamamının İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir.

Hükümet, bu tür olaylara sebebiyet verenlere karşı cezai uygulamalardan da geri kalmıyordu. Nitekim, 29 Aralık 1791 tarihli bir belgede "Trabzon taraflarından getirilen bakırların gümrüğünü alarak geçmesine müsaade eden gümrükçünün Bozcaada'ya sürüldüğü" belirtilmekteydi.

Devlet bu yüzyılda sadece hububat, bakır, şap değil, aynı zamanda demir, yelken bezi, zeytinyağı, sabun gibi bazı malların da ihracını yasaklıyordu. Fakat ihracat yasağının yeterli olmadığı durumlarda da yurtiçi tedâvül ve mübadeleye sınırlamalar getirmekteydi. Eğer bu tedbirler de işe yaramazsa, bu defa, müdahaleyi, alım tekeli koyarak piyasaya hâkim olacak şekilde genişletirdi.⁷⁵ Devletin aldığı tüm tedbirlere rağmen 18.yy'ın ikinci yarısında ticareti yasak olan malların satışı devam etmiştir."

GÜMÜŞHANE GEZİ NOTLARI

Osmanlı döneminde, İmparatorluğun özellikle gümüş ihtiyacının karşılanması ve madenciliğin bir kültür olarak Anadolu'ya yerleşmesi konularında önemli bir yere sahip olan Gümüşhane, çeşitli seyahatnamelerde ve bölgeye atanan memurların zabıtlarında, gümüş madenleri hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Bilindiği gibi Gümüşhane ve çevresindeki madenler tarihin her döneminde önemli olmuştur. Yüzyıllar boyunca madenleriyle meşhur olan ve yörenin ekonomisine önemli bir katkı sağlayan yöre madenleri yöreyi ziyaret eden yabancı seyyahların dikkatini çekmiş ve bu nedenle yazdıkları eserlerinde madenlere değinmeden geçememişlerdir.

Bu durum madenlerin yöre ekonomisi açısından ne kadar önemli olduğunu gösteren önemli göstergelerden biridir. Kinneir, Joseph Wolff, Smith ve Dwight gibi birçok seyyah Gümüşhane'nin adını bölgedeki gümüş madenlerinden aldığını söylemektedirler. Hamilton, Gümüşhane'deki gümüş madenlerinin Türk hâkimiyetinde bulunan madenlerin en meşhurları arasında yer aldığını, burasının madencilik sanatının en iyi öğrenildiği okullardan biri olduğunu ve Anadolu'nun diğer bölgeleri için madenci sağlayan bir bölge olduğunu,

⁷⁵Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, İstanbul, 2000, s.219

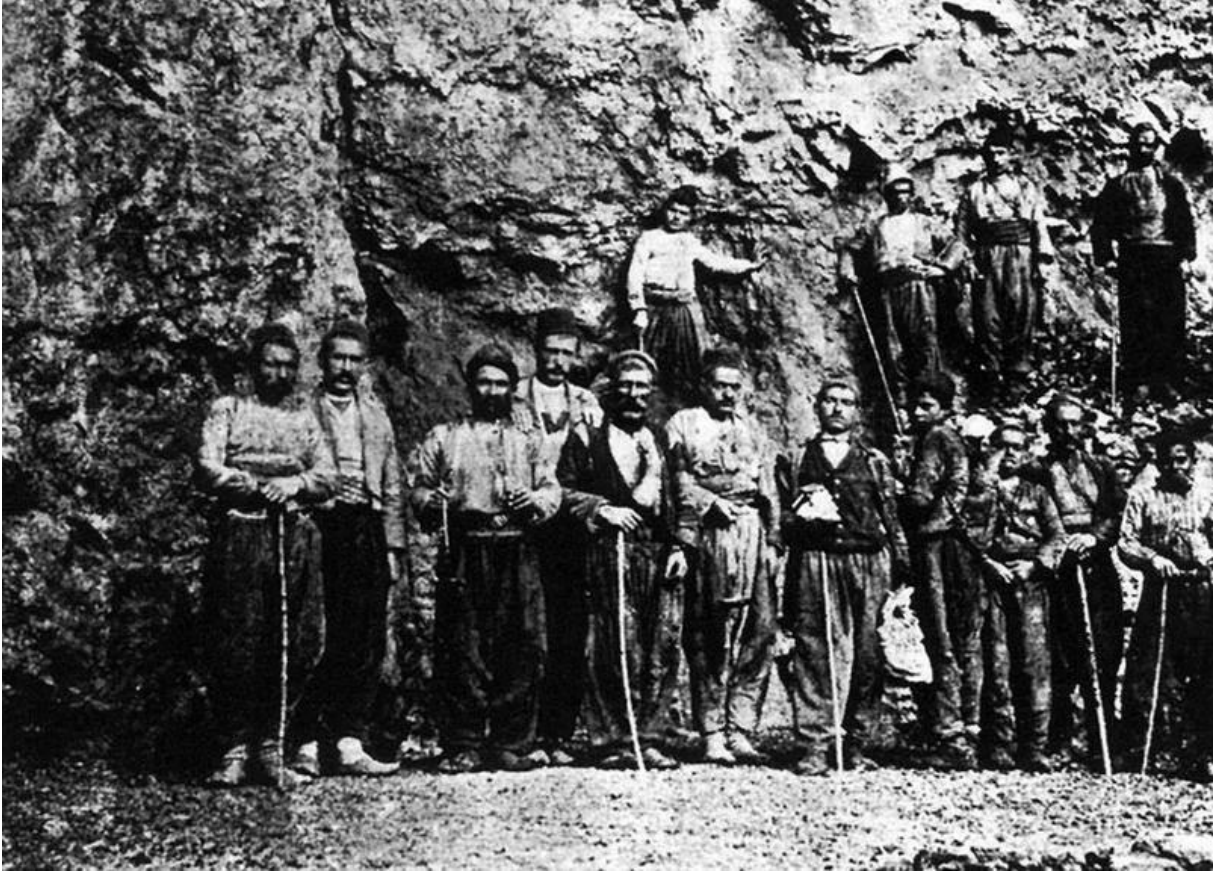
Sandwith, Gümüşhane'nin Anadolu'daki en önemli maden kaynaklarına sahip yerlerden biri olduğunu, Cuinet, bölgenin jeolojik yapısı Anadolu'nun en önemli maden kaynağını oluşturduğunu, bu bölgenin antik dönemden beri gümüş madenleriyle meşhur olduğunu ve Homer'in II. Devcieme Rapsodie adlı kitabında buraları gümüşün ana vatanı olarak nitelendirdiğini ifade etmektedir.

Gümüşhane yöresinde bulunan maden bölgelerinin daha çok kuzey bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Gümüşhane kazasında Helvalı, Hazine ve Kırkpavli, Torul kazasında Görükse, Kürtün nahiyesinde Tilkicik, Karaçukur, Araköy, Çağır, Zigana, Dere, Kızılot, Folköy ve Emrik madenleri bölgede öne çıkan maden ocaklarıdır. Seyyahlardan bazıları madenlerin buldukları bölgeler hakkında bilgiler vermişlerdir. Ancak bu bilgiler çok yüzeysel ve muallâktır. Sözü ettiikleri maden ocaklarının isimlerini vermekten kaçınarak sadece yön ve uzaklık belirterek bir tarif yapmaya çalışmışlardır. Örneğin Smith ve Dwight gümüş madenlerinin kasabaya çok yakın dik bir yamacın üzerinde kurulduğunu, Hell, maden ocaklarının şehrin kuzeyinde bulunduğunu, Stuart da bu ocaklarının kasabaya çok uzak olmadığını söylemektedir.

Seyyahlardan bazıları işletilen maden ocağı sayısı ile faaliyette olan fırın sayıları hakkında bilgi vermişlerdir. Stuart, Gümüşhane bölgesinde 46 gümüş ve kurşun madeni ocağı bulunduğunu, Sandwith, Gümüşhane çevresinde 36 tane maden ocağı olduğunu, bunların 10-14'ü bakır madeni geri kalanının gümüş madeni olduğunu belirtmektedir. James Brant, tam kapasite ile çalıştığı dönemde 40 fırın bulunduğunu ancak bu sayının 2'ye düştüğünü söylemektedir.

Çeşitli dönemlerde Anadolu'yu ziyaret eden seyyahlar madenlerin durumları, çalışma koşulları ve madenlerden elde edilen gelirler hakkında edindikleri izlenimleri eserlerinde bizlere sunmaktadırlar. 1854 senesinde bölgeyi ziyaret eden Sandwith, madenlerin çıkarılma yöntemlerinin çok ilkel olduğunu, madencilerin modern tekniklerden yeterince faydalanamadığını söylemektedir. Madenler çıkarılırken belli kısımlarının bölünmesi gibi hiçbir bilimsel hesap ve işlerin yapılmadığını belirten Sandwith, madencilerin atalarından gördükleri biçimde çalıştıklarını vurgulamaktadır. Sandwith, 300 kg kurşundan 300 dirhem gümüş çıktığını, 100 dirhem gümüşün ise 4 dirhem altına karşılık geldiğini, her maden ocağının 10 günde bir 200 kilogram kurşun üretebildiğini, dökme işleminin yapıldığı 5 gün boyunca diğer kaynakların dinlendiğini, ham cevherin develerin sırtında eritilecekleri yerlere taşındıklarını anlatmaktadır.

1869 senesinde Gümüşhane'ye uğrayan Southgate Gümüşhane'deki madenlerden eskiden yıllık 600 okka gümüş madeni çıkarıldığını, birçok aile geçimini buradan sağlarken zamanla çıkarılan maden miktarının yalnızca 20-30 okkaya düştüğünü söylemektedir. XIX. yüzyılın hemen başında bölgeden geçen Jaubert, Gümüşhane'nin her tarafının maden yatakları bakımından zengin olmasına rağmen, mevcut maden ocaklarının çok ham bir şekilde işlendiğini, bu maden ocaklarının aylık karının ise 30.000 kuruş olduğunu, oysaki bu rakamın dörtte bir oranında düştüğünü belirtmektedir.

Deyrolle de 1810'da bu madenler hükümete ayda 30.000 kuruş getirirken 1845'te bir yıllık varidatının 10.000 kuruşu bile bulmadığını 1869 senesinde ise sıfır olduğunu vurgulamaktadır. 1877 senesinde bölgeye gelen Ryan Gümüşhane'yi Avustralya'daki maden ocağı kasabalarıyla karşılaştırarak "*Çöp yığınları ve alüvyal atıklar nerededir. Istampaların kükremeleri yok, pompaların monoton su sesi yok. Ve bu yerde yeterli bir şantiye yok.*" ifadeleriyle Gümüşhane'nin Avustralya'daki maden ocağı kasabalarına hiç benzemediğini vurgulamaktadır.

Bazı seyyahlar bölgedeki maden işletmecilerinin kimler olduğu noktasında bazı bilgiler vermişlerdir. Jaubert, Ermenilerin şehre çok az bir mesafede yer alan madenleri oldukça uzun bir zamandan beri işlettiklerini söylemektedir. Ancak Hell'in verdiği bilgiler Jaubert'in verdiği bilgilerle çelişmektedir. Hell, bölgedeki madenleri Rum ailelerin işlettiğini, işçilerin ücretlerini ve gerekli malzeme paralarını kendilerinin ödediğini, bunun için de Babîâli'den senelik 8.000 kuruş para aldıklarını ifade etmektedir.

Gümüşhane bölgesindeki madenlerin işgalciler açısından ne kadar önemli olduğu bazı seyyahların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin Smith ve Dwig, bölgede kısa süre kalan Rusların bölgedeki madenleri çıkarmak için ocaklar açmaya çalıştıklarını vurgulamışlardır. Bu konuda Kazım Karabekir ile Rawlinson arasında geçen görüşmede Rawlinson İngiltere'nin Güney Afrika'daki büyük sermayeye sahip maden şirketlerinden birinin kendisiyle birlikte bir mühendis gönderdiğini ve bu mühendisin Gümüşhane çevresinde maden araştırmalarına başladığını ifade etmiştir.⁷⁶

⁷⁶Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. O. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor*, C. I-II, New York 1833, s. 448.

Gümüşhane'nin eski adının Canca olduğuna vurgu yapan araştırmacı yazar Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005), KTÜ Yayınları, Trabzon 2007 adlı çalışmasının 234. sayfasında Gümüşhane'yi ziyaret eden seyyahlara atıfta bulunarak aşağıdaki ifadelerle Gümüşhane'yi anlatmıştır.

"Gümüşhane'ye ilginin diğer bir nedeni şehir ve çevresinde yer alan maden ocaklarıdır. Şehre adını veren Gümüşhane maden ocakları öteden beri bilinmektedir. Gümüşhane, tarihi boyunca Osmanlı Devleti'nin önemli maden bölgelerinde biri olmuştur. Öneminden dolayı devlet burada darphane açmış ve çevre bölgelerdeki madenlerin yönetimini buradaki Maden Eminliği'nden yapmıştır. XVIII. Yüzyılda önemi azalan bölge madenleri XIX. yüzyıldan itibaren tekrar canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu da gözlerin tekrar bölgeye çevrilmesini beraberinde getirmiştir. Bu nedenlerden dolayı Avrupalı devletler bölge hakkında istihbarat sağlamak amacıyla değişik görev ya da vesilelerle vatandaşlarını bölgeye göndermişlerdir."

SONUÇ

İnsanoğlu, doğası gereği yeni yerleri ve yeni yerlerde yaşayan insanları; bunun yanında yabancı tanımına uyan tüm yaşantı özelliklerini mera keder. Bu merak insanı, kendisine yabancı olana ulaşan, onu artık tanıyan, bilinen yapacak yollar aramaya sevk eder. İlk çağlardan bu yana insanoğlunun yeni yerleri görüp, tanıma ihtiyacını karşılayan seyahatnameler bu arayışların en önemli parçalarıdır.

Bu yapıtlarda gezgin, görevli ya da seyyah, bir toplumun bütünüyle yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu başlıkları sergilemeye çalışır. Gerçekte seyahatnameler, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtmasıyla tarihi (hatta yer yer manzara betimlemeleriyle de coğrafi), yazarın büyük bir dikkatle yeni yerlerin maddi ve manevi özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlatması ile de edebi bir özellik taşırlar.

Coğrafi alanda Dünya'nın bilinmeyen yerlerinin keşfi, uzaktaki ülkeleri merak ile insanlar yeni yerleri çeşitli amaçlarla tanıma ihtiyacı hissetmiş, seyahatnameler de bu ihtiyaca cevap vermiştir. Geçmiş zamanlarda seyahatnameler, bir iletişim aracı olarak önem kazanmıştır. Seyahatnameler, iletişim imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde bilimsel ve kültürel gelişmelerin aktarıcısı konumunda olmuştur. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin "Fransa Sefaretnamesi", Batının bilim ve teknikteki ilerleyişini Osmanlıya tanıtmış; bu gelişme Osmanlı toplumunda Batılılaşma için önemli bir isteği beraberinde getirmiştir. Marco Polo'nun uzak doğu ile ilgili seyahatnamesi ise dönemin Avrupasına gelişmiş Doğu ve Asya topluluklarını anlatmış, buralardan getirdiği barut ve pusula Avrupa'nın gelişmesinde ve uzak denizlere açılmasında önemli bir yer tutmuştur.

Bu araştırmaya konu olan ve seyahatnamelerde bulunan Anadolu'nun maden ve madencilik kaynakları ile jeolojik yapısı hakkındaki bilgiler, önemli bir ticari faaliyet olması açısından binlerce yıldır çeşitli seyahatnamelerde yer almıştır. Tarih boyunca seyyah ve coğrafyacıların eserlerinde Anadolu topraklarının maden bakımından zengin olduğu ifade edilmiştir. Anadolu

coğrafyasının zengin maden yataklarına sahip olması nedeniyle Osmanlı Devleti, idari yapısının kalbi olan bu topraklardaki madenlerin işletilmesine ve yönetilmesine önem vermiştir. Topraklarının Rumeli ve Balkan coğrafyasında genişlemesiyle birlikte yerel deneyimlerden de yararlanan devlet, madencilik sektörünü XV. ve XVI. yüzyıllara Avrupa ile rekabet edebilecek bir seviyeye taşımıştır. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren sektör teknolojik gelişmelere ayak uyduramayınca gerilemeye başlamıştır.⁷⁷

Gittikçe gerileyen madencilik sektörü XIX. yüzyıla gelindiğinde ise çağın gereklerine uygun bir anlayıştan çok uzak kalmıştır. Bu nedenle maden gelirlerinin oranı devletin toplam gelirleri arasında % 1'in altına düşerek iktisadi hayattaki önemini kaybetmiştir.⁷⁸ Devlet, madencilik sektöründeki çözümlenin önüne geçebilmek amacıyla nizamname ve kanunnameler çıkararak özel sektörün önünü açmaya çalışmış, 1842 yılında *Maâdin-i Hümayun Meclisi*'ni kurdu. 1858'de *Arazi Kanunnamesi*'ni, 1861'de *Maden Nizamnamesi*'ni çıkarmıştır. Böylece idari ve hukuki altyapı için en önemli adımları atmıştır.

Madenlerin varlığı veya yokluğu, azlığı veya çokluğu tarihin her devrinde toplumların refah düzeyini yakından ilgilendirmiştir. Çok yaygın kullanım alanına sahip olan bu yeraltı zenginliğine sahip olmayan devletler veya milletler, madenlere ulaşmanın yollarını aramışlar; bunun için savaşlar yapmışlar; mücadeleler etmişler ve antlaşmalar yapmışlardır. Madenler, tarihteki diğer devletler gibi toprakları maden açısından zengin olan Anadolu'da yaşamış devletler için de önemli olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin topraklarının maden açısından çok zengin olduğu jeolojik haritalarla tespit edilmemiş olsa da çok önceden beri Anadolu'da dolaşmış seyyah ve coğrafyacıların yazdıkları eserler sayesinde topraklarının maden açısından çok zengin olduğu bilinmektedir.⁷⁹ Madencilik, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde devlet sanayisinin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Bu dönemde binlerce maden işçisinin çalışması, madenler için odun, kömür temin edenler, onları gerekli yerlere taşıyanlar, pazarlayanlar ve madencilikle ilgili zanaatlarla

⁷⁷Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara 1995, s. 455

⁷⁸Fahrettin Tızlak, "XIX Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Bellekten*, LX/229, Aralık1996, s. 19

⁷⁹Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon 2002, s. 289

uğraşanların sayıları dikkate alındığında bu sektörün Anadolu’da hüküm sürmüş devletlerin ekonomisindeki yeri daha iyi anlaşılmaktadır. Bu nedenle devlet, madenlerin işletilmesine ve yönetilmesine çok önem vermiştir. Öneme binaen maden ocaklarının çoğu XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar emanet usulü ile devlet tarafından idare edilmiş ve işletilmiştir.⁸⁰

Anadolu’nun gerek Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık açısından kutsal sayılan mekanlara yakınlığı, ilk çağlarda önemli seyyahların geçiş güzergahında yer almasına neden olmuştur. Bu nedenle Anadolu coğrafyasının ilk ziyaretçileri İslam coğrafyacılardır. Bölge hakkında yazarken doğal tarihi coğrafi bilgiler vermişlerdir. 1190’da Güneydoğu Anadolu’yu İbn Cubayr, 1340’larda tüm Anadolu’yu gezen İbni Batuta, 14. yüzyılın ilk yarısında Ebul Fida ilk örneklerdir. Osmanlı İmparatorluğu toprakları dâhilinde bulunan Kudüs’e gidebilmek için 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupalıların yoğun ilgisi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu hacı veya gezginlerin yazdıkları da Avrupa’ya bilgi verir nitelikteydi. 17. yüzyıla gelindiğinde Fransız seyyahların geliş amaçlarını çeşitli başlıklar halinde toplayabiliyoruz. 18. ve 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devletinin çeşitli kentlerine çeşitli amaçlarla gelen yabancı ziyaretçilerin, devleti merak edip incelemek istemeleri gezi yazılarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Araştırmamızın asıl kaynağını özellikle Batılı seyyahların yazdığı seyahatnamelerde yer alan maden, madencilik ve Anadolu’nun jeolojik yapısı ile ilgili olarak bu seyyahların gözlem ve izlenimlerini oluşturmaktadır. Seyahatnameler birinci elden tarihi kaynaklar olarak yararlanmak isteyişimizin nedeni seyyahların kültürel farklılık taşımaları, olaylara değişik açılardan bakabilmeleri, bazı eserleri yurtdışına çıkarmış olmaları ve bunu nasıl yaptıklarının aydınlatılmak istenmesi olarak özetlenebilmektedir.

Tarihçilere ve araştırmacılara yardımcı olacağı umuduyla

Nadir AVŞAROĞLU
Maden Mühendisi
Ağustos/2018 - ANKARA

⁸⁰Fahrettin Tızlak, “XIX Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, Belleten, LX/ 229, Aralık 1996, s. 19

KAYNAKÇA

- 1-Acar Ertuğrul, “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi” Hacettepe Üni. İİBF Dergisi 2, 2011, s.23
- 2-Ainsworth William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, vol. II, John W. Parker, London, 1842
- 3-Altunbay Mustafa, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri”, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s.388.
- 4-BalcıoğullarıAbdullah Öğr. Gör. Dr.,Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Anadolu Şifalı Suları ve Günümüzün Termal Turizmi, Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, 03 Aralık 2013
- 5-Bell Gertrude, (Queen of Desert), “Amurath to Amurath”, 1904
- 6-Belli, Oktay., Kayaoğlu Gündoğ, “Trabzon’da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi”
- 7-Bryer Anthony, Winfield David, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, vol. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC.
- 8-Burian Orhan, “Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi”, *Bellekten*, c. XV/ 57, (Ankara, 1951), s. 223-245
- 9-Celkan Gül, *18. ve 19. Yüzyıllarda İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- 10-Cuinet Vital, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Tome 1-4, E. Leroux, Paris1890
- 11-Çetin Firdevs, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbul'un Gayrimüslim Ahalisi (1553-1673)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- 12-Dankoff R., Kahraman S. A., DağlıY., “Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi”,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul (2006)
- 13-Davis de E. J.; “Anatolica or the journal of a visit to some of the ancient ruined cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia, Grand and Co. Publishing, London 1874.
- 14-Deyrolle Théophile (1876), “Voyage Dans Le Lazistan Et L'Armenie”, Le Tour Du Monde, Libraire Hachette, Paris; “1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat” (1939), Çev: Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul,
- 15-Doğan Güner, *İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Susam, Rodos) ve Çevresi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- 16-Dokuman Filiz, Marco Polo Seyahatnamesi II, Temel eserler, Tercüman Yayınları
- 17-Emiroğlu Kudret, “Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası”, *Trabzon Kültür- Sanat Yıllığı*, İstanbul, s.189-219
- 18-Eraşar Osman, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası, Kayseri.
- 19-Etensel İldem Arzu, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, Boyut Kitapları, İstanbul
- 20-Fontanier Victor, *Voyages En Orient*, C. I, Paris 1829, s. 289
- 21-Georgina Max Muller, “İstanbul'dan Mektuplar”, 1994
- 22-Göksel Sema Emel, *The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821–1876*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul

- 23-Hamilton William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, vol. I-II, John Murray, London.
- 24-İbn-i Battuta Seyahatnamesi(Tuhjetü'n-Nuzzar fo Garaibi'l-Emsar ve Acdibi'l-Esjar) I. Cilt, Çeviri; A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 2000, Kâzım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi - 53
- 25-Kaplanoğlu, R. - Elbas, A.(2007) Hamamları, Bursa, (Les hammams des eaux thermales de Çekirge), (BURSAV Bursa. Araştırmaları Vakfı)
- 26-Karagülle Ender, *Seyahatnamelerde Malatya*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- 27-<https://kaynaklartarih.blogspot.com/2015/12/texierin-kucuk-asyas.html>
- 28-Kinneir John Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 348.
- 29-Korkusuz M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul.
- 30-Kömürçiyen Çelebi Eremya, İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, Eren Yay., Ter: Hrand D. Andreasyan, Haz: Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988, s.51-52.).
- 31-Layard, Austen Henry, *Discoveries in The Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, London 1853, s.1-8 209 Bryer, *The Crypto-Christians*.
- 32-Lewis Bernard, “Doğu’ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları”, Çev. E. Erdim - S. Özbaran, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, s.245-264.
- 33-Maden Ahmet Mümtaz, *Olivier’ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2011.
- 34-Madran Emre, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, c. III, TTK, Ankara, s.1303-1322.
- 35-Mangaltepe İsmail, *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, n2009.
- 36-Monier P., “Journal du voyage du P. Monier d’Erzeron à Trebizonde”, *Nouveaux Memoires des Missions De la Compagnie de Jesus, Dans le Levant*, C. III, Paris 1723, s. 326
- 37-Murray, John, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, London, 1840
- 38-NaumannDr. Edmund, “Vom Goldnen Horn zu Den Quellen Des Euphrat” 1893
- 39-Newton, Charles Thomas, *Travels and Researches in the Levant (V..2, Day & Son Ltd., London, 1865)*
- 40-Olivier S., *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Karadeniz Kitabevi, Ankara,1977.
- 41-Olivier A. “Voyage dans L’Empire Othoman, L’Égypte et la Perse, Paris, Chez H.Agasse” 1801
- 42-“Osmanlı’ya Duyulan İlgi, Seyahatnameler ve Oryantalizm...”, <http://www.obarsiv.com/dokumantasyon/monograflar.html> E.T. (12.02.2013)
- 43-Özdemir Ünal, Yrd.Doç.Dr., “Madencilik’in Yerleşmeler Üzerindeki Etkilerine Bir Örnek: Amasra Taşkömürü İşletmeleri”, 2011
- 44-Özer, Urungu Erdal /Maden Mühendisi, Amasyalı Strabon ve Anadolu Madenleri – I, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Bülteni, sayı 97, 2001
- 45-Palgrave William Gifford, “1869 Yılında Amasya ve Çevresinin Genel Ekonomik Durumu Üzerine Bir Rapor”

- 46-Reyhanlı L., *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat* 1582–1599, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- 47-Ritter Carl, *Vergleichende Erbkundes Halbinsellandes Klein-Asien*
- 48-Rockhill, W.W.; *The Journey of William von Roubruck to Eastern Parts of the World 1253–1255*, Hakluyt Society, London 1900.
- 49-Sandwith Humphrey, “A Narrative of Siege of Kars” (Kars Kuşatmasının Öyküsü) 1862
- 50-Smith Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, I-II*, Crocker and Brewster, New York, 1833
- 51-Southgate Horatio, *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, Tilt and Bogue, London, 1840.
- 52-Southgate Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, C. I, New York 1840, s. 164; Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan; with Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, C. II, London 1856,
- 53-Strabon, *Strabon Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul.
- 54-Şahin Gürsoy, *Ondokuzuncu Yüzyılda İngiliz Seyahatnamelerine Göre Türkiye ve Türkler (W.Wittman-1803, R. R. Madden-1829, C.Fellows-1852, E.J.Davis-1879, W. J. J. Spry-1895)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005
- 55-Üçüncüoğlu Adnan Güngör, Kömürlü Eren “A General View on Mining History of Gumushane City in Ottoman Era”
- 56-Ünal, ÖZDEMİR, Yrd.Doç.Dr., “Madencilikğin Yerleşmeler Üzerindeki Etkilerine Bir Örnek: Amasra Taşkömürü İşletmeleri”, 2011
- 57-Tavernier J. B., *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.
- 58-Tavernier J. B., *Tavernier Seyahatnamesi*, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- 59-TeXier Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, c. 3, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 167;
- 60-TeXier Charles, “Social, Cultural and Economic Status of Anatolia in the 19th Century” Travel Book
- 61-Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.
- 62-Tournefort Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş, Teoman Tuçdoğan, I.-II. Kitap, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005
- 63-Washington John, Hamilton W. I., “Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Addressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan. 1st June, 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 9, s.xiii-xxii.
- 64-Yılmaz Özgür, “Marius Outrey'nin Trabzon-Erzurum Güzergâhından Seyahati, Erzurum Şehri, Çevresi ve İran ile Olan Ticareti Üzerine Raporu” adlı çalışmasında (Mavi Atlas, 2016)

**ANADOLU
SEYAHATNAMELERİNDE
MADENCİLİK**